Докія Гуменна

Дар Евдокії

Київські ручі

1

GIFT OF EUDOTHEA

By

Dokia Humenna

(In Ukrainian)

Published by V. Symonenko Smoloskyp Publishers
Smoloskyp, Inc.

Baltimore **1990** **Toronto**

ДОКІЯ ГУМЕННА

ДАР ЕВДОТЕЇ

ІСПИТ ПАМ'ЯТІ

UKRAINIAN NAT'L MUSEUM: ARCHIVES
721 N. OAKLEY BLVD
ILLINOIS 60612 USA

Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка

Балтимор 1990 Торонто

Бібліотека «Смолоскипа», ч. 58

Докія Гуменна
«ДАР ЕВДОТЕЇ»

Том I: «Київські кручі»

Серія — СТП, ч. 3

Обкладинка роботи Олеся Тимошенка

"GIFT OF EUDOTHEA," Vol. I
by Dokia Humenna

Cover designed by Oles' Tymoshenko

Copyright © 1990 by Smoloskyp Publishers

Library of Congress Catalog Card Number: 90-63105
ISBN: 0-914834-79-7

Published by V. Symonenko Publishers,
Smoloskyp, Inc.
A non-profit organization

Smoloskyp, P.O. Box 561, Ellicott City, Md. 21043, U.S.A.

Smoloskyp Trust, P.O. Box 430, Sta. "E", Toronto, Ont., M6H 4E3
Canada

Printed by UKRAPRINT, INC., 10902 Summit Ave., Woodstock, Md. 21043

Printed and bound in The United States of America

Докія Гуменна. 1925 рік.

ПЕРЕДМОВА

Докія Гуменна займає передове місце в українській літературі нашого століття. Її творчости нікому не в силі викреслити з історії української літератури і з сердець тисяч читачів у 20-х роках на Україні і читачів її творів на Заході після Другої світової війни.

Докія Гуменна — автор 21-ої книги, з того трьох на Україні і 18-ох на Заході. І немов завершення її творчого тяжкого життєвого шляху — у В-ві «Смолоскип» появляються два перші томи її спогадів.

На жаль, дотепер появилося мало спогадів письменників та публіцистів, активних учасників літературного процесу 20-30-их років. На Україні серед небагатьох вирізняються спогади Юрія Смолича, хоч і в них є багато чого недоговореного, багато викреслено цензорами і багато чого пристосованого до дійсности часу, в якому ті спогади були публіковані.

На Заході теж появилося дотепер небагато — лише спогади І. Майстренка, І. Кошелівця, а в 1988 році — перший том спогадів Григорія Костюка.

Кожний з авторів цих спогадів займав у 20-40-их роках різну позицію. Єдиний серед них Г. Костюк був у той час автором багатьох літературознавчих статтей. Інші в 20-30-их роках лише починали свій творчий шлях, як і Докія Гуменна. Але ніхто з них не зазнав такого розголосу і стількох нападів партійної критики, як Докія Гуменна.

Бажання вчитися, пізнавати і духовно виростати привело Докію Гуменну з провінційного Жашкова у Київ. Без жодної політичної підготовки, без жодної, дослівно, допомоги вона пробивається в житті і попадає в крутіж українського літературного життя Києва початку 20-х років, а пізніше й Харкова. Вона стає членом письменницької організації «Плуг», в якому робить свої перші літературні спроби. Молода дівчина, почат-

куюча письменниця, спостерігає майже всіх письменників Києва того часу. Вона бачить їхню творчість, їхнє життя, їхні творчі проблеми цілком іншими очима. Очима відкритими на повну широчінь, очима, які вміють все бачити і сприймати по-свойому. Вона дивиться на літературний процес не через призму тодішньої партійної критики, а через призму молодої, часом дуже наївної, дівчини, яка раптом опинилася в столиці України.

Серед труднощів, у першу чергу побутового характеру, дуже часто в постійному голодуванні й недоїданні, вона виявляє подивугідну силу волі йдучи до своєї мети — осягання освіти. Вправляється в удосконаленні мистецької прози, веде щоденник, який допоміг їй потім відтворити в повній щирості й точності події тих часів, зокрема літературне життя.

Опинившись пізніше в Харкові, вона у своїх спогадах згадує про це: «Я попала у велику розгру, у якій нічогісінько не тямлю, і не розуміла, чому я в ній опинилася». Але ці слова так само можна віднести й до Києва, в який вона попала на початку 20-их років.

На цей час об'єднання «Плуг» уможливлює письменниці «творчу подорож» з умовою, щоб з того вийшов репортаж про життя й побут у перших сільсько-господарських комунах на півдні України та Кубані. Прийшов час — з'явилися ці нариси — що побачила письменниця в цих комунах.

Після появи цих нарисів — «Листи із степової України», «Ех, Кубань, ти Кубань хлібородная...», «Стілка коливається», повість «Кампанія» — на Докію Гуменну посипалися громи партійної критики, в пресі, на письменницьких і партійних зборах та всяких високих трибунах. Про цей час вона пише: «...Я тоді була така розтрощена, що перестала щось відчувати. Затупіла, одубіла. Розпад особистости. Нема того мого постійного бажання рости інтелектуально, читати, бачити, сприймати нові враження. Лише жити трав'янисто-тваринним первісним відчуттям...».

Про одні письменницькі збори, на яких влаштували їй прямо погром, вона пише «...Дивляться на мене, як на звіра в зоопарку. Я сиджу, зціпивши зуби — де подітися? Встати й вийти? Ні, слухати треба! Я прилипла до стільця, не можу поворухнутися. Головне ж, я не почуваю себе винною ні в чому, за що мене тут судять. Що за дика лявіна наклепів суне на мене й заливає!».

Що ж перелякало партійну критику в цих правдивих нарисах-відбитках того, що побачила письменниця на півдні України? Що викликало цькування й несамовиту лють наглядачів за

виконанням обв'язкової нав'язаної ідеології? Чому це письменниця — «рупор дрібної буржуазії?». Чому — «одверта куркульська аґентка?», «куркульська провокаторка?», «аґент дрібної буржуазії?». (Див. «Глитайський аґент в літературі», «Літературна газета», ч. 6, 1932, «Куркульська пропаґанда в літературі», журн. «Плуг», ч. 3, 1932). Чому її книжка — «Кампанія ворожих поглядів» — («Літературна газета», ч. 1-2, 1932)? Чому вона — «наклепниця на радянську дійсність?» (Журн. «Критика», ч. 7, 1940). В «Литературной Энцыклопедии» (том 8, 1934, гасло ПЛУГ, стор. 732) забито кілка в ім'я Докії Гуменної обвинуваченням її в страшному злочині: вона «протестує проти ліквідації куркульні, проти хлібозаготівель, проти соціялістичної реконструкції сільського господарства і виступає в захист куркуля, як кляси».

А ось і «Історія української літератури» (т. 6, 1970 і том 7, 1971): письменниці начеплено цілий ряд ярликів — «спотворено зображала радянську дійсність», її твори були «ідейно шкідливі», вона виводила у своїх творах «куркулів, непманів, міщан і людей соціяльнього дна», а за сучасною темою в її творах ховалися «чужі, а то й ворожі ідеологічні настанови»...

Навіть в часи «перебудови» у журн. «Вітчизна» (ч. 4, 1988) названо її «найнебезпечнішим ворогом», що «заплямувала себе зрадою» (?!). А тепер у співзвучності з цими всіма несусвітніми наклепами у найновішій «Енциклопедії української літератури» (1989) викинуто її з української літератури.

Яка ж вина, що така кара?

А ось яка: у своєму нарисі 1928-го року («Листи із степової України», журн. «Плуг», ч. 10, стор. 41) письменниця побачила привид голоду, що висить над Україною. Ці слова: «Тут на камені якось не віриться, чи була революція, чи ні. І невже вона відбилася на селі тільки тими обліґаціями, викачкою хліба, самообкладанням, прокльонами?... Нічогісінько не розумію. Не розбираю... Селянське господарство руйнується, занепадає... Яка кому користь із цього? А тут ще й привид голоду» — були вихідною точкою в усіх дальших напастях.

А ще друга провина: Докія Гуменна сказала дещо в обороні українського слова і проти наступу русифікації (журн. «Критика», ч. 5, 1928, стор. 11). Хтось того не забуває.

Цю свою «історію» й подає письменниця на сторінках своїх спогадів так, *як було в дійсності,* а не те, що наклепно вигадали історики української радянської літератури.

І так з невідомої і «політично неписьменної» початківки 30-их

і 40-го років Докія Гуменна, перейшовши ці жорна радянської системи, випрямлюється на повну височінь в українській літературі. Її моттом стає «Я нічого не боюся». І це їй допомогло витримати всю нагінку, навіть і на еміґрації. Докія Гуменна вже на Заході заговорила відважним словом своїх творів, як уже свідома і «політично письменна» (за її іронічним висловом) українська письменниця. З цим «Я нічого не боюся, бо ніде не схибила», вона переборола не одні бар'єри еміґрантського нелегкого життя, будучи рівночасно письменником, видавцем і розповсюджувачем своїх творів. Читач зрозумів її, підтримував її, захоплювався нею, шанував і цінив її, купував її твори і заохочував до появи все нових і нових книг.

Ми друкуємо перших два томи, а слідом за ними ідуть і дальші. В них письменниця описує, як вона намагалася здійснити *при всіх найтяжчих обставинах* ту місію, яку не дали здійснити партійні критики на рідній землі. Як розвивався її світогляд та звідки бралися задуми у її розлогій творчості.

Ціллю цього короткого вступу не є дати оцінку літературної творчости Докії Гуменної, а лише ввести читача в краще розуміння її спогадів.

До всіх томів додано з архіву авторки світлини й фотокопії деяких документів, які збереглися в неї. На кінці кожного тому подано покажчик, щоб улегшити працю дослідників над історією української літератури і творчости авторки.

Видавництво «Смолоскип», видаючи спогади Докії Гуменної, уважає, що вони є дуже важливим причинком до історії літературних процесів нашого століття на Україні і на Заході та є важливою позицією серед письменницької мемуаристики.

Осип Зінкевич

КНИГА ПЕРША

КИЇВСЬКІ КРУЧІ

1

ЧАСТИНА ПЕРША

ЖАШКІВСЬКІ ЧЕТВЕРГИ

1

Мені вже 68 років, думаю, що ніяких особистих подій у моєму житті вже не буде і що пора записати його. Відтворити. Вправа для пам'яті.

Життя моє бідне на зовнішні події, а пересичене внутрішніми емоціями, настроями, переживаннями. Можна сказати, що моя зовнішня біографія не має нічого індивідуального, а повторює долю тих, що народилися в період передреволюції і перейшли те, що було всім. Таке собі сіре існування, без барв, нема про що розказувати.

І це — перше відчуття мого дитинства. Перше, що я пам'ятаю, це страшний жаль за чимось. Щось було і вже ніколи того не буде. Щось чудове, рідне й дороге. Це, що навколо — чуже, нецікаве, холодне. Я тут чужа, нікому немила. Але головне в цьому переживанні — густий жаль, що пронизує всю істоту. Те гарне — пробивається десь із-під землі, воно далі, ніж жаль.

Особливо дошкульно було, як прокидаюся, а в другій кімнаті співають. І досі не збагну, за чим мені було жаль у 3-4 роки.

2

Себе я пам'ятаю вже тоді, як ми жили в містечку Жашкові, у домі типу заїзда. Довгий коридор розділяє дім на дві половини. Задня — дві кімнати поряд і кухня. В одній кімнаті і кухні ми жили, а та дальша була зайнята різними речами. Не була це житлова кімната.

Передня частина дому, що виходила на вулицю-площу, кінську торговицю, складалась із одної великої кімнати і другої малої. На фронті був ґанок. На ґанку вгорі висіла вивіска:

ТРАКТИР. А звали — шинок. Поруч із ґанком виходив на вулицю погріб із сходами вниз та косим піддашком...

* * *

Але мушу повернутися назад, бо народилась я в іншому місці, а не в шинку. З оповідань і з метричної виписки знаю, що моє народження припадає на 23-є березня (старого стилю) 1904 року, у селі Жашкові на Першій Дачі.

Перша Дача і Друга Дача це величезне розлоге село, що оточувало з обох боків невеличке містечко з жидівським ґетто, ярмарковими площами, майданами й ятками. Я так і не знаю, чому звалися ці дві частини Жашкова «дачами». Хто, кому, що давав?

Отже, на Першій Дачі жив колись мій прадід Григорій Гуменний, по вуличному Гуменюк. Чи він, чи його предки були вихідцями з Волині, де й існував якийсь предок гуменний, який і був причиною того, що я — Гуменна. Так було в записах і документах, хоч по-вуличному звали нас Гуменюками. Я з тим прізвищем (Гуменна) пішла в світ.

Прадід Григорій мав троє синів. Мабуть, він був не лише один із нащадків приходця з Волині, бо дуже часто чула я, що «Гуменюків у Жашкові півсела». Вони вже навіть не вважалися нашими родичами. Я пам'ятаю з дідових братів ще діда Якова, що жив у протилежному кінці Першої Дачі. Брат його, Гарасим, це вже був мій дід. Але дід Гарасим не посідав усього прадідового обійстя. Колись просторе й довге — від шляху аж до річечки, обсадженої вербами, — тепер воно було почетвертоване. Від вулиці була хата й садиба дядька Івана, це значить другого дідового брата, Юхима, а мойому батькові двоюрідного брата. Перейдеш через цю садибу — потрапляєш на подвір'я дядька Ларійона, рідного брата Іванового.

Ще нижче, як перейти повз Ларійонову хату, туди далі до берега — отам і була хата, де жив мій дід Гарасим, де народились мої тітки Мокрина й Тодоська та їх менший брат Кузьма, а через десятки років і я.

Хати тієї, де вродилась моя особа, я вже не бачила, а тільки місце, де вона стояла, та комин із піччю. Але була ще клуня, що вже теж розвалювалась, та запущений, здичавілий садок. Сливи ще родили. Вишні були вже дуже старі. І цілі гаї бузини... В клуню мій батько ще звозив збіжжя і восени у подвір'ї молотила молотілка. На клуні була лелека, але вона, ще до моєї пам'яті переселилася на клуню дядька Ларійона.

Вже за цим садком починалися городи, що простягались аж до річки. Колись один суцільний прадідів, тепер він був поділений на смуги: Іванів, Ларійонів, наш і тітчин Тодосьчин. Отаким застала я своє місце народження, оце сюди ходили ми з мамою ціле літо до городу: садити, сапати, підгортати, копати картоплю й буряки, збирати мак, цибулю, ну, словом, робити усе, що треба на городі.

Оце тут мало бути моє дитинство, звідси мала я пройти цикл сільської жіночої долі, вийти заміж чи може зостатися невідданницею, як тітка Мотря, Ларійонова сестра. Вона в молодих літах окалічіла, сталося зараження крови, відрізали ногу, — так незаміжня й жила вона при братові... Тут було б моє місце, бо в цій хаті, на цій садибі мав жити мій батько, це був його наділ від діда. Дід же вибрався із сім'єю на хутір Адамчик, що за Троянами.

Але батько мій не захотів тут жити. Як же це воно сталося? Знову вернусь до того, чого я наслухалася в нашій хаті, до батькового життєвого шляху.

Скоро дуже, після народження третьої дитини, Кузьми, в Гарасимовій сім'ї, померла його жінка, Ганна. Залишилося дві дівчинки, Мокрина й Тодоська, та немовля Кузьма. Як тоді дідові приходилося, то сам він часто згадував та приплакував, розжалоблений чаркою: «Ой, біда! Ганна померла, троє малих дітей і нема кому їх доглянути. Що я з цією малечею робитиму? Ані зварити, ані сорочку випрати. Воші обсіли...». О, дід умів це так мальовничо розказати, з такими переживаннями, таким жалісним голосом, із сльозою. «Узяв я в найми з Городищ дівчину Кирію, заради дітей...».

(Городища — це величезне село, що зливається з Жашковом, відділене умовно річечкою, що ото до неї припирає наш город. Назва від того, що там існують якісь городища, ще недосліджені. Переказ каже, що то було колись велике місто з сорокома́ церквами, а Жашків — тільки присілок).

Оце ця Кирія й стала мачухою трьом сиротам, а в хаті з'явилися ще й її діти: Хведір, Йосип, Василь, Палазя. Оженившись вдруге, дід став дуже послідовно «ставати на ноги». Це, певно, Кирія була надхненницею: сама вона безвідгалу робила і діти мусіли безпросвітку працювати. Себто нерідні, старші діти. Почалося прикуповування землі. Напочатку мав дід одну морґу поля (одну третю десятини) і коли мав уже сто десятин землі (без одної), то найулюбленіший його вираз був: «Я — з мурґочки!» Отож він і є той столипинський хуторянин, що ще

до 20-х років свого життя був кріпаком. Предки його були чумаками і він також замолоду із своїм батьком чумакував. Чумацькі пісні і в нашій хаті співалися із релігійним наче настроєм. То може це́ було основою розбагачення дідового? А ще чула я натяки, що дід «заглядав до скриньки святого Миколая», іншими словами, позичав на свої закупи землі з церковної каси. Дід був довгий час церковним старостою і в великій дружбі з попом. От, жаль мені, що я забула прізвище того священика! Він був цікавий сільський піп, жив, як селянин, сам орав і сіяв, збирав урожай. Син його... але це далі.

Отож, у такій атмосфері зростав цей хлопець, Кузьма. Гін до земельного багатства, робота без пам'яті від світання до смеркання, скупість для себе, а особливо для нерідних дітей. До своїх дітей мачуха була добра, а нерідним діставалось, особливо Кузьмі. У нападі розчулення батько не раз згадував, яке важке було його дитинство. Якби не сестри... Сестри його вигляділи, воно по́взало голодне, то все котрась сестричка підтисне йому окраєць хліба чи якого пиріжечка, відкраденого з-під мачушиного ока... «А воно ж, ледащо, тільки й знало, що десь по бур'янах ховатися та дудочки виструґувати...» (Це вже я з дідового репертуару спогадів беру, бо дід ніколи інакше не називав цього свого сина, як «ледащо»).

Оце, мабуть, того часу стосується батьків спогад, як то він ходив із сестрою Мокриною на «вулицю» гуляти. Мокрина вже була піддівка, — «а я, малий, за нею хвостиком і собі біжу. Оце зійдуться біля зборні хлопці й дівчата, і я між ними... Постають уряд одні до других, по один бік хлопці, а по другий дівчата, і танцюють одні до одних метелиці... Е-е, тепер це вже перевелося...». І до цього батькового спогаду додам я: усе життя йшла слідом з ним любов сестер, дудочки́ і навіть «метелиця». Він її майстерно вигравав на сопілках свого ж таки виробу.

Із батькових спогадів пізнішого трохи часу, вартий згадки ще такий: у попа був син, що вчився у Києві в семінарії. На свята він приходив додому. Не приїжджав, а приходив пішки, такі довгі ноги мав. 150 верстов він прохо́див за один день. Вдосвіта виходив із Києва, а ввечорі був у Жашкові. Цибатий був семінарист. Він був старший за Кузьму і вчив його грамоти. І про цього свого старшого товариша батько згадував із молитовною пошаною. Він заронив у душу хлопцеві охоту до освіти і книжки. Але де там!

Треба було РОБИТИ! Ніхто нікого не жалує. «Хадзейство» розростається, на хуторі стоять скирти й ожереди, треба догля-

дати коні й товар... Старшими дівчатами, Мокриною й Тодоською, від світанку до смерканку орали. А Кузьма... «Ой, то таке ледащо, хай Бог милує! — крутив головою кожен раз дід. — Йому тільки дудочки та скрипочки та книжечки в голові!»

А Кузьма мав уже не тільки дудочки й скрипочки, мав ще й гармонію, і все це він так ховав від батька Гарасима, що той ніколи не міг здогадатися. І за образами заглядав, і на горищі, і ще по яких схованках, що вже розшифровані, — нема. А Кузьма, замість глядіти роботи, та назбирає таких самих лобуряк, хутірських хлопців-товаришів — ото тільки залиши його самого тут на хуторі — і витинає усяке чортибатьказнащо, аж пір'я курить.

Я тих «лобуряк» (на моїх очах уже літніх хуторян) знала: найближчий батьків товариш, Гантін Завертаний, званий «гаршин з шапкою» за його малий зріст. Петро Лозовий, Федір Слухáй... Вони як зберуться за чаркою, то насміхаються один з одного, згадуючи колишнє. Хоч би ось таку сценку:

На хуторі в хаті дим коромислом, грають і регочуть, а тут вбігає «Гаршин з шапкою»... Тікайте, бо приїхав старий, ось уже ворота відчиняє... Хлопці розбіглися хто куди, а Кузьма притьмом ховає свою колекцію музичних інструментів. Та не встиг. Ще не зачинив грубу, як батько в хаті! Витяг він ці дорогоцінності з груби, скрипку побив на цурпалки, гармонію потоптав... — Оце тобі скрипочки та гульки! Вже й здоровий парубок! Лядацюга! Он худоба ненапоєна!

Скрипка й гармонія з'явилися незабаром знов: Кузьма відкрав хліба, продав його, купив нові, а ховати навчився ще краще...

Був це, я так думаю, вияв протесту й жалю до свого батька. Дуже хотів Кузьма вчитися, а його приневолювали до хазяйства, якого він не любив. Ані земля з сівбою-жнивами ніколи його не приваблювали, ані воли та корови. Музика й книжка вабили, — та з музичних надбань було лише те, що самоуком зміг утнути. А книжка... — «Тобі нащо вчитися? — питався дід. — З книжки хліба не їстимеш. Хіба ж ти попом будеш?» — Попом він робив свого іншого сина, Киріїного Хведора. Хведір учився в духовній семінарії, Кузьма ж мав орати-сіяти, доглядати коні й товар — а це йому було не до мислі. І цього не міг Кузьма свойому батькові простити ніколи. Скільки я не пам'ятаю родинних суперечок, мій батько завжди гірко випоминав дідові: «Чому ви мене не вчили, як Хведора?»

Скільки кляс двоклясової жашківської школи скінчив мій

батько, я так і не знаю. Писав він досить виробленим почерком.

А щодо «книжечок», що зазнавали від діда такого ж розгрому, як і музичні інструменти, то була одна така сторінка, якої батько мій не згадував ніколи. Певно, соромився. Він належав до революційного гуртка. Організатор був адвокат Амханіцький. Чого він був у Жашкові і що робив той гурток, — я не знаю. Амханіцький підбирав отаких хлопців і напевно давав їм читати та переховувати нелеґальну літературу. Ніколи батько мій цього імени не згадував, тільки один раз... Але для мене цікаво те, що навіть у такому закинутому містечку були вже в кінці минулого століття революційні «ячейки».

Книжки, як і музика всякого роду, були невідступною пристрастю мого батька. Тож у нашій хаті, відколи я себе пам'ятаю, були «Кобзар» (видання 1847 р.), Квітка-Основ'яненко, Марко Вовчок, Нечуй-Левицький, Котляревський, комплекти журналу *Нива* й інші... От не знаю тільки, коли й як усе це збиралося. Дід же всі його парубоцькі надбання палив і дер...

3

Оженився Кузьма з хуторянкою Дарією Кравчéнко. Цей хутір, де виросла моя мама, був цілком відмінний від того, «за Троянами». Коли гуменюківський хутір був «скитський», то мамин, кравченківський, — «трипільський». На гуменюківському хуторі було багато ожередів, товару, коней, возів, звідусюди випирався сільсько-господарський реманент, а про сад чи хоч який садочок — не подбали. Все тут було на замку, якась незатишна метушня, гін до багатства і грубість у взаєминах, ще й нещирість, приличкована ласкавеньким голоском баби Кирії. Це від баби Кирії почула я цю приповідку: «Наймитку, наймитку, а чого ти так рано встав? — А я ще надолужу — то вмиваннячкомь, то втираннячком». (До речі, постійний «наймиток», Олександер, був небіж бабин Кирiїн, але вона замастила білою глиною дзеркальце в стіні, бо Олександер часто у ньому виглядався).

Хоч хата на цьому хуторі була велика, але якось не було де себе приткнути, тому я не любила тут і дня бути. Зате на хуторі у Кравченків було надзвичайно затишно і притульно. Тут не було розмов про багатство, хоч і тут також працювали зранку до пізньої ночі. Ніколи ніяких наймитів не було, все самі обробляли, але й ніколи не дійшли до більшого, як 15 десятин

землі, тих самих, з чого починався цей хутір. Тихі, скромні, нездібні до хитрощів та брехні. Не було хазяйського гармидеру в подвір'ї, а був справжній хутірський затишок, оповитий гойними садами та осокорами. Осокоровою алеєю, власне, й починався цей хутір, вона приводила подорожнього з широкого тракту вглиб оселі. Хоч же й тут аж гуло від населености, але все було якесь веселе. Корови й телята приходили до жолоба біля криниці з журавлем, тут і гуси, й індики з розпущеними хвостами, і коні... Тут і собака поміж ними гасає з задертим хвостом та непотрібно гавкає, хоче дати знати, що й він тут є...

Мама була найменша у великій родині Пилипа й Хросини Кравченків. Дід Пилип Кравченко прийшов сюди із села Розкішної, передмістя містечка Ставищ за 15 верстов звідси. Там залишився найстарший син Маніло і там повиходили заміж дві мамині сестри, Наталка й Ялисовета. Ще дві сестри мамині виїхали із своїми чоловіками на Зелений Клин. Я й знала, як вони звалися та їх прізвища, тепер вже не пам'ятаю. Одна — Марія, а друга?.. Було ще два брати: Радійон і Явдоким.

Мама часом розказувала, як було весело в них у хаті, коли вона була малою. Найменша в хаті, була вона загальною мазункою. «Оце вдягнуся в великі чоботи, в спідницю, що волочиться по землі, мамину хустку на голову, якусь кофту, рукáва теліпаються, ще й шапку насуну на голову по самі вуха, — як мара. Іду до старших і кажу: „Дайте мені що або що, я вам принесу що..." І скільки треба, щоб потішатися з такої „мари"? А тоді Явдоким-штукар намалює на папері квітку, ще й підпише: „Гарна квітка, бий його коцюба!" І всі лягали зо сміху... Не скільки там смішного, як хотілося радіти...».

Вже з хутірського побуту, мама розказувала, як вони, хутірські діти, ходили в неділю до церкви. До Литвинівки було три верстви, йти до церкви була велика подія. В попередню неділю вона змовлялася із своїми товаришками з інших хуторів (мама казала — «колеґами»), як убратися на наступну неділю. Змовлялися, щоб усе було однакове: коралі, стяжки, спідниці, керсетки... на голові кибалка, кісники, — ну, все до найменшої дрібниці. Але черевики були така велика цінність, що всі три верстви мама йшла боса, аж під селом узувалася. Це мамине оповідання стало тридцять років згодом основою першого розділу в романі «Діти Чумацького шляху».

Що ж, із великої сім'ї зосталося їх двоє. Сестри порозходилися, Радійон оженився з Маринкою із Плоскої біля Таращі й

подався до Києва, став візником. Явдоким зостався на хуторі-господарстві. Дарочка, тепер уже Одарка, дівувала. І зовсім їй не хотілося йти заміж. Якийсь удівець сватався з двома дітьми, — ні. Ще хто? Петро Лозовий закидав не раз: «Чому ви, Даріє Пилипівно, не хотіли за мене вийти?» Але сталося, що вийшла за Кузьму Гуменного. Ніколи й не думала. І не дивились одне на одного ніколи.

Дарочці було вже 24 роки, вона була вже «стара» та ще й бідна, без приданого. А тут зустрілися в четвер у Жашкові на ярмарку Пилип Кравченко з Гарасимом Гуменюком і почав Гарасим вихваляти Дарочку. От, яка то гарна й роботяща дівчина, от би таку невісточку собі мати. Тоді й змовилися, що Кузьма посватає Пилипову мизинку.

Заміж страшенно не хотілося. Це мама мені й моїм сестрам багато разів казала. Але тоді були такі часи. Де подітися дівчині без приданого, неписьменній до того? Один рік ходила до школи, ще в Ставищах, уміла тільки розписатися. Дівчатам же освіти не треба! Та й пішла за багацького сина. А в діда Гарасима, мабуть, був свій розмисел: син — лядащо, а бідна невістка буде слухняна, робитиме коло хадзейства.*

Оженивши сина Кузьму, дід Гарасим дав йому в наділ хату на Першій Дачі з городом і 6 десятин землі. Там мав жити й господарювати відділений син.

Але Кузьма не так собі подумав. Він зовсім не мав нахилу до хліборобства. Не захотів жити на тім обійсті, де вродився він і перші діти. Я ж була вже четверта дитина, а передо мною були: Хведір — помер, як був йому рік, від менінгіту. За ним

---

* Всі ці «дійові особи» були зібрані на одній фотографії, я її мала ще 1943 року і залишилась вона у Льони. Знялися в Києві, як їздили до о. Хведора в Обухів у гості. На світлині в центрі сидить бабуня Кирія, тоді ще не дуже й стара, а обабіч неї «батюшка» Хведір з довгою бородою і «матушка» Килина, дочка хутірського сусіда Гарасима Таращука, з малим Ванею. Ззаду стоять: мама, яка щойно опинилась у невістках, тато, — молодий хлопець із вишиваною маніжкою та чуприною-їжачком... Поруч — Василь, хлопець 17-18 років, з косим поглядом і таким самим їжачком, як з Кузьми. Це — ще одне убоїщеледащо в діда, дарма, що Кирииїне. Поруч — Палазя, ще не дуже зформована дівчина. Жіноцтво, крім баби Кирії, в убраннях тодішньої «панської» моди: блюзки з високими комірами та ґіпюрами, з рюшами та рукавами-буфами, спідниці — довгі косі. Зачіски — напуск-німб над чолом. А як укладене волосся? Мама мала все життя довге чорне волосся аж до колін.

Як шкода, що не було її світлини в дівоцькому вбранні! Вона не раз розповідала, як вбиралась дівчиною, описувала всі частини українського народного одягу. В кубашці біля печі в неї зберігалась її єдина цінність з того убрання: рубані коралі. Колись за них заплачено корову. А вона їх ніколи не вбирала.

1901 року вродилась Ганя. Після неї — Володимир, відразу помер. Як дивно: я могла б мати двох старших братів, якби вони не померли. 23-го лютого старим стилем 1904 року прийшла на цей світ я. Дали мені ім'я грецької морської богині Евдотеї — Євдокія.

То це виходить, що вже після мого народження завів батько «трахтір» у середині містечка, фронтом на кінську торговицю? Яка дистанція від революцьонера до коршмаря! Але мабуть саме знайомство з містечковими хлопцями-товаришами з пачки Амханіцького навело його на таку ідею, що можна й без праці коло землі прожити, можна вирватися з долі, в яку поставив його наш дід.

З цього часу, в «трахтірі» починаються мої власні враження. Цікаво мені самій, що я з того пам'ятаю.

4

Отже, народилась я «на городі», як ми називали стару покинуту садибу з рясними вербами над річечкою Торч (допливом річки Гірський Тікич), у хаті, де прожило кілька поколінь. Але себе я пам'ятаю в містечку на белебені без деревини біля хати, з пропахлим пилюкою повітрям, з непролазним болотом восени й весною.

Можливо, першою залягла в пам'яті сценка: літо, дуже рано, сходить сонце. Перед очима — кінська торговиця, ні душі на ній. Зате виблискують на сонці зставлені докупи рушниці. Щось блискуче миготить на головах солдат, що відбувають муштру. І чогось усе насторожене. Повітря насичене страхом. Що це було? Якщо це було військо для здавлення революції, то виходить, це було 1905-го року. Тоді мені було трохи більше, як один рік. Невже в цьому віці можна щось запам'ятати?

Чи пам'ятаю я, як виглядав «трахтір»? Щось наче — велика крамниця («лавка» — казали ми), чверть її огорожена дротяною сіткою, заввишки понад людський зріст, а за нею на полицях стоять пляшки з «казьонною» горілкою. Вони називались «шкаліки». «Око» — велика пляшка. «П'ятирик» — половина великої. За цим іде «половинчик», а найменший «шкалік» — «сотка». Казали мені, як я підстаршала, що я виносила ці «шкаліки» на вулицю всім, хто попросить. Скаже якийсь пиячина:

— Піди, Явдоню, винеси мені половинчика!

Я й виносила. Але я цього не пам'ятаю.

Ось сценка, одна може з перших у пам'яті.

Ганя, моя старша сестра, сидить на ліжку і гойдає колиску з новонародженою Льоною. (Олена. Ми її звали Льона, а батько — Льоня). Набридло вже Гані колисати дитину, вона й наказує мені:

— Піди, поклич маму!

Я біжу й кличу. Прибігаю:

— Мама казали: — зараз!

— Піди, скажи мамі, що в них жидівський зараз.

Я біжу до мами:

— Мамо, Ганя казала, що в вас жидівський зараз.

І так бігаю, а Ганя командує.

Дуже добре ще пам'ятаю таку сценку: Ганя й я сидимо на тому самому, великому дерев'яному ліжку, а входить до хати тітка Тодоська у колись білому, а тепер пожовклому кожусі. З морозу. Зразу в хаті стало повно кожушано-морозяного духу і зразу стає дуже затишно. Тітка Тодоська приносить гостинця від зайця, пампушку... Вона ніколи не прихсдила без гостинця: завжди десь по дорозі зустрічала доброго зайця, що передавав нам те і се. Починає з нами розмову. Де мамка? Такими ласкавими, добрими очима дивиться! Це ж ми — діти того маленького брата, якого вона з немовляти вигляділа... І такою я цю тітку тільки й пам'ятаю: завжди з розлитою добротою на лиці і з гостинцем у руках.

За цією кімнатою з величезним ліжком і колискою є ще кухня. Там у шухляді лежить спечений струдель із вишнями чи яблуками. Чогось цей струдель запам'ятався. Мені здається, що такого смачного я ніколи більш ніде не їла. А він же ніякої ролі не відіграв у тодішньому й дальшому моєму житті.

Інше переживання, неприємне, навпаки, ролю відіграло. Я вночі прокинулася і побачила на столі шклянку з водою. Ковтнула, а то була не вода, тільки нерозведений спирт. І так запекло всередині, що я в плач! Почав мене тато заспокоювати і тепер я знаю, що спала в одному ліжку з батьком, мами нема... Якби не цей яскравий спогад, то й не знала б. Було мені тоді, мабуть, два роки. Може через це знайомство з алькоголем не маю я нахилу до пияцтва. Мої ж прабаба й дід були горілчані, а я дістала вже тоді імунітет на все життя.

Друга кімната була якась чужа. В ній стояли порожні пляшки з пива та вина, які батько часом мив щіточкою. На стіні висіла скрипка, на комоді стояв грамофон з рожевим розтрубом, наче велетенська квітка польової берізки. Тільки на Різдво там було

притульніше. На комоді було багато яблук, горіхів і цукерок, які можна було брати досхочу.

Біля хати було й подвір'я, був і сарай з великою брамою. На тлі цієї брами ми знялися. Сидять тато і мама, а ми, три дівчинки, стоїмо. Ганя — справжній хлопчик, стрижена по-хлоп'ячому, Льона ще зовсім безвиразна дитина, я заскалила око проти сонця, а з-під платтячка виглядає хвостик сорочинки. Часом і тепер маю цей самий вираз. Чи збереглось це фото? Зосталося у Льони.

Купили мені з Ганею по ляльці. Порцелянові голівки, солом'яні брилики. Не знаю, що з своєю лялькою зробила Ганя, а я свою розпотрошила. Дуже дотепно розпустився капелюшок. А потім цікаво було, щó всередині в ляльці. І розчарування: — нічого. Більш мене лялькú не цікавили і ніяких ляльок у нас у хаті вже ніколи не було.

Та й взагалі була з мене негуртова дитина. В різні ігри з дітьми, як ото Ганя, я не гралася. А що любила, просто жадібно пила, то це казки. Перша казочка, що навчив батько, була: «Був собі дід та баба, була в них курочка рáба»... При чому вимовлялось твердо: «рáба». (У Жашкові все вимовляється твердо: «гобідати», «горати», «госінь», «радно», «бораки»). А друга казочка: «Був собі дід Сашка, була в нього синя семиражка, на голові шапочка, а на с....і латочка. Гарна моя казочка?» — «Гарна!» — відповідаю я. — «Ти кажеш гарна і я кажу гарна. Був собі дід Сашка... — Гарна моя казочка?» — «Погана». — «Ти кажеш погана й я кажу погана. Був собі...» і так далі. Треба було кожен раз видумувати нові відповіді, щоб збити «оповідача»...

Я вже не кажу про всякі «Тосі, тосі, свині в горосі». Чи «Гойда, гойдашá, де кобила, там лоша». — Це як гойдалися, то приказували. На городі, хоч чи не хоч, а почуєш такий фолкльор: «Ку-ку, ку-ку, нас..у в руку...»

Мама мала свої прислів'я та приповідки, мабуть ще з свого дитинства. «Зайчику, зайчику, де ти був? — У млині, у млині! — Що ти там видáв? — Міх муки, міх муки! — Чом ти не взяв? — Там були кравчики, поламали пальчики, я насилу втік, через бабин тік. Скіу, скіу!»

Або: «Ішов Гриць з вечорниць темненької ночі, а назустріч йому гуска, вирячила очі. Я до неї: гиля, гиля, а вона й присіла...»

Або: «Штани мої сині, а ще другі в скрині!» — іде вулицею

парубок та чваниться. Товариш його вигукує: — «То віддай мої!» — «Цить, дурний, це я так хвалюся!»

Приказки були завжди й постійно на устах у мами, ними можна геть чисто все окреслити, весь кодекс етики й моралі. Вони й тепер раз-у-раз виринають з позасвідомости, хоч ніби я їх і не чула, не вимовляла сама. Компютор у голові зафіксував. Що пригадується, я тепер записую у порожні сторінки словника Грінченка. Чи треба наводити приклади? Ось кілька: «Як прийшло, так і пішло». «Дурень думкою багатіє». «Який їхав, таку здибав». «Ширший, як довший». «Брехнею світ перейдеш, та назад не вернешся». «Хоч не в'їжно, та вліжно». «На, дурний, груш, та мене не воруш». «Панська ласка до порога». «На тобі, небоже, що мені негоже»... І так без кінця.

Коли випав зуб, мене послали:

— Полізь драбиною на горище, кинь туди зуба і кажи: «Мишко, мишко, на тобі зуба костяного, а дай мені залізного!..»

Всіх я просила, щоб розказували мені казки. Просто чіплялася. Так, пам'ятаю, на Великдень причепилась до тітки Палазі і вона мусіла мені щось розказувати. Через цей голод на казкй, я дуже скоро навчилась читати букваря.

Першу пісеньку я виспівувала таку:

Ой за гайком, гайком, гайком зелененьким,
Там горала дівчинонька воликом чорненьким.

Горала-горала, не вміла гукати
Та й найняла козаченька на скрипочку грати.

Грає козак, грає, дівчині моргає,
Чортибатька його знає, на що він моргає.

Чи на сірі воли, чи то на корови,
Чи на моє біле личко та на чорні брови.

Воли та корови скоро поздихають,
Біле личко, чорні брови повік не злиняють...

Не зважаючи на жартівливу наївність цієї пісенька, вона будила думку. «Козак»... Що воно за козак? Навколо ніякох козаків нема, хібащо образове: «Що скажеш, козаче?» — до

якогось парубійка. А в кожній пісні невідмінно фігурує козак, ось і в цій другій пісеньці, що я навчилась найперше:

І шумить, і гуде, дрібен дощик іде,
А хто ж мене, молодую, та й додому заведе?

Обізвався козак у зеленім гаю
Гуляй-гуляй, дівчинонько, я й додому заведу,

Не веде ж ти мене, не прошу я тебе,
Єсть у мене сивий коник, він додому заведе...

Ціле пророцтво на моє майбутнє. Так мені й довелося все життя вертатися додому самій, а моїм «сивим коником» була Думка...

Ще любила я співати «Журавля».

Занадився журавель, журавель, до бабиних
конопель, конопель...
Сякий-такий журавель, сякий-такий цибатий!
А я тому журавлю, журавлю, києм ноги
переб'ю, переб'ю!
Сякий-такий журавель, сякий-таки горбатий!..

І ще якусь я тоді виспівувала, про «прудивуса й куперваса», але цю забула. І це тільки мізерна частина фолкльору затрималась у моїй невдячній пам'яті, а ним же насичене дитинство української дитини.

5

А ось четвер у Жашкові. Вся величезна площа перед хатою заставлена возами, заповнена кіньми. Це — кінська торговиця, вона не рівна, а трохи вгинається до ярка. Багато торговиць є в Жашкові. Зараз за заїздом сусіда Співака — волова торговиця, паралельна до головної ціла вулиця, захрясла коровами й телятами. Так усе це реве, що не знати, як у пошті, оточеній торговицями, не оглухнуть. Свиняча торговиця з поросячим вереском — аж там, за тими хатами потойбіч кінської торговиці. Там збіжжя мішками, там горшки, а там цілий ряд захаращений

відрами з вишнями, курми, молоком, колотушею — і всім, що тільки понавозили з усіх навколишніх сіл у це містечко, далеке від залізниці.

Але чим найбільше славився Жашків, то це кінською торговицею. Коней приводили сюди аж із Туреччини, звідусюди прибували покупці з грішми, більшого калібру. Були спеціяльні гендлярі кіньми, що звалися *ліверанти*. (У словнику Грінченка цього слова нема). Вони вміли продавати з вадами. А крім того, треба обачним бути, бо продавалися тут і крадені коні. Існувала навіть така приказка: «Не бери жінки в Києві, не купуй коня в Жашкові». Розумій: «Будеш обдурений».

Четвер у Жашкові був і місцем зустрічей, клюбом, а допомагали цьому сидухи, що цілим гуртом у своїй «секції» продавали «гараче», аж пахтіло навколо. Попід возами в холодочку сиділи хазяї, — свати-куми та давні приятелі, — запиваючи могорич. Ось і дід мій Гарасим Гуменний сидить із хазяями у затінку нашої хати і «роздушують шкаліка». Хазяї — хуторяни, все старшого віку: сват Таращук, сусід Барабаш, тоді ще можливий сват. І дядько Гемень Цимбал з Першої Дачі тут, і інші... Де є дід «у ковпанії», то вже нікому не дасть сказати слова. Був він дуже балакучий і все любив «до прикладу» розказати щось, а тих баєчок було в нього безліч. Якось чудно було уявляти його двадцятилітнім парубком у сорочці без штанів. Так було за панщини, що хлопці до 20-х років вважалися ще дітьми, поки не оженяться...

А це поїхав він із своїм батьком-чумаком до Києва, там треба стерегтися дурисвітів. І починалася ціла серія анекдотів про київських дурисвітів. Там навіть перекупки вміли обдурити тумануватого чумака. «Пироги з та́ком! Пироги з таком!» — вигукує сидуха. Люди чують — «з маком» — і купують. Що воно за пироги з таком? Треба й собі спробувати! Купив і я — а в пиріжку нема ніякої начинки. Ой, чортова бабо, обдурила! А хіба ж вона дурила мене? Вона ж казала, що з таком...

Іншим разом розказує дід, як навчився читати. — З отченашу. Був неписьменний, тільки напам'ять отченаш знав. Та й трапився йому до рук друкований отченаш і він з цих друкованих слів навчився грамоти.

Дід звичайно всіх переговорював, відразу заволодівав розмовою і вже всі тільки слухали. А часом і мене зауважить, зараз питає: «А скільки тобі років?» — Я кажу. — «А скільки буде два рази по два?» — «Чотири». — Дід хвалить мене, а

слідом за цим і мою маму. «Ой, то в мене золота невісточка! Дарочка! А Кузьма — було ледащо, таке й зосталося!»

Любив дід посентиментальничати. — «Ой, Дарочко, дорога невісточко, якби ж то ти знала, яке мені горе було, — вже й приплакував, — як померла небіжка Ганна. Біда, малі діти!..»

По четвергах, як уже розїдеться ярмарок, а весь Жашків застелений яснозолотим килимом, свіжою соломою, збиралось у нас дуже багато гостей, переважно батькових товаришів, ще з парубоцтва. Гантін Завертаний, що носив завжди високу смушеву шапку, щоб виглядати вищим, а тому й «Гаршин з шапкою». Петро Лозовий — перший батьків товариш з русявими довгими вусами. Це — сусіди з хутора Адамчика. Іван Ковальський, Гервась Андрущенко — з Литвинівки. Федір Слухáй, Набекáло, Денис Дідківський, Пацеля, Ференець, — все це хуторяни.

За столом повно людей, мама раз-у-раз смажить нову яєшню, батько ставить нові пляшки на стіл. Як уже розгуляються, ще раз і ще раз чую я, питає Петро Лозовий маму: «І чого ви тоді, Даріє Пилипівно, не вийшли за мене заміж?» — А я собі думаю: «От, яка шкода, що не він мій тато! Оце б жила я на хуторі, а не в цьому болотяному, без деревини містечку!» Мабуть, я найбільше із нас трьох жалкувала. Згодом я довідалася, що мама також не терпіла цього містечкового побуту, який запровадив тато. При кожній нагоді виривалася, як із клітки, хоч на город, до села...

Зате тато був у своїй стихії. Грамофон грає, скрипка ріже (тато грав на скрипці ріжні козачки), гармонія, а на зміну часом сопілка. Спів розлягається. Співають усі, бо це ж природний хор. Від завзятої «Гей, нуте хлопці...» до елегійної «Ой, гіля-гіля, гусоньки на став...»

А тут приходить тітка Тодоська. Побачивши великий гурт, вона знічується, хоче тікати. Але батько легенькими штовханцями впихає її в хату і вона соромливо теж пригублює чарочку.

Так під це гульбище я й засинаю та крізь сон уже чую співи, і жаль мене проймає, той невідступний жаль, що здавна вже мені знайомий. За чимось плачу. За чим — не знаю. Але нестерпний, ятручий. Мала дитина плаче й ніхто не знає, який вона «дорослий» жаль переживає. Був це жаль зрілої душі в малій дитячій.

Іде він зо мною через усе життя. Тепер з ним прокидаюся, як ще не усвідомлюю, хто я і де я, і як звуся.

Це саме в цьому віці мала я якісь фантастичні видива. Одне

з них: коло церкви на вигоні танцюють журавлі у різнокольорових (рожевих, зелених тощо) платтячках. Розказувала всім, що бачила ці танці, а мені ніхто не хотів вірити. Це не раз уже я зустрічалась із фактом, що в дітей віком 4-5-6 років прокидається пам'ять чогось нетутешнього і про них кажуть, що вони фантазують-брешуть.

Видив було багато, але вони відразу розпливалися. А одне я таки не забула й досі бачу. Я сиджу на краю величезної будівлі. Стін нема, самий лише дах-покрівля. У глибині під цим навісом є багато людей. У всіх нас, як і в мене, — величезні круглі очі, не людські, як блюдця. Це якась інша раса. Чи таке колись десь було? І звідки виринув цей образ у малої дитини? Я тепер пояснюю так: якась мікроскопічна точечка в мозку активізувалася й видала цей кадр. Таке було, але мільйони років тому.

Це в цій хаті билася я з Ганею. Власне, Ганя мене́ била. Вона була дуже забіякувата. Одного разу за столом штрикнула мене виделком й розрізала губу. І досі є знак. Часто питають, що це в мене за шрам.

Але Ганя була й моєю охороною. Вона мала такі хлоп'ячі замашки, що в хаті часто говорилося: «Гані б хлопцем вродитися!» Мала вона сиві очі, білявий, коротко по-хлоп'ячому стрижений чубчик. Де воно таке взялося? Мама — чорнявка з довжелезними грубими косами. Тато — темний шатен з карими очима, а Ганя така білявка! Тітка Горпина й інші старі люди, що пам'ятають татову маму, казали: «Викапана небіжка Ганна!» Недарма її так і назвали. Вдалася в свою бабу...

Ця наша баба Ганна була з роду Цимбалів. Далі, як не забуду, то про декого з них, білявих, ще щось згадаю.

Ганя не давала спуску жодному хлопцеві. У школі хлопчаки її боялися, а не вона когось. Вона й звалась у нас у хаті хлопчуркою, обіясницею. Ганю, де не посій, то вродиться! Отож у мої перші шкільні роки Ганя водила мене до школи і з школи, обороняла — себто встрявала в битву з жиденятами, а я хутчій утікала. То була й її компанія. Отак б'ючись-бавлячись, навчилась вона говорити по-жидівському. Тато — небувала річ, але факт! — послав її вчитися жидівської мови до вчителя-хусида. І так, крім школи, мала Ганя ще лекції жидівської мови. Це було в дусі нашого тата. Він сам прагнув колись вчитися, то тепер хай хоч дитина вчиться, як має охоту. «Нащо їй жидівська мова?» — питалися. — «Але ж, диви, само навчилося, — може навіть гордився Ганею батько. — Хай, хай, щó не вміти, — за плечима не носити».

В школі у першій групі я була найменша. Учитель підносив мене високо догори, як ляльку, і питав: «Скільки тобі років?» — «П'ять год, шостий», — швиденько відповідала я, бо вже давно знала, щó відказати.

* * *

Двоклясова школа була коло церкви, по другий бік соші. Три великі кляси, в ній училось п'ять груп. Між двома більшими клясами була розсувна стіна, і як треба було, то ці дві кімнати перетворювалися на актову залю. Ото там на Різдво пережила я екстазу — від вигляду ялинки. Це було вперше, що бачила я ялинку, розцвічену вогнями й вбрану іграшками та прикрасами. Я теж була дієвою особою на сцені — співала в хорі. Ми співали: «Коль славен...», «Боже, царя храні», «Во саду лі вогородє...», «Ах, ви сєні мої, сєні...», «Ей, дубінушка, ухнєм...». І одну українську: «Ой, у лузі та ще й при дорозі... породила молода дівчина хорошого сина...». Чого це молода дівчина мала породити «хорошого сина», — я над тим не задумувалася.

Учитель і дириґент був Рожков. Отож він, типовий рудий москвин, і прищеплював нам такий репертуар (а може то й не він, а «министерство просвещения»?). Рожков був хворий на сухоти і скоро помер, я ще пам'ятаю, ми плели вінки з барвінку на його похорон. Вже після нього в школі хору не було.

На уроках «Закон Божій» учив нас о. Синячевський з довгою бородою і добрим лицем. Це були коротенькі оповідання з Біблії, які я дуже любила і всі зразу перечитала. А от із літургією вже не так!.. Я ніяк не могла влізти в цю науку і ніколи її не знала. Кепська з мене молитвенниця...

Велике подвір'я школи на весні вкривалось жовтою кульбабою, а потім... фук! і нема ні цвіту, ні пуху, хоч він весь час літає в повітрі. У тому подвір'ї на перервах («пєрємєнках») гралися — хлопці окремо, а дівчата окремо. Я в цих іграх не відчувала смаку, але ставала в коло, брала участь у беззмістовній примовці: «Ені, бені, трі контори, сахар, бахар, помідори, ас, бас кіслий квас, єтой квас нє для вас». Або: «Ені, бені реч, квінтер, вінтер, жеч, ені, бені, раба, квінтер, вінтер, жаба». Це показувалося пальцем при кожному слові на учасницю кола і останнє слово випадало на ту дівчину, що має жмуритися...

Цікавіша була інша гра, у гусей. Це вже ставали ми попарно в колонку і одна казала:

— Гуси, гуси, додому!

— Чого? — хором відповідали ми.

— Вовк за горами!

— Який?

— Сірий, білий, волохатий, біго-ом до нової хати!

І ми розбігалися, а «вовк» нас ловила. Котру зловила, та ставала вовком і гра відновлювалась...

Ніхто з нас не мав уявлення, що це була колись не дитяча гра, а тотемна ритуальна інсценізація. Зате, як допомогла вона мені потім, коли я задумувалась над первісними віруваннями...

А щó я тоді любила, то це перебивні картинки. Наліпити, помочити, папір стерти, а малюнок зостанеться. Надзвичайну емоцію викликав жовтий колір, якась пишна рожа чи інша квітка. І більш ніякий інший. Навіть тепер. Що воно таке? Якби то я його любила, чи він мені був до лиця, а то ж ні. Нічого не маю в своїй одежі жовтого. Але має він для мене якесь особливе значення: побачу ясножовте, так і війнé на мене щось, наче спогад, хороше. Може в минулому житті було щось із жовтим зв'язане? Бо іншого пояснення нема.

З кольорами таке, що я в певні періоди особливо люблю якийсь певний колір. І жадний з них не викликає цієї дивної емоції, що й назви їй нема.

Взагалі ж, я собі придумувала вдома свої ігри. От, наприклад, розкинути руки, як вітрячок, і закручуватися до запаморочення, а потім розкручуватися. Недавно я десь вичитала, що так і мавпи граються. Ну, це підтверджує мою думку, що людина проходить у своєму розвитку всі стадії, починаючи... не від мавпи, а від амеби.

6

В кінці 1909-го року уродився брат, якому дали ім'я Микола. Дитина вродилась із заячою губою і додала тільки журби.

Бо як уродився Коля, то нашого батька не було вдома. Сталась подія, про яку я нічого не знала. Не знала я, що батько сидів тоді в гуманській тюрмі. Чому? Суд його засудив на рік тюрми за те, що мав зброю, стріляв у людину і вибив їй око. Це закрався злодій у погріб, а батько підстеріг його і стрельнув з таким наслідком. Не знаю, чи й злодія судили за влом, бо в нас у хаті про це не говорилося, тільки називали «оті злодії Рачки»... Але трах-бах, «трахтір» уже був не наш, став він Гамосів Дяченків, ще одного татового товариша з Городищ.

Тепер я пам'ятаю себе вже в іншій хаті. Якась стара занедбана жидівська райшура, більше на селянську хату схожа, ніж на містечкову. Була вона на межі між ґетто і «аристократичною» частиною міста. Ота величезна кінська торговиця не була рівна, а вгиналась у тому місці, де вона завертала під прямим кутом в напрямку до волості. В цій частині Жашкова були самі «панські» доми з залізними штахетами, садочками й клюмбами. А найбагатше виглядав дім доктора Кузьмінського, що стояв навіть не при вулиці, а в глибині саду. Поруч садиби Кузьмінського була аптека Пуклевича, єдиного поляка в містечку, статечний червоний цегляномурований дім з високим ґанком, входом до аптеки. Ото там у ногах мурованого дому примостилась і злиденна райшура, що вибігла з густонаселеного ґетто... Вона навіть не була обгороджена.

І хто ж би то сказав, що зараз за цією обдрашпаною хатою на белебені починався той ручай, що вбігав у обгороджений парканом розкішний і захований від людського ока парк Пуклевича? Ручай той ще в саду перетворювався в річечку, а береги її — у глибоченький яр. Отам за посілостями-парканами Пуклевича яр уже був перетятий місточком, що з'єднував містечко з селом Другою Дачею. І хоч наше містечко з обох боків було оточене зарослями верболозу й очеретів, ярами та ручаями, само воно не мало й деревини. У мене завжди було почуття, що воно степове, порохняве, болотяне. Тут же й лісу нема близько. Хіба ж то ліс, ота Натанівка за Жашковом, чийсь гайок, де ходять павичі з розпущеними хвостами? Справжній могутній ліс, Дубина, був далеко, за п'ять верстов, в напряму до Тихого Хутора. А тим часом на мапі Бопляна наш Жашків існує не в степовій смузі, а в лісовій. Триста років тому це був лісистий край, мабуть, такий весь, як той Пуклевічів розбуялий сад.

То якоюсь оазою видавався Тупчіїв сад, що замикав собою кінську торговицю (за ним ішли ятки й інші торговиці). Сад цей був також обгороджений високим парканом, але зелень наявно вихрила так, що хата Тупчіїв ховалась у гущавині. Одним тільки боком високий паркан упирався в стару хату під солом'яною стріхою, що наче заблудилася сюди з гоголівського «Вія». В ній жила Шулимка, ліверантиха з купою дітей. Ліверанта Шулима я ніколи не бачила, а Шулимка, здається, помогала ярмарковим запивати всякі могоричі, себто торгувала горілкою.

Про цей сад багато розказувалось у нас. Про самого Тупчія: був він спадкоємець великого багатія, але прожив бурхливу

молодість і геть чисто все прогуляв та прогайнував: млина, земельну посілість. Зосталася тільки оця садиба посеред кінської торговиці, — хата, що колись була коршмою, та ота друга, що в ній жила Шулимка. Тупчій уроїв собі, що тут десь є закопаний великий скарб, та й давай перекопувати всю садибу. Копав-копав, аж поки все перекопав. Скарбу не знайшов, але праця не пропала даром. Угноєна ярмарками-століттями земля була засаджена щепами і оце виник такий тінистий сад.

Я пам'ятаю Олександра Тупчія вже в образі патріярха з довгою білою бородою, з своєрідною плутаною півукраїнською-півросійською мовою. Він вічно говорив про Апокаліпсис, про біблійні пророцтва та про Антихриста, що ось-ось прийде...

Та що це я про Тупчія? Почала ж про себе і про сад Пуклевича, що був просто за стіною найманої на белебені хати, але недоступний нікому...

На цей час припадає моя перша «ситуація на межі». Було мені тоді років 6-7. Я могла б гарненько померти й не було б ще 65 років безцільного та скучного існування, не знати пощо й нащо. Була я тоді дуже хоровита. Бронхіт, запалення легенів, плеврит. Бачу на стрічці пам'яті березневий весняний день, саме розгасло болото, все навколо дзюркотить, бурхливо рине вода, по дорогах і в ярах клекотить. І таким болотом мама веде мене до лікаря Кузьмінського. Ноги не витягнеш із болота, а ми долосаємо. Я вже впріла й втомилася.

Мама затримала мене при житті тим, що обмотувала в гарячі мокрі домоткані рядна, а зверху вкривала ще кожухом. Мама теж не знала, на яку долю і нащо мене рятує, то був її материнський інстинкт. А що таке дуже сталось би, якби я тоді вмерла? Нічого! Чи світ так дуже потребував мене, чи я його?

Чи через хоровитість, чи може через малий вік, у першій групі я була два роки. Буквар був уже давно перечитаний, усі казочки, а з шкільних спогадів — нема ніяких. Якісь малі уривки і то — з літніх часів, а зимові десь випарилися.

Була в мене тоді товаришка. У Гамося Дяченка була дівчина моїх літ, звалась вона Гантошка. Ось виринула одна сценка. Я — в Гантошки, у тій самій хаті, де ми жили недавно. Дуріємо, пищимо, кихкотимо. Гантошка говорить «па-рускі»: — Я простудьорілась і надєла новýю сарьочку, — а я вимовляла всі слова навпаки («сві васло пакинав») і нас страшенно тішить, що ми заговорили незнайомою мовою. Крім того, я вимайстровую ріжні пики, вилуплюю страшно й лякально очі. Нарешті, награвшись, вже хочу йти, з Гантошка не пускає. Посидь ще, та й

посидь! Справді, це ж так буйно веселились ми — і вже йти? Я залишилася ще, переступивши через свою волю, щоб вволити Гантошчине бажання. І раптом — відмінилася. Замовкла. Не стало в мені гумору і не було жартів. Зробилось убійчо нудно. Я пішла, а Гантошка й не затримувала. З того часу урвалося наше товаришування. Чому ж така раптова зміна? Проти мого бажання? Так потім не раз у житті повторювалося.

А ось я йду до крамниці Ґрінберґа, — ніби цукерні, ніби галянтерії. Я маю в руці копійку. — «Дайте мені монпасьє». — Як сім на копійку, то гірші, а я настоюю, щоб дав тих, на копійку п'ять штук, то душисті. «Французькі». Вже таких ніколи більше не зустрічалося.

Посилає мене мама до бакалії, купити дріжджів чи оселедця за три копійки. Чую, — жидівки за лядою між собою говорять: «Шейненьке шиксл», — а до мене: «Чия ти?» Вони думають, що я не розумію. Недаром же ми живемо по жидівських хатах, «Шиксл» — «мужицька дівчина», «Шейненьке» — «гарненька»...

Може з рік прожили ми біля аптеки й заказаного раю Пуклевича, та й перебралися до третьої жидівської хати, ближче до «Рейнскового погреба». Ще пам'ятаю, як старанно вимітала мама все сміття в тій хаті, що ми кидали, бо було повір'я, що як не виметеш за собою сміття, то заведуться стоноги на новому осідку.

7

«Рейнсковой погреб». Це так батько назвав нову свою крамницю, винний склад. Мабуть, мало бути «Рейнскій», але батько мій знав російську мову не краще за Гамосеву Гантошку. Будинок той був на підмурку, з великим підвалом, де стояли бочки з вином. У «лавці» були полиці з пляшками вина та окремий куток із консервами: бичками й сардинками.

Поряд із «Рейнсковим погребом» стояли два заїзди, отже ми перебралися в один такий заїзд, другу хату від крамниці. Як водилось у містечкових заїздáх, по обидва боки широкого в'їзду з брамою, щоб могли проїхати підводи, були кімнати. Дві задні кімнати й кухня були нашим мешканням, а далі була стайня, стояли заїжджі вози та коні, повітря протхнулося кінськими кізяками, роїлися мухи. За вікном росли дикі бур'яни, — калачики та полинь, — і більш ніякого тобі життьового розмаху. Ото в цей час я найбільше сердилася на маму, чого вона

не вийшла заміж за Петра Лозового... Це містечкóве оточення мені таке відрубно чуже, я ж так люблю хутір, простір, степове повітря, — а мушу жити тут, бо тато наш по грубості своєї натури не розуміється на поезії природи і навіть нею не цікавиться.

Єдиним виходом із такої суворої долі були: для мами город на Першій Дачі, а для мене — виїзд на хутір. Так уже було заведено, що на Різдво дід висилав по нас, дітей, наймита Сашка і ми їхали саньми через засніжені феєричні поля до хутора Адамчика. А вже на Великдень, то мама забирала нас і ми їхали до кравченківського хутора. Ніколи з нами не їздив тато. Він чомусь Кравченків не визнавав. І так само Кравченки до нас не вступали, хоч школярі щодня ходили повз нашу хату. А вже літом мама вибиралася на тиждень рвати вишні. Встановилася традиція (мабуть, через ці вишні й черешні), що ми, діти, літом невідмінно гостювали у Кравченків тижнево по черзі, вперед Ганя, тоді я... Може (не може, а напевно) це найкраще, що було в мойому дитинстві.

Тому я обожнюю хутір. Саме такий, як цей. Був він посередині між Жашковом і Кривчункою, за п'ять верстов. Можна було йти насипом початої й невикінченої залізничної колії, зарослої багатющим квіттям і зіллям та маєстатичними гордими будяками з бордовими коронами. Повітря — впиваєш у себе екстазу. Хутір стоїть самотньо, його видно здалека. Довга алея сріблястих височенних осокорів запрошує в садибу, що стоїть за гони від шляху. Ці осокори мене завжди чарували: як наближаєшся — бачиш тріпотливе, миготливе срібло, що міниться на очах.

Алея срібних осокорів кінчається садом. По один бік — старий сад, що посадив ще дід Пилип, а по другий — новий, його вже посадив дядько Явдоким. Ідеш садом, а хати ще не видно. Входиш у подвір'я — чотирикутник, обставлений з усіх боків будівлями.

Стару хату я ще пам'ятаю. Вона виглядала біля нової, як старий трухлявий гриб, уослий в землю. В ній доживала віку наша бабуня, Хросина. Мама казала, що її мама була з роду якихось Ярмолинських. Це все, що я знаю з родоводу по материній лінії. Бабуня Хросина була велика, костиста, відчужена з нами, малечею, що шейкалися попід ногами. Строга, з посинілими губами. Вона була вже дуже стара, як я її побачила. А як помирала, то було їй 92 роки, і кажуть, дуже важко було їй вмерти. Тоді вона попросила, щоб її положили на долівку і аж

тоді упокоїлась. Після того, стару хату розвалили, а біля нової під сірою цинковою бляхою повиро́стали мальви, червоні, білі й рожеві.

Центром життя в цім притульнім подвір'ї був старовинний колодязь із журавлем та довгі жолоби. Сюди збиралося все, що мекало, ґелґало, ревло, іржало, кудкудакало і курликало. Просторне каре подвір'я було обставлене господарськими будівлями: возовня, стайня, клуня... Любив дядько Явдоким добротно будуватися! А за ними — вишні та й вишні. Вони оточували весь хутір, їх було найбільше у садах, ними було обсаджено рови, що за ними вже йшли землі леміщанського пана Підгорського. На ровах вишні були особливо смаковиті. А подивишся вниз — повно пахущих та соковитих величезних суниць.

(Не дивуйся, хто буде читати, що я повторююсь, мені хочеться ще і ще пережити оцим повторюванням, а пишу ж я не для тебе, тільки для себе).

Але ходімо поза клуню оцією стежкою і впірнімо відразу в конопляні пахощі, стежечкою-стежечкою аж у самий ярок. Там — хвоса, застелена зеленою ряскою та й жабуринням, там мокнуть коноплі. А навколо — лагідні долини, зелені, неорні, трав'янисті. Ще зеленіші верби попростували цим ярком до якогось другого хутора, що його звідси й не видно. Попід вербами крутиться майже непомітна річечка...

Оце тут ми пасемо товар, і такого прекрасного життя, як біля тієї хвоси, я вже більше в житті не зазнала, дарма, що раз взяла мене на роги корова, високо підкинула і жбурнула на землю. Танька й Васька, дівчата мого віку, я й Льона — ми, називається, пасли, але насправді гралися: викопували якихось «щуриків» із землі, купалися, перекидалися, щось виспівували, ганяли одна за одною. І чогось із усього було смішно.

Та не тільки хвосу, не тільки оту конопляну стежечку з веселим і радісним чимось, — кожен куточок у цьому хуторі я любила, як рідне щось, до чого я невід'ємно належу. Не до того містечкового в Жашкові.

Гостювання тут було для мене великим святом. Що за розкіш — вилазити на крислату черешню по лискучому стовбурі, вичовганому ногами всіх попередніх лазільників, з такими зручними приступцями й сідалами, аж до самого вершечка... На такій черешні може бути нас кілька. З усіх інших я чомусь пам'ятаю Доньку, найстаршу дівчину шістнадцятьох років, таку щиру й затишну... А хоч, то посидь під цією самою черешнею

на лавочці біля столика... Рано-раненько бігла я на рови, де найсолодші вишні, і там просто з дерева наїдалася донесхочу.

Після вишень апетит був звірський. І все там було надзвичайно смачне: сметана, колотуша просто з льоху, яєшня, борщ не такий, як удома. Мабуть, самі вони тих ласощів не дуже куштували, що для нас старалися. А Тимко ще й припрошує:

— Ти їж, Явдоню, їж!

— Та я ж їм!

— А ти не їм, а собі! — вмовляє Тимко.

Я метикую, — ну, як би так сказати, щоб не було «їм»?

— Я їсу́!

І всім нам за столом ставало весело від такого нового слова. Неймовірно!

А найвеселіше було, як збиралась уся наша громада й клуню на ночівлю. Старші, дядина Марія і дядько Явдоким, спали в хаті, а ми — найстарший Павло, за ним Тимко, Сергій, Параска, Танька й Васька і я з Льоною або Колею, — на сіні у клуні. Давніше й Донька, але вона недавно оце вийшла заміж. Тон задавав Тимко. В дійсності він був Пантелеймон, але чомусь звався Тимко, як і Єлисавета — Донькою, а Антоніна — Танькою. Був він великий гуморист і філософ домашнього стилю. В усьому бачив смішну сторону, м'яко каламбурив — от хоч би й вигадав назву собаці. Мнясало. Бо пес найохочіше обзивається на ці два слова. То Тимко винайшов третє. За його прикладом і ми всі починали сипати своїми дотепами. Такий регіт розлягався в клуні, що чути було аж до хати. А в цій задушевній веселості починався філософський відступ і Тимко десь з одного кутка клуні, високо вгорі на сіні, а я на нижчому ярусі, поміж Танькою й Ваською, переговорюємося про такі високі матерії, як будова всесвіту, чи про читане... Жаль, що не пам'ятаю тем, які нас тоді цікавили, але знаю, що то були дуже серйозні розмови і що Тимко з повною повагою ставився до мене й цих розмов.

Тимко вже вчився тоді у ставищанській чотириклясовій школі, разом із Павлом, а Сергій ще ходив до жашківської двоклясової, щодня, — чи дощ, чи сніг, чи заметіль, — туди п'ять верстов і назад. І як це так, що нас на хуторі так щиро приймали щоліта, а горді Кравченки ні разу в негоду не попросилися ночувати у нас в Жашкові?

Прокидалась я в клуні від сонячного променя, що зазирав десь у дірку в стрісі. Вже нікого не було, всі давно тихенько, щоб не будити, повставали і кожне пішло до своєї роботи.

Скільки ж вони й спали? Ми ж, мабуть, до третьої години ґзилися...

8

Оце в цім хуторі виросла моя мама, привезена із Ставищ у дитячих роках. Розповідала не раз, як то тяжко треба було робити. Ось жнива. Вдень жали, а вночі до місяця треба було крутити перевесла. Хіба на яку годину хто де впав, то там і заснув, кулака під голову. Тоді ночі були теплі, не такі холодні, як тепер, — каже мама. А сонце вже й сходить, треба протерти очі і знов ставати жати... Спідниці треба було десь залізної, звичайні дерлися відразу. Так то треба було гарувати! Це ж на цім хуторі ніколи не було наймитів, а треба було 15 десятин обробити своїми силами, серпами зжати урожай, щоб не осипалося зерно. Часом і вночі до місяця доводилось жати.

— Що ви знаєте? — додавала до цієї оповіді мама. — Грошей тут не було ніколи, бо що забазарювали (збіжжя, птиця, яйця, масло), то все йшло на сплату за землю. Навіть мило було тут розкішшю, прали білизну лугом.

Ситуація не змінилась і тепер, коли підростало друге покоління. Тут так само робили від світання до смеркання, вночі крутили перевесла до місяця, спали в жнива мало. На мило грошей не було й тепер. Все випродуковане в хазяйстві вивозили на базар і гроші йшли на будівлю, бо дядько Явдоким усе життя будувався. А також знав, що хлопцям треба дати освіту, то за школу і за мешкання з харчами в Ставищах треба було мати чим платити.

Дядько Явдоким, як можна було уявити з маминих оповідей про її веселе дитинство і постійні жарти в хаті, був такий, як тепер Тимко. А тепер він був строгий на вигляд, з довгою бородою, не усміхався. Він не був лихий до нас, малечі, тільки якось не помічав. Але дядина Марія була справжня голубина Марія. Ніколи не бачила я її розгніваною, з підвищеним голосом, вона завжди була тиха, ласкава, сердечна, покірна своїй долі, все в роботі. Як не біля печі, то в полі, то у господарстві. Вставати треба було ще засвіт, бо вдосвіта снідання й обід уже мають бути зварені, корови подоєні, до довгого робітного дня все наготовлене... Ні заздрости, ні нарікання. Не обсудила нікого. Зо мною вона розмовляла не то що, як із меншою, з дитиною, а як із старшою товаришкою, коли я їй розказувала,

що то не сонце сходить і заходить, а навпаки, земля кружляє навколо сонця. Вона розпитувала, що там ще мене навчили в школі та все приказувала: «Таке мале, а все пам'ятає!»

Я не пригадую, щоб у хаті в Кравченків були книжки, але одна таки була: російський переклад Мільтона «Потерянный и возвращенный рай». Стара-престара книжка в брунатній палятурці із пожовклими листками. Як вона там опинилася, хто її там читав? Я прочитала з великим, сказати б, хвилюванням, бо ще й досі не читала такої ґрандіозної епопеї. Вона в мене дорівнювалась до «Страшної помсти» Гоголя, тільки була маєстатичніша.

9

Яка протилежність до атмосфери на хуторі Адамчику чи й на горóді. Мої дядини, жінки Ларійонова та Іванова, і тітка крива Мотря витворювали атмосферу якоїсь відчужености, якийсь бар'єр між собою й цією містечковою дитиною, Кузьмовою дівчиною. Може тому, що була я в міській одежі? Чи може вже вступила в силу ота одвічна ворожнеча села до міста? Коли я приходила на город, то тільки на город, а не до роду, яким і були ці двоюрідні брати батькові з жінками й їхніми дітьми. Добридень і до побачення, більш ніяких розмов. Може тому, що це вже стиснене в своїх вузеньких межах-наділах селянство? Кожен раз я порівнювала з двома хуторами, найперше з кравченківським...

Там — атмосфера чистоти й шляхетної бідности. Там не знали, як багатіти, хитрувати. От як щиро й широко гостинно приймали нас, все найліпше настановляли на стіл, а ніколи ніякого нарікання-натяку не було, що всі Кравченки обминали нашу хату в Жашкові, бо наш батько ставився до них згорда. Тому — краще долосати болотом чи змагатися з завірюхою п'ять верстов, ніж зайти до таких родичів.

А може тому там була така моральна чистота, що хутір був відлюдний, не було пересудів, ніяких пліток, бо й сусідні хутори були не близько. Чи може це дід Пилип започаткував цю шляхетну чистоту? Не змудрував він розширитися, щоб придбати більше земельки. Щоб не розпорошити і ці 15 десятин, то зостався на хуторі тільки Явдоким, а решта, велика родина, геть по світах розійшлася. А може це Кравченки принесли свій розкошанський стиль у степову Жашківщину? Моя мама там уро-

дилася, то я можу вважати і своєю батьківщиною розкішні Ставища. Містечко Ставища там оточене з усіх боків трьома ставами, а за ними розлягаються в буйній зелені передмістя: Розкішна, Пшінка, Жабокраківка... Хати там з просторими розлогими садибами навколо, обложені садками. В цілому — всі Ставища з присілками — суцільний гай, з деревами, що понахилялись на вулицю...

А Жашків? Жашківщина? Степ та й годі. Нема ставів, якийсь один жалюгідний, як іти до (села) Тихого Хутора. Біля хат нема великих садів, а бідненькі вишнячки. Ото й тільки, що яри зелені обабіч містечка і в них струмочки.

Один яр починається у саду Пуклевича і розростається в яругу, що відділює містечко-ґетто від Другої Дачі. Через той яр є кладка, я не раз там ходила. А другий великий яр, це як іти до нашого города на Першу Дачу у протилежний бік. Там рівнина містечка круто обривається вниз, треба обривом спуститися повз Бро́вара (тільки назва, ніякої броварні тепер нема, але колись була і назва зосталася). Як іде дощ, то не земля, а глина розкисає під ногами. Унизу ж — ручай, літом майже висохлий, але все тут заросле лозою і терниною, що дряпається вгору аж до самих хат. Ці хати притулилися на взгір'ї так, як типово для трипільського краєвиду.

Мабуть, це місце дуже й дуже старовинне. Там є один вельми інтриґущий горб. В розвилках двох ручаїв — кругле пласке попелище, як могила. Одна з найдавніших сцен, що залишилася в пам'яті, це: я йду з татом, що веде мене за руку, (така я ще мала була) і коли ми йдемо через цей чорно-сірий горбок, тато каже: — Чуєш, як гуде? Наче глечиком по животі гупає. От походи... — Я побігала, — справді глухий гуркіт відгукувався під моїми ногами. Я й досі не знаю, чого це хтось має глечиком по животі гупати, але твердо пам'ятаю цей вислів, як і саме гупання та дудніння. Тут або віками зсипали попіл з усіх сусідських хат, або... або це було з предковічних давніх-давен ритуальне місце — жертвоприношення. А може це тут мої предки, хлопці й дівчата, справляли свято Купайла, може тут рік-у-рік горіло священне багаття? Дивись, яке підходяще місце: угорі над головою почіплялися хати, сюди сходяться верболози, дві річки творять трикутник. Вони напевно колись були повноводними й буйними ріками... В них кидали дівчата вінки і ворожили, вогонь палав, скакали через нього, купальські пісні лунали... Та то було колись. Тепер, крім цих мальовничих закутків-ярів, Жашків більше степовий, ніж лісостеповий. Все тіс-

ніше й тісніше стає на цих садибах. Отож і той яр помалу випростовується в вулицю, що веде до ширшої і до просторого колись обійстя прапрадідового, а тепер поділеного на смужечки, де й наш город...

Я думаю, що різний стиль двох хуторів, маминого й татового, має своє коріння у середовищі, що з них похóдили їх будівники.

10

На хуторі Адамчику за Троянами влітку було зовсім нецікаво. Незатишно, нема де подітися, непритульно. Саду нема, лише за хатою кілька вишень. Подвір'я велике й довге, вдалині кінчається величезними ожередами і ліском. Це подвір'я населене різними шопами, оборами, клунями, хлівами, стайнями. Ще й так накидано скрізь у безладді різного господарчого реманенту: бóрони, сівалки, косілки. Нема внутрішнього гармонійного укладу, як у Кравченків, нема смаку, нема тут почуття естетики, бездарно. Тут ніхто про красу навколо себе не дбає. То може там у лісочку душа спочине, за ожередами? Еге, спочине! Бідний, хирлявий з тонкими деревинами, ще не вступиш у нього, як уже й кінець видно. Нема, гай-гай, того мрійного простору, що в Кравченків. Ото й тільки, що весною багато синього рясту...

Хоч і степ, а нема тут розгону, хутори тут стоять як солдати вряд, наче одна вулиця: Гуменні, Барабаші, Лозові, Завертані, Слухаї. По другий бік «вулиці» — степ.

У хаті — вічна нещирість. Бабуня Кирія любить своїх дітей, а цих нерідних дітей і внуків — лише вдає, що любить. Маленька жебонлива бабка із солоденьким співучим голоском. Мій батько називав її позаочі «Керейка», а при ній казав мені: «Поцілуй бабуню в руку!» Дочка Палазя, нерідна сестра татова, позаочі звалась «раба гадюка», бо мала на носі трохи ластовиння. Йосип, бабин улюбленець, в бабуню Кирію вдався: лагідненький, хитренький, солоденький до всіх. Василь не до рідного свого брата Йосипа горнеться, а до мого батька, і часто приходить на пораду та з хутірськими новинами. Цей Василь заслужив у діда неласку тому, що він — ще одне ледащо. Вишле дід його в поле, щоб наглядав за наймитами, а Василь вкраде у сусіда Барабаша барилко меду і частує ним своїх товаришів-наймитів. Мед виїли, барилко закопали і діло з кін-

цем! Тільки потім зустрічає сусід Карпо Барабаш Василя й питає: «А що, солодкий був мед?» — Ну, і різні такі інші Василеві витівки, що нагадували колишні Кузьмові. Тільки без «скрипочок і книжечок». Отаке убоїще!

Не був заплутаний у ці нещирі й зовні ласкавенькі взаємини дядько Хведір, піп. Ніколи не говорилось у нашій хаті проти Хведора чогось ущіпливого, злого, заздрісного. По-перше, був далеко, а по-друге, усі відчували до нього повагу, навіть наш батько, який ніколи не міг простити дідові, що Хведора вчили, а його — ні. Хоч він і Мокрина найбільш були ображені, призначені дідовою волею бути мужиками і працювати на те, щоб Хведір вивчився на попа.

Ця зверху лагідність, а під сподом вічна війна, творила якусь задушливу атмосферу в цім хуторі. Як бабуня ласкавенько пригощає чим, то так і здається, що все це десь лічиться, бо вона скупа. Не так, як на маминому хуторі, де бідно, але щиро навстіж, де нема багацької журби.

Проте дід любив великий родинний збір, пишну родову учту, де він у центрі, патріярх. На Великдень, а головне на Різдво, до діда на хутір з'їжджалися дочки з чоловіками й дітьми, сини з жінками й дітьми, бабина Кириїна рідня з Городищ, свати Барабаші й Таращуки. Нам, дітям, призначений ванькір, де було велике ліжко, скриня й висіли кожухи, де бабуня обділяла нас цукерками й копійками. Але ми шейкалися скрізь, а потім нас садовили за стіл разом із дорослими, наливали по чарці вишнівки... На столі стояли шинка, ковбаса, біґус і холодець, ну і хрін, звичайно... Не дуже прислухалася я до розмов, бо вже й так знала, що дід говорить. Те саме, що й у нашій хаті, як зберуться в четвер. Дід, як випив чарку, то зараз згадував, яке то йому горе було, коли померла Ганна, царство їй небесне, та яке ледащо був отой бовдур і убоїще, Кузьма. Тітка Мокрина, вив'язана у червону квітчасту хустку, сварилась із дідом і стукала кулаком об кулак, а тітка Тодоська, вив'язана в зелену квітчасту хустку, блаженно всміхалась і казала, що їй усі добрі, всіх вона сердечно любить, ніхто їй ніякої кривди ніколи не зробив. А дід уже й приплакував:

— От ви правите в мене землю! А звідки ж я взяв? Я — з мурґочки! Мій батько мав три морґи поля та й поділив між мною, Юхимом та Яковом... Я все те приробив, сто десятин без одної. Отак і ви — приробіть собі!

— Ми в вас робили! — прискала знов Мокрина. — Дайте мені те, що я у вас заробила! Дайте мені мою пайку!

— Я ж дав тобі десятину!
— Одну? А я на ваше багатство робила!
— Дочкам нічого не належиться.
— Мені треба сина вчити!

Ну, і так без кінця-краю... Мокрина ніколи не говорила з дідом мирно, все гнівалася і гнівила. Вона стукала кулаком об кулак, дід сердився. Мій батько теж «правив», але не так бурхливо. Але мені здається, що дід любив сварку з непокірливою Мокриною.

Хоч я наче й не слухала, а однаково всі ці розмови всотувалися у вуха. Особливо наставляла я свої вуха, як дід починав розказувати про себе. Він ще був кріпаком, за його молодости скасували панщину. Намагалась уявити собі його молодим, у довгій сорочці без штанів. А це, знов, розповідає, як чумакував із своїм батьком та з товаришем Янєвським. Янєвські в моїй уяві були «пани», бо я знала, що ми — «мужики». Янєвські, Тарнавські (в нас вимовляли «Тирнавські») теж десь тут жили на хуторах, але в татовій компанії не оберталися. А з дідових оповідань виходило, що старий Янєвський був його товаришем, разом чумакували, а потім Янєвський служив у графа Браніцького, «волам хвости крутив», себто гонив гурти товару до Варшави, і з того так розбагатів, що накупив багато землі, а його син був уже «паном».

А то про якусь леґендарну бабу Христю, дідову бабуню чи прабабуню, зайде мова і всі за столом жваво розпитують діда про ту нашу далеку предкиню. Дуже вона любила по шинках ходити, особливо, як прадід був у Криму. То мусів прапрадід приковувати її ланцюгами до полу, аби трималася хати. Мабуть, це мало якийсь зв'язок із піснями, що я чула раз-у-раз в хаті:

Загуляла чумакова жінка
Від середи та й до понеділка,
Чумакова жінка гуляє,
Бо чумака дома немає.

Гуляй, гуляй, моя чорноброва,
Покіль моя голівка здорова,
Бо як моя голівка схибнеться,
Тоді твоє гуляння минеться!

І співала про себе ця чумакова жінка так:

Ой, випила, вихилила,
Саме себе похвалила,
Що я панського роду,
П'ю горілку, як воду!

Тоді співається ще й

Коли б мені, Господи, неділі діждати...
Сюди-туди, Господи, неділі діждати

То пішла б я до коршми гуляти
Сюди-туди, Господи, до коршми гуляти...

а ця розгойдана мелодія змінюється на швидку, загонисту:

У неділю п'ю, п'ю,
В понеділок сплю, сплю,
А в вівторок снопів сорок
Пшениченьки жну, жну.

В середу сушила,
В четвер молотила,
В п'ятницю продала,
А в суботу пропила.

В п'ятницю продала,
А в суботу пропила,
Слава тобі, Господи,
Що до діла довела!

До роботи не я
І до діда не я,
З хлопцями погулять,
То охота моя!

Отак погулявши, вже втомившись, співає вона ще й таку:

Кумцю, серце, що маєм робити?
Що не хоче куций віл додому ходити!

Або продаймо, або заміняймо,
Чи жидові рудому за горілку даймо...

Це я тепер тільки задумуюсь над зв'язком між цими щоденними пісеньками та моєю далекою прабабою. А тоді я тільки думала собі: «Еге, а про нашого діда також у нашій хаті смішками розказують, що він не промине жадного шинку. Є в нього улюблена Дерешка, стара підсліпувата коняка, він тільки нею й їздить. То вона вже так знає діда, що сама зупиняється біля кожного шинку».

Але ж за столом зібрався чумацький рід! То як не заспівати дружно (хоч щойно тітка Мокрина гнівалась, стукала кулаком об кулак) чумацької? «Було літо, було літо, та й стала зима...». Цю пісню співали як молитву — помалу, розтяжливо, зосереджено з чуттям і переживанням долі чумака, що занедужав у полі і «ніхто ж його не спитає, що в його болить...». Потім іде «Ох, і не стелися зелений шпоришу...». А потім і «У Києві на риночку...».

11

Один такий збір роду був навіть зафіксований на світлині. Це було Василеве весілля, а дядько Йосип умів обходитися з фотографічним апаратом. Наз'їжджалося дідового й бабиного роду, ще й свати. Ледве всі вмістилися на великій картці. Знімалися під ожередом біля ліска. В центрі сидить дід — із двома характерно для нього загнутими пучками, руки спочивають на колінах. (Такий уклад пальців я помічала й у мого батька і тепер часом себе на цьому ловлю). Борода дідова підстрижена трохи нерівно. Поруч сидять — з одного боку баба Кирія, а з другого — отець Хведір, а далі по боках — свати. Позаду в два ряди стоять невістки з синами, дочки з чоловіками, а посередині — молоді: Василь і Ганя. Ми, малеча, насипані мачком у ногах. Там і я сиджу, поруч із Гантониною Тодосьчиною, і Ваня...

Це вже було третє весілля на хуторі. Дядько Йосип перший женився, з Меланею, потім виходила заміж Палазя за сусіда Карпа Барабаша. Але ці весілля на дідовому хуторі вже не мали характеру сільського народного весілля. Молода була у фаті, гості мали воскові букетики, не було дружок і їх співу, гільця і всього звичаю. А цей весільний звичай можна було навіть на вулиці бачити, живучи у містечку. Не раз бачила я, як ішла зграйка дівчат на чолі з молодою. Спрошували на весілля. Молода в стрічках попереду, а за нею дружки із співом. Або як іде весілля з церкви через містечко, ціла процесія. Молода з

розпущеним волоссям, вінку й стрічках, у вишиваній сорочці, рясній спідниці і хвартуху. (А керсеток у Жашкові чомусь не носили...). За нею — дружки, спів іде по всьому Жашкові...

Усе ж весілля я пережила у тітки Тодоськи як його член, коли виходила заміж друга дочка, Голяна. Я навіть три ночі ночувала там на печі, разом з іншими дітлахами. То було шалене переживання, містичне. Дія йде одна за одною і до кожної дружки співають — і так же влучно! Жартівливо і весело, а як треба, то сумної — і всі тоді плачуть, плачуть! Мені було тоді дуже мало ще років і етнографією я не займалась, навіть і олівця не мала... Якби ж то завернути! То ж було справжнє народне весілля, а щоб не оминути жадного звичаю, тривало тиждень. Чимось моторошно могутнім віяло на мене. Я впивалась кожною деталлю, почувала себе у великому роді... Я думаю, що цей містичний настрій навівав неперервний хор дружок.

Друге пам'ятне весілля було в селі Леміщисі. Тітка Мокрина видавала заміж дочку Палазю. На цьому весіллі, теж народному, я яскраво запам'ятала, як тітка Мокрина танцювала посеред хати, співаючи «Чоботи», із чобітьми в руках та ними приплескуючи.

Оце ж тії чоботи,
Що зять дав,
А за ції чоботи
Дочку взяв,
Чоботи, чоботи,
Ви мої,
Наробили клопоту
Ви мені!

Ой, чоботи, чоботи
Із бичка,
Ой, чом ви не робите,
Як дочка,
Чоботи, чоботи
Ви мої,
Наробили клопоту
Ви мені!

А потім мала в руках дві мальовані миски, побила їх одну об другу, а черепки кинула до стелі. На щастя! Жертва богам! Справжня трипільська Мати Роду!

Ця тітка Мокрина видається мені й тепер видатною особистістю. В хаті головою була вона, а не чоловік її, Макар (прізвище: Іванýшко). Так і казали: Мокринин Макар, а не навпаки. Наш батько називав її міністром. Розум свій вона передала першому синові, Юхимові, і з усіх сил вибивалася, щоб його вчити. Це й була причина, чому вона так завзято «правила» в діда свою долю, яку вона заробила, гаруючи на його господарстві. Юхим був дуже здібний, проходив за рік дві групи і за два роки закінчив п'ять груп двоклясової школи в Жашкові. За моєї пам'яті він уже вчився десь у Києві на інженера мостів (це ж чудо, щоб селянський син... На трьох моргах поля!) Тільки він уже був хворий на сухоти. Мокрина не могла забезпечити йому і науку, і здоров'я. Дід повинен допомогти! В своїх змаганнях за цю синову науку часто приходила вона до брата Кузьми радитися. Ще й такий епізод був, але про нього чогось неохоче говорили, хоч він мені видається дуже кольористий. Прийшла Мокрина до діда на хутір, щоб дав сто карбованців, нема чим заплатити за правонавчання. Ну, і не просила, а сварилася. Доти сварилася, аж дід вхопив батога й почав її періщити, і так вона із плачем, ні з чим, побігла. Коли чує, доганяє її дід, — чекай, лахудро! Вернись, псяюхо! Догнав, тицьнув їй у руку сто карбованців... Де ще є на світі така родинна сценка? І де на світі є така сільська молодиця, щоб так пристрасно прагнула дати освіту синові? Я цю спрагу дуже добре знаю, бо це і я так хотіла вчитися.

Оце, здається, подала я в загальних рисах всі галузі й відгалуження моїх двох родів. Ще не згадала тітку Горпину. Тіткою вона доводилася мойому батькові, бо це була двоюрідна сестра його матері, баби Ганни з Цимбалів. Але насправді була це найближча товаришка татова. Була це дуже вишукана в селянському дусі особа. Така сіроока, довгообраза з тонким профілем, делікатно видовженим носом. Тоді, як інші Цимбали мали товсті носи із тенденцією загинатися донизу, у тітки Горпини цей ніс дивився на світ із цікавістю. Вона завжди була в майстерно вив'язаній зеленій квітчастій хутці, з безліччю акуратно виложених бганок. Як тюрбан. Я колись цікавилась, скільки їх, то мені казали, що аж сорок. Була вона в нас така ж своя, як і тітка Тодоська, і без неї не обходилися гульки та співи. Із усіх пісень, що співалися, вона найбільше любила «Тихо-тихо Дунай воду несе...», та ще — «Ой, зірву я квітку-рожу...». (Цю я від неї й перейняла). І ніколи не минала нашої хати, хоч на хвильку зайде, мало не щодня. Як і батько, дуже

охоча була до компанії та співів і музики. Її чоловік, Яриней, був чогось у тіні, хоч у моїй уяві-спогадах я бачу його за столом, з довгою бородою. Ще був і дядько Гемень Цимбал, брат Горпинин, також із довгою бородою, а про якогось Кондру Цимбала, чи не їхнього батька, дід часто згадував, як про свого товариша, що з ним колись чумакував... Тіні, тіні...

І що цікаво: я часто бачу в собі усіх цих, що тут згадала. Часом дивлюся в дзеркало — бачу перед собою тітку Тодоську. Іншим разом — ну, я ж чисто тітка Мокрина! З її відкритим весело насмішкуватим виразом. А то — мама з сумним чимось у очах. А то — сестра Ганя, іншим разом — сестра Льона. А то — просто таки бабуня Хросина. Так міняється моє власне обличчя. А скільки ще живе в мені невідомих мені родичів по обох лініях і родичів їх родичів! Тому я вважаю себе втіленням їх усіх і глибоко закоріненою в українському народі.

Всі вони знали, *що то* — робота в полі, жнива, вставати удосвіта, жати за кислим огірком і окрайцем житнього хліба, у спеку. Солоний піт, мозолі, порепані босі ноги...

Сільські й хутірські діти цих моїх родичів такі самі, але хоч я й з того самого кореня, та вже була не така. Ми, Кузьмові діти, вже були зделікатнілі. З сапою я ще зналася, бо мама трималася свого улюбленого города, а там треба було полоти, сапати, підгортати, проривати... Але ж нас не привчали до роботи так, як Тодосьчиних дівчат. Вони й своє пополють, і ще й нам помогають, а крім того ціле літо на буряки до цукроварні ходять. Серпа я тримала в руках один день. Попросила на хуторі в Кравченків Доньку, щоб показала мені, як то жати. І жала. Але як же це тяжко, як треба напружуватися, щоб за день нажати півкопи! А ще ж перев'язати та наготувати перевесел. Ні! Нікчемна я до сільської роботи, хоча й усім корінням із села. І так без ступенування поколінь? Батьки гарували, а діти вже білоручки.

Не знали ж ми жати-в'язати просто тому, що батько сам не любив хліборобства. Дід йому виділив шість десятин поля. То з мого найранішого дитинства я знаю, що поле те здавалося з половини себто привозилося до нас половину врожаю снопами. І вже тільки працювала один день молотілка, а батькові лишалося витягти мішки з зерном на горище і того збіжжя вистачало нам на цілий рік. Та треба було ще повезти до млина. Оце й уся татова робота. А скільки то було крику та ґдирання, та докорів у такий час, що годуй вас, а ви не слухаєте, все своїм пихом, до важкої роботи вас же не заставляю, в поле жати не

посилаю... Ох, і не любив же тато цього клопоту, а винні були в хаті всі ми... Як доводилося йому щось завдати та на воза вкласти, то кричав та штурхався, наче не знати, яке геройське діло виконував. Мама тоді казала: — Ото, розходився! У нашого батька по золотому ступінь!

12

Я страшенно раділа завжди, як випадало, що десь їдемо. Всі виходи й виїзди з містечка були для мене повні значення і змісту. Зимою на Різдво, до діда — це ж розкішно! Наймит Олександер, він же й небіж баби Кирії (що про нього вона ото видумала прислів'ячко: «Наймитку, наймитку...») приїздив дуже урочистий і так само урочисто тато частував його великою чаркою та закускою. При цьому тягучим медом провадилася бесіда. А як там на хуторі? Чи всі здорові? Тоді починалося вмощування нас у сани, виносилась велика бараниця, що лежала на тапчані, ми втушковані в кожухи — і починається радість: п'ять верстов їдемо сніговими полями, мороз кусає за ніс, а ще може й сніговія, та от, якби то ще заблудитися... А вже обов'язково заточимося на середині дороги, от-от усі вилетимо з саней, особливо ж на Троянах...

Було одне таке місце з Жашкова на Бузівку, верстов за дві-три від Жашкова. Глибокий бакáй, а тоді сани пнуться вгору з трудом. Так воно віками стоїть, ніхто не потрудиться вирівняти дорогу, хоч усі ярмаркові вози й сани споконвіку перевалюють через ці бакаї. Аж ось дізналася, що це й є ті знамениті ТРОЯНИ. Все чую: «за Троянами» та «за Троянами».

— Де вони, ті Трояни? — питаю маму. — Як їхати до дідового хутора, ніяких Троянів нема, ніякого села, чи якої розваленої коршми, чи хреста. Де ж ті Трояни?

— А оті бакаї, ото й є Трояни!

Еге, та це розвалкований старовинний вал, історична чи й доісторична споруда! Вал цей іде з Тальнівщини повз Жашків і десь далі, далі... Може це той самий вал, що ним Володимир Великий обгородив Київську Русь від половців та насадив тут приязних торків і берендіїв? То чому все таки ТРОЯНИ, ще й у множині? Чому так уперто тримається назва, хоч вал на цій дорозі з Жашкова на Бузівку вже роз'їжджений і став звичайним бакаєм? Де ви, археологи?

Змалку я вже чула не раз повторюване, що село Городища

(назва у множині конечна) колись за часів оних було великим містом, у ньому було сорок церков, а Жашків був тільки малим пригородом. Переказ цей переходить з уст до уст, від покоління до покоління і вже заімлився, до цього нічого не додавали. А як звалося це місто? Невідомо. І справді на висотах Городищ і досі показують рештки цього городища. Археологи, де ви?

А друга леґенда вже була про Жашків. Нібито якийсь чоловік приліз сюди рачки і перший тут оселився. Спочатку звалося це селище Рачків, аж потім Жашків. Було це, каже переказ, сто років тому. А на карті Бопляна, що складена ще до Хмельниччини, є і Жашків (ще й великим кружком позначений), і Ставища, і Буки, і Сабадаш, і Охматів, і Бузівка... Навіть село Тихий Хутір... Так що ця леґенда втратила для мене вартість, а ще й поготів, як довідалась я, що на Україні є аж три Жашкови. Два других у Галичині...

Тоді ж вперше почула я й про Дрижиполе, що за п'ять верстов від Жашкова по дорозі на Охматів.

Але й уявлення не мала, що живу я в природному музеї. Мені нічого тоді не казали оті тюркські прізвища: Моголівці, Ґроґулі, Сарґоли, Барабаші, Джоґоли, Бейзаки та назви сіл: Карапаші, Сабадаш, Узи́н, сама річка Торчиця, доплив Гірського Тікича, а до Торчиці десь там вливалась і та, що протікає повз наш город. Повітове місто Тараща (осідок торків), дальший Гумань (осідок куманів), Бердичів (осідок берендіїв). Самі назви за себе говорять. А ми думаємо, що такі слова, як «кавун», «кульчики», «філіжанка», «яр» це споконвічні українські слова, тим часом вони увійшли в мову разом із прізвищами від торків-берендіїв...

Нащадки торків і берендіїв, що колись насадив їх тут Володимир Великий, з'їжджалися на ярмарок що-четверга, а мене зовсім тоді не вражали своїм торкоїдним виглядом, бо і я ж така. І дядько Макар, і Лукіян, Юхим, Наталка та Палазя Мокринині — всі ми маємо наліт монголоїдности чи тюркоїдности. Може навіть і жашківська говірка, оте випнуте наперед *г* («гобідати», «голій», «горати»), оце *дз*, замість *з* («дзеленка», не «зеленка», найтведіше *р* («гарачий»).

Якби то я тоді вміла подивитися теперішніми очима, було б геть усе це цікаве. А тоді я просто не любила містечка, свого походження по батьковій лінії і все хотіла кудись вирватися, із звичайного у незвичайне. У той час ідеалом був мамин хутір...

* * *

Незвичайне.

Наче крізь сон пам'ятаю, як взяли мене до Києва. Самої дороги не пам'ятаю, але ось бачу — ідемо ми Басарабським базаром біля Критого Ринку, назустріч нам перекупки з повними кошелями морель на коромислах. Я запускаю руку в кошель і беру собі невідомий золотистий плід із пушком. Мене тут же ловлять і кажуть, що не можна. Скільки тоді було мені років? П'ять? Шість? Ніколи в житті, ні до того, ні після того, не їла я такого смачного борщу, як на Галицькому базарі в їдальні: з хрумтливою, майже сирою капустою, з баклажанами. У Жашкові тих баклажанів ще ніхто увічі не бачив. Оце вперше в Києві я про них довідалась. Мова йде про помідори, ми їх чомусь називали баклажанами.

Заїхали ми до дядька Радійона Кравченка, візника, на Шулявку. Хатка була тісненька, просто хатинка. Вперше познайомилась я з «цьоцею» Маринкою із широким ротом, з ровесницею моєю Настасею, з братом Федею, Ганіних літ. А це чомусь я на шулявській вулиці сама, до мене вчепилась така ж сама дівчинка, як і я, та й казала, що хоче зо мною познайомитися. А я казала: «Ні, не хочу!» І скільки вона мене не просила, я таки не захотіла. Чому? Бо вона говорила «парусски».

Але це було літом. А ось передо мною інша картина, зимова. Їдемо вночі балагулою, начебто з Білої Церкви. Фаетон з піднесеним верхом, тісно, бо й ще якісь люди їдуть, ноги вкутані в бараницю. Ніч місячна, а дорога феєрично обсаджена деревами, гілля вгинається від інею, а дзвоники невтомно дзень-дзелень, дзень-дзелень... Холодно — і га-арно, прегарно! А може це мені тільки ввижається, я ніколи не їхала? Їхала, тільки з якого приводу — витерлось із пам'яті, емоція ж зосталася: холодно, одноманітний дзвоник і хочеться їхати так довго-довго...

Ці виїзди, весілля, балагула з дзвониками і зимовими деревами пам'ятаю тому, що то була для мене велика радість кудись їхати, брати участь у якійсь оказії. Їдеш, а все здається, що це дорога тікає назад — ще одне н е з в и ч а й н е... Я за цим усім аж трусилася. Ну, чи не скитського я роду?

А в якій це хаті було? Так гарно й затишно, саме тому, що надворі лютує й реве завірюха, вітер у комині свище й завиває — а в хаті натоплено і так страшно, так чудово страшно! Бож

незвичайно! Батька й мами вдома нема, Гані також... (Може то тоді саме поїхали з Колею до Києва зробити операцію, зшити заячу губу?). А ми самі й надворі гуде віхола. Я вбираю кожуха вовною догори, залажу під стіл, виповзаю звідти й гуду: «Агу! А я — вовк!» Мала Льона верещить з переляку, а я й сама починаю вірити, що я — вовк. Бач, і не знала нічого про тотемізм, а вже гралася в нього! Чи може це відбився у психіці тисячоліттями повторюваний ритуал-образ і виплив на поверхню свідомости в вигляді дитячої гри? І взагалі вже тоді моє світовідчування близько крутилося біля того, що в зрілому віці стало моїм наймилішим, найулюбленішим, що помагало існувати.

Чогось була я в незвичний час, на будні у діда на хуторі. Осінь, на перломі до зими. Дивиться дід у вікно і каже: «О! Вже приїхав Кузьма на білому коні!» Дивлюсь і я — ніякого Кузьми, ані мого тата не бачу. Тільки перший сніжок літає, починається пороша. Аж тепер я знаю, що думав дід. То був день Кузьми й Дем'яна, цих слов'янських відповідників грецьким мітичним Діоскурам, що їздять по небі баскими кіньми. То не диво, що дід ужив образу з давнього вірування, побачивши перший сніг в день Кузьми-Дем'яна. Йому був це цілком зрозумілий образ, а я тільки запам'ятала і аж потім-потім зрозуміла.

13

Дуже важко згадувати за порядком. Образи й картини виринають із різних часів, а я ж стараюся відтворити, як приходило до мене спізнавання світу зовні й всередині. То оці ходіння по жидівських хатах допомагають мені в хронології.

Хіба ж не з цього часу запам'яталось мені, як старі жиди моляться? В заїзді по другому боці жили й господарі. Ось бачу: старий біблійний патріярх із довгою білою бородою, у смугастому чорно-білому талесі, у ярмулці, з прив'язаною на лобі коробочкою. Він похитується і виспівує, чи вірніше, ридає: «О, Аданой, Малахой...» (так я чула). Його молитва подібна на плач дорослої людини, з захлинанням, із задушеним риданням. Невже це так і праотець Авраам молився і чи він також був у такому смугастому талесі? І нічого від Авраама до Йойни не змінилося?

І ще не розуміла я тоді, що це за «кучки». Біля кожної халупи ґетто вибудувана ще гірша халабудка з дикту певного

часу восени. І кажуть, — у цей час конче йде дощ. Або: чого це їхнє вінчання таке дивне? На площі-смітнику, під балдахином, що тримається на чотирьох палицях. Хоч я тоді не розуміла, але картини закарбовувалися в пам'яті, потім дійшло до них пояснення.

Це ж кочовики! Кочували в пустелі і просили дощу в Єгови. Випросили, то тоді ж серед пустелі треба десь сховатися, — поробили кучки. Дощ у їхні свята це вже конечне, хоч діється на Україні, а не в синайській пустелі. Таке й вінчання. Імітація пустелі...

На той же час припадає перше усвідомлення взаємної відчужености цих двох світів: містечково-жидівського і стихійного українського, що заливав і містечко. Жиди чомусь хочуть тримати свою ідиш мову в таємниці від «ґоя», самі українською тільки деякі говорили правильно, а то здебільшого: «ти, мужик-свиню»...

Але ми жили серед них. Поруч, не взаємлючись.

* * *

Таки в цьому заїзді була ота весела Масляна, як Василь піддурив Гамося Дяченка. Було воно так:

Ні з сього, ні з того приїхали Петро Лозовий, Федір Слухай, «Гаршин з шапкою», ніби привезли до млина молоти. Десь тут і наш Василь узявся. Скипіла перша бесіда за невідмінною чарчиною. Мама вже пече млинці, бо це ж Масляна. Думають, — кого б це ще... Тупчія? Той дуже богомільний, про Антихриста й Апокаліпсис зараз почне... І ще дуже рання година... А ось катай-но, Василю, до Гамося, скажи так і так... Вбігає Василь до хати Дяченків, розбурханий, розхвильований!

— Де дядько Гамось? — питає.

— Ще спить! — відказує жінка.

А Василь волає на всю хату:

— Ой, біда! Кузьма ногу зламав, поїхав був до млина! Таке нещастя! Нема кому з воза зняти!

Гамось тільки вдавав, що спить, а як почув таке, то зірвався і мало не в підштанцях вискочив та погнався до нашої хати. Влітає — тут пир, гульня, регіт!

От тоді вже наслу́хаюся я, що говорять між собою дорослі люди. Вони думають — дитина нічого не розуміє, — а я все досконало розумію. Цікаве дуже довідалася я про Христю-дівку, що стала Христофором-чоловіком. Була до 20-х років дівка,

дуже сильна, все в хуру їздила і п'ятипудові мішки, як дужий чоловік, носила. А після двадцятьох років убралася в чоловіче, стала Христофором і ще й оженилася та має двоє дітей. А тоді, сидячи за столом, масляничні філософи починають міркувати, де ж то діти беруться. «Від духа святого?» — здогадується один, а другий, це мабуть мій батько, каже прозаїчно: «Вітром надуло». Тут уже недалеко й дискусія про те, чи є Бог. Один чи три? Який? Такий, як на образах малюють? — Тут уже я тонкости дискусії не вловлювала, але коли Тупчій (якщо він тут) починає казати про різні знамення в небі і пророцтва з Святого Писанія, про пришестя Антихриста і Страшний Суд, то дехто (так наче мій батько) скептично посміхається... Потім виникає питання про нечисту силу і на доказ її існування один розповідає, як на ньому замолоду їхала нечиста сила, отам біля розваленої коршми, коли повертати на Литвинівку. Одної темної ночі відьма скочила на спину й мусів нести ту нечисту силу, аж поки сама не зіскочила... «Та то був я!» — аж тепер признається мій батько... І починається серія спогадів про молодечі літа-витівки.

І про Жашків-Рачків, і про Городища з сорокма церквами, і про Дрижиполе, — всього наслухалася я в тих бесідах та й обертала-переварювала все це в свойому слабенькому умі. Думати — *а як то колись тут було?* — стало одною з улюблених моїх ігор.

14

Через рік із заїзда ми перебралися в іншу хату. Це був гарний мурований дім на межі із селом. Задня частина виходила вже на селянські городи. Половину дому займав адвокат Галант, власник цього дому, а другу половину — ми. На фасаді був «Рейнсковой погреб», а позаду наше житло. Там вперше і востаннє завелась у нас дівчина, звалась Хросиною, була з Кривчунки. Вона була згоджена на один рік за 40 карбованців і доклад (це значить одежу). Мала довге русе волосся, яке заплітала туго в дві коси і викладала на голові вінком. Спала на печі. До неї й після неї вже ніколи ніякої дівчини в нас не було.

Оце в цьому часі відвіз батько одинадцятилітню Ганю до гімназії у Звенигородку. Чому до Звенигородки за 80 верстов, а не до Гуманя за 50, чи не до Таращі, повітового міста? Бо там училась писарева Надя, бувають і такі причини. Взагалі, з Жаш-

кова ніхто, крім писаревої Наді, у гімназіях не вчився, це була неймовірна новина. Мама була проти, але батько хотів своїх дітей учити.

З цього часу я пригадую два випадки. Один — віщий. Якогось літнього ранку заходжу до тієї кімнати, де ніхто не спав, і бачу: стоїть на підлозі прихилена до стіни ота фотографія, зроблена колись у Києві, як їздили до о. Хведора в гості у Обухів. О. Хведір на цій світлині в центрі, такий, як я його бачила кілька разів. Дуже гарне обличчя, подібне одночасно і до діда, і до баби Кирії, і до Палазі. Весела відкрита усмішка, така як у Василя, тільки ушляхетнена світлою добротою, що так і просвічувала з нього. Якась авреоля сяяла навколо цього лиця. Але найбільше запам'яталась ота розкішна золота борода. Оце золото і Ганіна білявість — чи не живий це зв'язок через покоління із стародавніми скитськими родами?

Та й от бачу, — ця світлина, в рамочці і засклена, стоїть під стіною, так наче її хто обережно там поставив. Шкло не розбилося, цвяшок на стіні нерушений. Всіх питаю, — хто це зробив? — ніхто не заходив до тієї кімнати. Якщо сама впала, то як це, що не розбилася, не перевернулася? Є повір'я: це знак, що хтось із цих на світлині помре. І справді: до року помер несподівано о. Хведір.

По його смерті Килина повернулась до батька Таращука на хутір, а згодом оселилась у Жашкові в селянській хаті за заїздáми, де була свиняча торговиця. Але ми не дуже родичалися. Навіть я з Ванею, який мав таке саме прізвище і був приблизно мого віку.

* * *

Для мене ця хата пам'ятна ще тим, що я там випустила на землю сорок відер вина. Було мені тоді вісім років. Послали мене в підвал, де стояли бочки з вином, наточити пляшку рожевого вина. Я наточила, але не закрутила кранта. Словом, усе вино було на землі, а бочка порожня. Я страшенно перелякалася, знаючи, як то наш тато карає за таку дрібницю, як просипаний ненароком цукор, як ставить на коліна, каже тримати качалку піднятими догори руками, як крутить вуха... Що ж це тепер буде? Але що за дивна вдача була в мого батька! За дрібне кричить, ґдирає, штурхає, б'є, а тепер... Не почула я ні слова. Наче нічого не сталося. Навіть і не згадувалося потім. Видко, був у мене дуже переляканий вигляд.

І таке було ще не раз (уже в іншій хаті). Якось я наставила самовар, забувши налляти води, і він розлютувався. Пропав самовар! Мама бідкалася, а тато ані не підняв голосу. Другим разом топила я грубу соломою і наробила пожежі. Напхала повно віхтів, а сама з насолодою читала книжку. Солома вибухла, вогонь перекинувся на ту, що лежала біля груби, повна кухня вогню... (Добре, що я здогадалася кинути на вогонь стару одежину, що висіла над скринькою...). І нічого! Ні, докору, ні піднесеного навіть голосу. Це — наш батько! Той, що ніколи не скаже тихо і з ласкою в голосі, а все тільки грубим криком, наказово, той, що за шкоду на копійку так гарикає...

15

Щось недовго прожили ми в Галантовій хаті. Хоч завжди трясла лихоманка безгрошів'я, — особливо багато було нарад, де взяти грошей, як треба було за Ганю платити сто карбованців у гімназію та тридцять щомісячно за мешкання й харчування, — але як воно вийшло, що ми перебралися у власну хату? Чи батько таки виправив у діда на цю купівлю, чи платилися комусь проценти за позичку? Якось це пройшло поза мною. Я більше була цікава, де це і як це будемо ми жити.

Садиба, що стала власністю тата, стояла в самому центрі містечка. Це була жашківська пошта, отой великий мурований дім, збудований літерою *Г*, з досить великим подвір'ям. В домі жив начальник пошти, Карпо Шепель, і була поштова контора з виходом на волову торговицю, себто на вулицю, паралельну головній. Частина будинку була стайня для поштових коней. Дім був обгороджений високим парканом, а за парканом всередині височіли акації з білим непритворенно пахучим цвітом, розрослися кущі безу, заглядаючи у вікна дому. Ґанок житлової частини дому був обвитий диким виноградом, виходив у садок з плеканими клюмбами, сосною і розстеленим барвінком. Росла й вишня, а біля других вікон — яблуня й слива. Один кінець садочка з клюмбами був обмежений стіною з мурованої червоної цегли, це була задня стіна крамниці споживчої кооперації. Це також належало до садиби і стало власністю батька.

Шепелі знали, як треба жити. Хоч би й серед містечка без деревини, а виплекали такий чудовий зелений затишок. І я раділа, що оце буду жити в такому гарному домі, з ґанком, що виходить у садок, з перським пахучим безом, що заглядає у

вікна. А це велике подвір'я можна буде зробити садом, як у Тупчіїв, та вкриється воно зеленим шпоришем, гарно буде...

Еге, не так думав наш тато! Там, де я мріяла бачити сад, він почав будувати ще один будинок, поруч із споживчою кооперацією, залишивши тільки вузький провулочок, щоб можна було возом заїхати у маленьке й тісне тепер подвір'я. Цей будинок був уже лицем до головної вулиці, майже напроти аптеки Двойріна і Тупчієвої садиби.

Ця вулиця, чи вірніше дорога, тяглася аж із Скибина, через усі довжелезні Городища, спадала вниз там, де кінчалися Городища, а починався Жашків. Перемахнувши через греблю, дорога знов пнулася вгору, попри церкву з одного боку, а двоклясову школу з другого, через містечко, повз скупчення крамниць і хат жидів-ремісників, повз бляхарів, кравців, бондарів, шевців, повз заїзд нашого сусіда Аби, нашу хату, заїзд Йойни, заїзд Співака, дім Ґрінберґа, де такі чудові монпасьє продавалися, — а далі завертала ліворуч коло аптеки Пуклевича, садиби Кузьмінських, повз волость і далі — на Бузівку через Трояни, десь на гуманську дорогу... А що такого невилазного болота, як у Жашкові, трудно було на всій Україні знайти, то цю дорогу почали поліпшувати. З Городищ до Жашкова йшла соша (так ми називали шоссе), і, не доходячи до нашої хати, уривалась. Восени й весною зараз після нашої хати якраз перед заїздом Йойни була постійна баюра, в ній коні грузли по черево, вона ніколи майже не висихала. В найбільшу сушу, — і тó там було трохи болотечка, яке, нарешті, ставало порозлуплюваними тонкими пластинами. Ми вміли ходити цим клясичним жашківським болотом у чоботях, а як трохи протряхало, то вишукуючи вже протоптані ступаки. Нарешті, з'являлися стежки, що гойдалися під ногами мов пружини, мов гумові. Дуже приємно ходити такими пружинистими стежками серед болотяного моря.

Скоро-но хата була збудована, ми й перебралися. Та не в ту вимріяну з бузком, що заглядає в вікна, не з ґаночком, що обвитий диким виноградом, а в нову. Наш батько не мав у душі ніякого естетичного почуття, щоб оточити себе красою. От, як Шепелі: вибралися на край містечка навпроти волости й відразу їх хата стала потопати в зелені.

Ми ніколи не жили в тому панському домі. Або його хтось наймав, або стояв порожній. Я так хотіла в ньому жити, але батькові ні моє уявлення про красу побуту, ні шепелівське, було не в голові.

Нова хата була, на мою думку, збудована без смаку. Замість

вигідного й просторого помешкання з окремими кімнатами, двома входами (один парадний з ґанку, а другий до кухні), у нас було так: сінці. Одні двері до комірчини, а другі до кухні. Кухня, з вікном на подвір'ячко, гай-гай, без зеленого шпоришу. З кухні двері до більшої кімнати, там обідали і там ми уночі стелилися, — я на тапчані, а ще хтось із дітей на канапці. Двоє вікон з великої кімнати виходили на стіну Абового заїзду. З цієї кімнати — двері до малесенької спальні, там стояло два ліжка і скриня, а вікно виходило в стіну кооперативи. З цих двох кімнат були двері до двох передніх кімнат. Одна була крамницею, а друга звалась Ганіна кімната. Коли літом Ганя верталась із Звенигородки, то кімната була її, а зимою тут просто не топилося.

З «рейнсковими погребами» раз на завжди було покінчено. Батько зайнявся улюбленим, книжками. Мабуть, це була його мрія, бо відразу навіз із Києва багато книжок. О, тепер уже є що читати! А що в Жашкові була це небувала річ, перша і єдина на всю околицю книгарня, то батько назвав її скромненько: «Писчебумажный магазин». Там продавалися шкільні підручники, зошити, пера й олівці, календарі, листівки і книжки, книжки, книжки... Їх, здається, мало хто купував, але всі українські видання, що виходили в Києві, були. Крім того, в комоді у спальні були книжки, якими батько особливо дорожив, а на етажерці в їдальні всякі інші. Це все те, що батько назбирав у давніші часи.

А щоб ублаготворити й вульґарну частину своєї вдачі, то в одному куточку прилаштував він ще й гастрономію. Там була краківська ковбаса із Ставищ, червоні голівки голляндського сиру та шоколяда «Жорж Борман». Солодощі на найвищій полиці, щоб я не дістала. Але я ґраціозно добиралася до найвищої полиці і ласувала забороненою шоколядою. Я тоді була велика ласунка або, як мене називала мама, Хватоха.

Після того, як пошта вибралася, батько переробив контору на мешкання. Наймав. Стайня для поштових коней стала клунею, куди завозився в снопах хліб, тут же й молотілку ставили на день під яблунею. Тут же й хлівець прилаштували для поросяти... За вікнами нашої хати батько пробував обзеленити, понасаджував бузку й американську тополю. Але якось воно в нас не росло, хиріло, припадало порохами із шляху. Без не прийнявся, акації помиршавіли, садочок із клюмбами все більше занепадав і став зовсім нецікавий. Одна тільки вишня біля криниці щороку пишно цвіла та яблуня зароджувала яблука. Так

ми були між містечком і селом. Від села вже відрізані, а в містечковому побуті намагалися ще щось сільське затримати.

А мені все це було тісне, все нецікаве, я хотіла ширших обріїв.

16

Так само, як не гармонізували два хутори, не гармонізували і вдачі мого батька та матері. З самого малку чула я, що батько витикав мамі її бідність. «Що ти мені принесла?» — була незмінна формула у його докорах. Мама була винна, що неписьменна, що не вміє збрехати де треба, нехитра, недоскоцька, недопитацька, як от інші жінки. Невторопна на відповіді. Мама була «необтесана», «не так махала рукою, коли йшла, якось помужицькому». Бож батько «пнувся в пани» і заводив такі «панські» знайомства, як монопольниця Олімпіяда Платонівна, як писар. Казали в нас «писар», «писарка», а прізвища ніколи не вживали, — здається, Петренко чи що? У хаті в «писара» говорилось «по-русскі», а цього вже моя мама ніяк не вміла. Вона безкомпромісово трималась своєї чистої хутірсько-ставищанської мови і язик її рішучо не повертався на калічення слів, аби було «по-панському». Не було в ній жадної штучності та світської люб'язности, в простоті своїй доходила до зовнішньої суворости. Словом, не підходила до «світського» життя.

А батько, навпаки, дуже любив товариство. Якщо воно вищого щабля, то з відтінком підлещування, що було видко, аж світилося, і що я дуже не любила. У рівному собі товаристві (хуторяни, тітки) був веселий, жартівливий, широкої натури щодо напóїв на столі, сипав приказками, зараз пускав у дію музику — чи то грамофона, чи гармонію, чи скрипку, чи й свою улюблену сопілку. А сопілкою володів майстерно. Гомін товариства, гульня — його стихія.

Але це не значило, що й поза гістьми був такий самий. Вдома з нами був неласкавий, часто кричав на всіх за кожну дрібничку (ґдирав — ми називали), грубо наказував, особливо тоді, як і сам мусів щось господарче робити. Не любив «мужицької» роботи, та й усе. Хоч двоюрідний брат, Гевійон Гуменюк, і обробляв землю з половини, а привозив готовий урожай, але треба ж було його довести до пуття. Тоді батько ставав дуже сердитий, ганяв нас усіх, навіть роздавав стусани. Зовсім не та людина, що в компанії!

Причина? Таж усім відомо, чому в батька така відраза була

до всякої важкої сільської роботи. Ще замолоду кінь так ударив ногу, і так ушкодив кість, що боляк на нозі ніколи не гоївся. Тільки я, невторопа, того не тямила.

Мама ж навпаки. Не любила вона ні торгівлі, ні хатньої роботи, не мала й товаришок, щоб обсудити кого та поплітку-вати. Мовчазна була. Зате в городі поратися біля зела — то її свято. Але ж були й такі роботи, що самій їй не впоратися. Чи забрати картоплю з города, чи спустити буряки в льох, чи на город вивезти гній... То тоді батька нема, він якомога ухилявся, не хотів, не любив. Ніколи нічого не поможе!

І в такому ще пункті не розуміли вони одне одного: батькова пасія була книжки. Сам читав і в добрі хвилини читав мамі, щоб і вона приєдналась до насолоди від книжки. А при тому плакав, от хоч би й від «Миколи Джері» Нечуя-Левицького. А мама в ті сльози не вірила, не вірила й у те, що читалося, бо хіба ж то правда? От, побрехенька! Як бачила сльози на очах у нього, то пригадувала, як то цей її чоловічок в перші роки одруження, як спали в клуні на соломі, штурхав її ногою, — це так будив удосвіта до роботи в полі. І як же може ця людина тямити щось у душевній тонкості, коли вона така брутальна й груба в щоденному своєму побуті, у реальному житті?

Я, звичайно, була на маминому боці. Я також не любила всього гуменюківського, їх грубости, їх бездарности в улаштуванні свого побуту, знехтування естетикою, що її звідусюди приносила місцева природа, і навіть того підхлібного виразу в лиці у батька, як говорив з «панами». Крім того, була я в опозиції до батька тому, що дуже не любила його криків. Як загадає що робити, то конче сердито, з наказом, примусово, а я від того наказу переставала хотіти те робити. «Я тобі що казав? Ви тільки їсте, а роботи з вас нема». Мама ж ніколи не примушувала, не нагукувала, казала по-дружньому, спокійно, а коли я чомусь огиналася, то просила: «Піди, піди! Принеси мені з льоху голівку капусти й кілька борачків...». І була охота зробити. Як скаже мама — робилося залюбки, але як батько, — ну, ніяк не хотілося.

— Не хочу! — відказувала я.

— А ти роби через нехочу! — чула я сердиту пораду. — Позвикали своїм пихом!

Я була на маминому боці ще й тому, що вона була бідна, «нічого не принесла», а тому зневажена в пихатому гуменюківському роді «багачів», якого найближчим мені представником

був мій батько. Як і мама, я всю вину клала на батька за те, що живемо у містечку, а не серед зелені хутора чи «на городі». Ще не усвідомлювала тоді, але вже відчувала погорду від суспільства до батькового зайняття — торгівлі, — це вважалося низьким, нешляхетним. Не була в маминому нехитрому, але незалежному, на вигляд суворому, дусі ота підлесна, принижена постава батька до «панів», — в дійсності полупанків і підпанків. І не в мойому дусі також.

Крім того, я і вдачею була схожа на маму: невторопна, не вміла збрехати, швидко подумати, мовчазна, тиха і боязка. Якось зустріли батьки на вулиці вчительку і питають:

— А як там наша дівчина?

— Очень скромная, — відказала вчителька.

Так і було: плоха́, боязка́ до людей, нічим не відзначалась, зовсім не в дусі Гуменюків.

Але в дійсності батько був мій союзник. Він краще розумів мене, ніж мама, і був ближчий в одному пункті. Після того, як я навчилась читати (у 5 років), набридання всім, щоб розказували казки, перетворилось у психозу читання. Букваря я вже всього перечитала, ще інші діти сиділи на перших двох сторінках. «Закон Божій» з біблійними оповіданнями, поданими для дитячого сприймання. В школі була сяка-така бібліотечка, там я брала все, що було. У татових книжках я поралась, як тільки мені дозволяв тодішній мій розвиток. Жадібно читала я тому, що в книжках був світ відмінний від мого оточення. Жашківського містечкового оточення я не любила, відверталася, хотіла замінити чимось, усунути з свідомості. Це оточення було мені глибоко нецікаве, порожнє, не давало поживи духові, думці і почуванням. Все те саме: ті самі хати, ті самі площі та торговиці, ті самі люди, ті самі їх розмови. Хотілося чогось іншого, і книжки розкривали інший світ, я жила в тому іншому світі реальніше, ніж у фізичному. Бо містечко було рішучо замале, затісне, душне, нудне. Літом насичене порохом повітря, восени й весною — болото коням по груди...

І це моє читання, всі оці книжки в хаті мамі були непотрібні, за́бавка. Непотрібно було й Ганю посилати до гімназії, краще б удома допомагала та привчалася до чогось. Отож, коли мама ганяла мене за читання («Тільки книжечки́ їй у голові!»), то батько — ніколи! Ще й виписав якийсь дитячий журнальчик. Але я воліла книжки «для дорослих» (до відому дитячих письменників!). Я так ушнипилась у книжки, що з ними їла, з ними спала, з ними й всяку хатню роботу робила...

Як жили ми в Галанта, мені було років вісім. Бачу сценку: я читаю Пушкіна, ілюстровану книжку великого формату, із шкільної бібліотеки. А мама питає:

— І що ти там розумієш?

— Все розумію, — здивовано відказала я. Справді, що ж там не розуміти в казці про рибака і рибку?

Пізніше мамі вже осточортіло моє читання. Вона просто ховала від мене книжки, а то казала, що попалить.

— Знов книжечка? Лягай спати! Не випалюй карасіну! Доки я буду до тебе гарикати?.. Ти б хоч наїлась по-людському, а то встромить носа в книжку і несе ложку до вуха...

Ну, й так далі, без кінця. Але це не допомагало, магнет книжки був дужчий за всі оті гарикання.

Читання батькове викликало її іронічну заувагу: «О, вже приплакує!» І справді: батько читав і плакав. Тут же, повернувшись у дійсність, знову ставав сердитим, крикливим...

Дійсно, мама була суцільна, а батько складений із «двох глин». Із матеріялу на глибоку інтеліґентність, тонку емоційність — та з вульґарної нерозбірливости. Вже з раннього дитинства я глибоко страждала, що батько — крамар («Рейнсковой погреб» — теж назва!), а батькові це «ані за вухом не свербіло»...

Насправді він не був суворий до нас, дітей, як виглядало. Він тільки не виявляв назовні свою чутливість і м'якість, бо вважалося, що з дітьми треба бути грізно-крутим. Накрутити за вухо ні за що, поставити на коліна, ще й приобіцяти, що поставить на горосі, накричати — ось, як треба дітей виховувати! Треба, щоб сипалися такі слова, як леґейда, лаверенда, лахудра, бамбула, убоїще, бовдур, хоч ти їй на голові кілка теши, чортула... Мама ніколи не карала, найвищий ступінь її ганьби й осуду були слова: «Ото, дурноверха!» (У словнику Грінченка цього слова нема). Або: «Ой, ти незціпа! Незугарна навіть хату замести...».

То при батькові ми були зв'язані, не сміли й пікнути, а зате при мамі «чвóрили усякі видумаси» (як сказав би Тимко Кравченко. І цих слів у словнику Грінчека нема). При мамі весело, безпричинний сміх, аж мама: «Ой, гляди, щоб не плакала!». Особливо небезпечно веселитися в п'ятницю, до неділі будеш плакати конче. Тоді мама казала: «Якби кізка не скакала, вона б ніжки не зламала». І коли батька нема в хаті — наче легше, але коли мама піде на цілий день, то в хаті така пустка, порожньо, незатишно...

І от цей крутий, сердитий батько дуже любив нас гарно одягати. Щороку на Різдво й Великдень новеньке. Черевички, платтячка. А росло нас троє дівчат і ще маленький Коля. В батька було почуття естетизму також, тільки не в бік природи та етнографії, а в бік «панськости». Етнографічного цурався, відпекувався, бо воно ж «мужицьке». Ще дивно, що ні на йоту незачеплені «панською модою» Тодоська й Мокрина не підпадали під батькову нехіть, — але то були рідні сестри, там була любов. А щоб уже було зовсім «по-панському», то завелась у нас новина: треба вже було казати не «тато», а «папа», так, як у Тупчіїв. Дуже скоро ми почали казати ні «папа», ні «тато», а «батько», бо нікому з нас не було до смаку це «папа».

17

Троє дівчат у хаті — це чомусь нікому не подобалось. Батько винуватив маму. Дід завжди чмихав: «Тут дівчат, як на шаг маку!». Що з тих дівчат? Це якби хлопці! Та й сама я жаліла, чому я не хлопець, бо хлопцеві скрізь є дорога... Дід і всі кажуть, що дівчат учити не треба. Так, наче я винна, що я — дівчина! Це почуття дівчачої неповноцінности вже з самого раннього дитинства в'їлося в душу і воно було динамітом, що вирвало мене потім із Жашкова. Як я дівчина, то це значить щось гірше? Ні, буду всіма силами доводити, що ні!

Завзяття це було цілком абстрактне, бо я знала, що я дуже плоха́, в протилежність до обіясниці Гані. Я боялась людей, була мовчазна, нешвидка на відповіді, невторопна. Посилає кудись батько. Я не знаю, де, я не знаю, як! — На кінці язика! — гукає батько. А в мене якраз язик прилип до піднебіння і не повертається до відзіґорної розмови. Словом, людей соромилась і їх боялася. (Так і тепер).

У школі я теж не була блискуча, йшла на «тройках», бо не здобувалась на швидкі відповіді, думала помалу, а через острах-розгубленість забувала й те, що знала. Воно приходило не тоді, як треба, а свавільно само, коли хоче.

Бачила я це, порівнюючи себе, наприклад, із Хайкою Двойрін, сусідською дівчиною моїх років, що разом зо мною ходила до школи. Яка вона була метка, як усе хапала на лету! Жадної хвилини вона не була в спокої, все в неї миготіло рухами: то руки, то ноги, то в лиці якісь мінки, то оберталася дзиґою. Наче напакована електрикою. Хоч я була протилежної вдачі, повільнодумаюча, не любила аритметики, а вона бистра в ній,

— ми якось дружили. Мені цікаво було дивитися, як вона миготить нестабільною позою.

Друга ніби товаришка була Галя Тупчій, одних років зо мною. Тупчії, взагалі, були цікава сім'я, починаючи з самого Олександра Тупчія. Вже хоч би отой їхний розкішний сад, що закривав з усіх боків їх обдрашпану хату, яка тому видавалась таємничим палацом. Як можна було уявити в цьому благочестивому патріярхові з біблійною сивою бородою гуляку й бенкетаря, що з багатого спадкоємця став оцим жашківським павпером і не здавав позицій? Дітей там було от саме «на шаг маку». Тосік, Галя Вєра, Ніна, Володя, Костік... Цікаво було дивитися, як у неділю ця сімейка шествує через головну вулицю до церкви: попереду патріярх, трохи позаду, але все таки поруч слоновоподібна Тупчійка у стародавній великопанській моді, а позаду увесь рій. Тільки Тосіка там не було, бо він у 15 років утік, не витримавши хатньої деспотії. Все це в нашій хаті було відоме, бо хоч садиба Тупчіїв була обгороджена високим парканом, хоч у той сад можна було попасти з великим трудом, хіба в якій пильній справі, хоч Тупчійка ніколи не виявляла сусідсько-товариських нахилів, — ми знали, що там панує деспотична монархія, домостройний режим. Хатній закон там був такий, що вся родина запихалася бараболею в лушпинні, а папа мали на сніданок яєшню, сардинки, помаранчі, кав'яр і інші делікатеси. Спали папа довго, а що той їх дім (колись коршма) складався з одної величезної кімнати, переділеної завісами-фіранками, то все ходило в хаті навшпиньки: папа сплять. Тупчійка казала свойому чоловікові «ви», а позаочі — «вони». І чого вона так величала його, так невільничала, коли вона сама була «двойранка»? «Наша мама — двойранка», — задавалася Вєра, приходячи в наше подвір'я брати з криниці воду. Отож і всі імена в цій хаті були «двойранські». Цікаво тільки, хто виробляв ковбасу. Бо Тупчії мали домашнє виробництво ковбаси і з того існували.

Їх доморобна ковбасня не вельми годувала купу дітей і сибарита папу. Хата була ветха деньми, стара, гоголівська, але з законом батьківської деспотії. Зрозуміло, чому Тосік не витримав хатнього закону і, забравши останні сто карбованців, утік з дому. Ніколи більше не показувався, бо Тупчій його прокляв.

Хоч яка кольориста історія, але Галя не була цікава товаришка, не було на чому будуватися дружбі, вона скоро випарилася, майже не почавшись.

І в школі не було мені товаришок. У другій і третій групі

сиділа за одною партою зо мною Дуня Андрущенко з Литвинівки, дочка татового товариша молодости Гервася Андрущенка. Був ще в школі й Данько Андрущенко, «мій жених», як казали між собою батьки. Але чомусь нічого, що зав'язало б дружбу, не трапилося — і я цих Андрущенків дуже скоро втратила з овиду. Більша приязнь була в мене з Мотрею Другою, що жила через кладку на Другій Дачі за садом Пуклевича. Чомусь у одній хаті двох дівчат назвали Мотрею і для відрізнення додавали: Перша, Друга. З цими дівчатами та іншими школярками ходила я до Натанівки рвати білий ряст. Ще сніг не цілком зійшов, як школярки вже приносили з Натанівки букетики білого рясту. То й я ходила. А потім ми ще рвали там дуже «пахнючі» фіялки, якщо висловлюватися пожашківському...

Коли на літо приїжджала із Звенигородки Ганя, то коло поширювалося, та не дуже то було куди йому поширюватися. Писарева Надя і Ніна Кузьмінська були надто великі аристократки, щоб із нами водитися. Зате з'явилися Зіна і Ліда Суханові, внучки монопольниці, Олімпіяди Платонівни. Всі ми називали її «бабушкою», бо так звали Зіна й Ліда. «Бабушка» прибула з Таращі, а мама цих дівчат, артистка, жила в Іркутську. Дівчата приїжджали літом до «бабушки». То Ганя дружила з Зіною, а я з Лідою, що мала полуду на одному оці. До нас двох приставала часом і Таня Довгановська, що хворіла ревматизмом і її лікували кропивою. Подвір'я у «бабушки» було вкрите оксамитовим зеленим шпоришем і бавитися там було чудово. (Скрізь, бачте, гарно, але не вдома. Але чому в нашому подвір'ї не росла така зелена оксамить?)

Такі ігри ми провадили не лише в подвір'ї, бо ось у пам'ятку така сценка. На вигоні біля коловорота (себто, виїзду з містечка в напрямку до Литвинівки) було нас щось із чотири дівчини та з нами чомусь Володя Шепель. Досить дивна комбінація. Володя, років 12-13, найменший у Шепелів, був товариш Абраші Кузьмінського, а чого він між нами опинився? Мабуть, по лінії «бабушки», Зіни й Ліди... Стара ж Шепелиха також колись «тримала монопольку». У Шепелів у хаті говорилося «по-русскі», вони вважалися жашківськими панами, жили відрубно у свойому оточеному садом домі проти волости. Я маю ще багато чого сказати про Шепелів, а тепер тільки наведу оцю сценку.

Гра «Горю, горю, пень» полягала в тому, що одне напереді викликає по імені і тоді викликане тікає, а його треба зловити. І

от цей Володя всіх викликає (Зіна, Ліда, Таня...) а я стою та й стою. Нарешті, дівчата вже підказують:

— Явдоня! Явдоня! — гукають.

Володя з виразом ввічливої зневаги процідив:

— Явдоня, что лі?

Чи то настільки плебейське було це ім'я, чи настільки низько стояла я на соціяльній драбині Жашкова, чи я така вже була невиразна й незначна, що навіть ім'я моє важко було пропхнути через губу? А головне ж, Володя прекрасно знав мене й як я звуся! З гри я не вийшла, але образа залишилась на все життя. Еге, якби то я знала тоді, що вся ця «русская аристократія», Шепелі, — з таких самих репаних мужиків, як і «Явдоня, что лі»! Вже в Нью-Йорку в «Спогадах» Кошиця т. 1 прочитала я, що в нього самого була двоюрідна сестра Явдоха. Кошиць на сторінках 127, 128, 135 пише, що Карпо Шепель був у Жашкові начальником пошти, а його брат Вакула — звичайний селянин, в нього були дочки Ярина і Явдоха. Кілька разів згадує Кошиць цих Шепелів, один із них був постійний церковний староста і ніякого «что лі» там не було...

18

Якщо вже говорити про дружбу з кимось у ті роки, то найбільш дружила я з мамою. Моя дружба з мамою, поки я була менша, полягала в тому, що я ходила слідом за нею і все про щось розпитувала. Батька — ні! (Щось на українських прикладах не підходить теорія Фройда: «Син любить маму, а хоче вбити батька». А ми, дівчата, що маємо в тій теорії робити?). Мама відповідала, скільки знала, а коли вже не знала, то казала: «Відчепись!» То є такі дитячі запитальники: «А де Бог живе? А з чого сонце? А скільки на небі зірок?»

Зовсім непомітно й природно передавала мама народну мудрість і світосприймання, кодекс щоденної поведінки, але так, що викликало цікавість знати більше. Ось сценка: Ми сидимо в садку край нашого города, полуднуємо холодною картоплею, цибулею, огірками, ще чимось. Це ми прийшли підгортати картоплю. Садок запущений, заріс бур'янами, сливи-угорки без догляду, — тільки бузина пишно розрослася. Мама перестерігає, щоб близько до кущів бузини не підходити і під ними не сідати. — А чого? — Бо там у бузині сидить дідько. — Що за дідько? І на горищі ж сидить дідько, то чи це той самий? — Мама добре пояснити не вміє: «Так старі люди кажуть». За

цими словами є якийсь інший світ, так само, як і ті мавки, що бігають по полі, коли квітують хліба, та ловлять дітей і їх лоскочуть... А зате ось отой боцюн, що стоїть на одній нозі на клуні дядька Ларійона, то дружня сила. Боцюн, він же бузько, — каже мама, — він же бусол, він же й лелека, і він же й чорногуз (Ой, як багато назв!). Боцюна не можна вбивати, ані якось образити, бо він — береже садибу. Як боцюн покине обійстя, то буде якесь нещастя, хата згорить чи що... Зате шуліка, — то вже шкідлива птиця.

— А що то за свято «шуліку ганяти»? — допитуюсь я, але мама сама добре не знає, чула тільки про нього, а що й до чого — не може сказати.

Зате добре знала, що хліб от — святий. Буханець хліба був просто якась персоніфікована жива істота: борони Боже, класти його «догори ногами». Не можна викидати в сміття, а як цвілий, треба спалити. Свята й вода, в неї плювати не можна. Свята й земля. Святий і вогонь. Чи це релігія, чи філософія — святість природи — мама не знала, а що успадкувала, те й нам передала. На собі нічого не можна пришивати, бо пришиєш розум. Не можна на столі класти шапки або подушки, бо буде покійник у хаті. Не можна в понеділок брати чистої сорочки, бо буде невдача. Вбереш навиворіт — невдача! Понеділок, взагалі, такий день, що краще не починати нічого. Не можна ніхтів і вичесаного волосся викидати, а треба їх спалити. Як, вирушаючи з хати, щось забудеш — буде невдача... Не можна замітати хату тією мітелкою, що нею замітається припік, бо й вона свята, ходить біля вогню...

Всі ці повір'я і прикмети точно визначали, яка має бути поведінка, вже змалку прищеплювалися неписані основи етики й моралі. Ну, і хіба не цікавий стає цей світ, коли говорити з мамою?

Мама часто розказувала, як вона сама була мала, та як вона любила ходити до школи. Та то було лише один рік. Потім сім'я переїхала із Ставищ на хутір і на тому її школа скінчилася. Дівчатам не треба грамоти! А ось яка була вона тоді завбільшки: учитель завдавав її на плечі і так носив на поясі, наче іграшку... І в хаті була вона найменша, то купалась у загальній любові. Не може наговоритися мама, як то весело й запашно жилось їй удома, загальній улюблениці.

А як прийшла до тих Гуменюків, то наче в інший світ. Не звикла вона, що все на замку, все ховається, навколо всього в'ється підозра, щоб хто чого не вкрав. У Кравченків ніколи

нічого не замикалося. І в Кравченків не було брехні, а тут кожне бреше, аж дивиться. Ненавидять одне одного, а всі ласкавенькі. Мачуха Кирія така солоденька, а другого ж дня запрягла її в роботу, як наймичку, від світання до смеркання. І тато ваш не заступився, а ще й сам підганяв та підштурхував... (Ну, це я можу уявити, так і до нас!). Та все чваняться, що багачі, очі випікають, що бідна, не принесла приданого. Мама не таїла своєї нещасливости, а так чи інакше її виявляла, прямим чи посереднім способом.

Щось терпке і гірке було в її розповідях про заміжжя, ще багато недоговореного. А *що* вона дуже любила розповідати, то це про нашого тата, який він був недоладний шістнадцятилітнім хлопцем. Не раз із особливим смаком пригадувала насміх нашого діда Пилипа Кравченка: «А те гуменюкове дурило сьогодні в церкві й собі полізло апостола читати, такий шмаркач, та й гуде, як із кадовба... До такої поважної справи — й воно! Куди кінь з копитом, туди й рак з клешнею...».

Так я довідалась, що наш тато любив ходити до церкви, співав у хорі і навіть «поліз апостола читати»... За моєї пам'яті щось не було такого, щоб наш батько так дуже ревно збирався до церкви. Це не те, що богомільний Тупчій.

— То чого ж ви за те «гуменюкове дурило» пішли? — питала я.

— А я знаю? Так склалося. Приданого за мною не було і ніякого замужу мені не хотілося. Та що було робити? Це якби тепер, то навчилась би чогось, а тоді ніхто дівчат не вчив.

В очах у мами, скільки я пам'ятаю, стояв великий сум. Можна було думати, що вона зовсім не була жінкою поміж 30 і 35 роками, що народила шестеро дітей, — а дівчиною, яка сумує за великим коханням чи мріє про якусь нетутешню долю. Усмішка її не завжди готова була з'явитися «на замовлення», тому лице її не мало зморшок, було витримане ні в суворих, ні в строгих, а в задумливих виразах. Коси мала дуже довгі, чорні, чоло широке і була вона, на мою думку, гарна, бо я хотіла б бути на неї подібна, — (а подібна на тітку Тодоську). Нічого штучного в ній не було. Не втягалася ніколи в пересуди, бо й товаришок не мала. За всі роки сусідства з Тупчіями я не пам'ятаю ані одних одвідин чи гостювання. З «бабушкою» правда, обмінювалися гостюванням, але то батько приятелював з Олімпіядою Платонівною, мама ж виконувала, як обов'язок.

Коли я навчилася читати, то вже мама розпитувала або я сама, вражена вивченим у школі, починала їй розказувати, а

вона, як школярка, слухала. Цікава була до знань. От тільки, коли про зміст якого оповідання розказуєш, вона питає: «Хіба ж то правда?» Книжки повинні розповідати про дійсне, а інакшого не визнавала вона. Була гостро вразлива до фальшу й штучности.

А одночасно мама мала велике почуття гумору, кравченківське. Не таке, як гуменюківське. Тонше. Часто повторювала примовку: «От, чортів степ, нема де й повернутися!». Всі ми знали цю баєчку про чумаків, що стали в степу на нічліг і розложилися зварити вечерю. Чумак моцюється — то з одного, то з другого боку заходить біля триніжки, нарешті, таки перевернув казанка з недовареною пшоняною кашею і спересердя вигукнув: «От чортів степ, нема де й повернутися!».

Вона частенько по-своєму насміхалася з нашого батька, а що не мала товаришок, то з нами, найшвидше зо мною. Гані ж не було вдома, а Льона була ще мала.

Дуже мамі сподобалося, як одного разу прийшов покупець у нашу «лавку» і хотів купити краківської ковбаси. Ковбаси не було, і покупець здивувався: «Як це так, щоб у книгарні та не було ковбаси?». Мама була захоплена! В цім питанні вона вбачала кпини невідомого дотепника з нашого батька, що так укомплектував свою дивну крамницю, думаючи догодити двом своїм нахилам (вульґарно матеріяльному й любові до книжки). Довго мама втішено смакувала «афоризм»: «Як це так, щоб у книгарні та не було ковбаси?». І додавала скептично: «З нього такий купець, як із собачого хвоста сито. Сидів би та тільки книжечку читав та приплакував над нею... Ти тут звивайся, розпадайся, а йому за всі голови...».

19

А батько не тільки «книжечку читав», він ще й на скрипці грав, (називається, «грав». Самоучка!). Грав і на гармонії. Часто ввечорі сам собі приґравав, співаючи: «Катерино, вража суко, що ти наробила, степ широкий, край веселий та й занапастила...». Грав ще й на сопілці, що ні з того ні з сього почав виструґувати одну за одною.

Сопілчана справа була найприродніша його стихія. Зберуться ото сільські родичі (Горпина з Яринеєм, Гемень, Тодоська), випили-закусили і просять, щоб батько заграв. Тільки-но проллються перші відзіґорні звуки сопілки, у всіх уже починають блищати очі, розцвітають усмішки на лицях. Пальці у батька

були короткі, і я не знаю, як це йому вдавалося, що з них випурхували такі грайливі ґраційні мелодії, такі мелянхолійно-елегійні. Перлинки. «Як ви навчилися?» — колись спитала я. — «А як я малим був, то все вирізував з бузини сопілки і грав».

З сопілкою батько і в гості ходив, бо невідмінно приходив оцей момент: «Ану, заграйте!». І після того всі такі зворушені, розчулені, починають про давні часи говорити, про батьків, дідів-прадідів... Які то звичаї були колись, — еге-е-е, тепер уже перевелося...

Оце в один із таких зворушених моментів довідалася я, що під Жашковом за Хмельниччини була велика битва. Там за Тетерівкою, між Охматовим та Сабадашем, є таке урочище, Дрижиполем зветься. «Ой, скільки там виорюють люди усякої зброї, стрільна, шоломи та ріжні інші недотлілі рештки, кості людей і коней, — оповідав дядько Хведір, тітчин Тодосьчин чоловік. — Там така була битва, що аж поле дрижало, тому й зветься Дрижиполем...».

Оце стільки запам'ятала народна пам'ять. Хто з ким бився? Коли? Від дядька Хведора я не довідалась. Збереглася тільки назва урочища. І якби не Михайло Грушевський, то так би й згубилось, яке історичне місце є під боком Жашкова.

Аж пізніше, як я мала доступ до історії Грушевського, у 9-му томі «Історії України-Руси» (стор. 1044-1061) знайшла я те, що роками запитанням-цвяшком сиділо в голові.

* * *

Битва між козаками Хмельницького і поляками відбулась в цім урочищі 1655 року у січні 29, 30, 31, лютому 1 (за новим стилем) з п'ятниці до понеділка. І стало це урочище зватися Дрижиполем не тому, що «аж поле дрижало», а тому, що все живе дрижало від лютого морозу.

Ось як було. Потоцький із своїм військом і 30-ма тисячами татар 24 січня підступив до Гуманя. Залога Гуманя вже знала, що на підмогу йде Хмельницький, вже в Білій Церкві, — і слухати не хотіла про переговори, там же бо сидів полковник Богун. Він відбив перші атаки, а коли поляки хотіли почати генеральний наступ, то побачили перед собою облиті водою й обмерзлі вали, що блищали на сонці, як скло. Поляки придумали запалити місто вогнистими кулями, але козаки позастеляли дахи мокрими коцами й гасили кулі.

Хотів уже повести Потоцький рішучий наступ, як тут донесли йому розвідники, що Хмельницький зближається, вже

став у Ставищах. Поляки покинули Гумань і пішли на Соколівку, Бузівку (Бузівка — 10 верстов від Жашкова на захід). До Бузівки підійшли 29-го січня.* Коли тут прийшла вістка, що 2 тисячі козаків з полковником Пушкаренком замкнулися у замку в Охматові. За півтори години Чарнєцкій із Соколінським були вже під Охматовим, хотіли гарматним вогнем розбити цей убогий замочок. Цим вони не стільки пошкодили Пушкаренкові, як виявили свої позиції головному козацькому військові, що наступало слідом.

Саме в цей час до Потоцького підлетів татарський роз'їзд із вісткою, що в сусідстві за горою вже стоять головні козацькі сили. Поляки покинули Охматів, пустилися туди і заложили табір в 15 рядів возів. Орда йшла побіч. Вже смеркало, як підійшли під табір, де заложився Хмельницький із москалями, 60 тисяч війська. НЕДАЛЕКО ЖАШКОВА, НА РІВНИНІ ПРИ ПОТОКАХ БАГВА І БУРТИ, ЦЯ РІВНИНА ДІСТАЛА ВІД ЦІЄЇ БИТВИ НАЗВУ ДРИЖИПОЛЕ.

«Посеред чистого Охматівського поля (з долиною і річкою там сущою, Багва нирицаємою) з того времени Дрижиполем прозваного от городков Охматова і Вороного на 4 версти зостаючого» — пояснює Величко.

Козацьке й московське військо зустріло поляків і татар гарматним боєм. Польська артилерія відповідала. Польська піхота підступила, припадаючи до землі під час гарматних пострілів, а за нею вдарила на табір кіннота. Зав'язалася страшна нічна битва, одна з найстрашніших, яку бачила ця кривава кампанія. Полякам удалось розірвати лінію козацького табору й увірватися до середини. Москалі стратили відвагу, а поляки захопили 20 гармат і почали ними стріляти в москалів. Але почалось таке замішання, що довелося припинити стрілянину, — на своїх же. Кінець-кінцем козакам вдалося вибити поляків з табору й замкнути його, поставивши вози на вози. Помогло їм те, що поляки забули битися, а кинулися грабувати вози. А що ж орда? Орда не показалася зовсім, виправдуючись, що не звикла битися вночі. «Коли б хоч галайканням помогли, то на вічний час заспокоїли б Україну, — нарікав тоді на татарську орду Чарнєцкій.

---

* Про Бузівку збереглися перекази, що це було многолюдне й багате місто БУЗ. Очевидно, це й була столиця антського князя Буза та роду бузичів. (Див. *Временник*, том 13, 1852, ст. 102). Можливо, трагедія князя Буза із синами й 70-ма старшинами у IV-му столітті та вали Трояни — одне з другим в'яжеться? Археологи, де ви?

Самовидець розказує: «Билися вночі врукопаш. Трупом польським козаки отаборилися. Билися врукопаш, голоблями з саней, не так стрільбою. Жовніри мусіли відступити...»

Про цю битву написано багато в польській історіографії. Поляки пишалися нею, як тріюмфом, і вважали, що то була їх перемога. Та Величко вважає, що поляки програли цю битву. Грушевський додає: «Ця битва вночі в лютім морозі, з тяжкими стратами по обидвох боках, була страшнішою, ніж в оповіданнях. Число поляглих — 15 тисяч, самих москалів 9 тисяч. Козаки використовували трупи, як фортифікаційні заборола. Поляки здобули 20 легких гармат. 18 великих гармат лишилося в полі так зіпсованих, що їх не можна було вжити...

За кошмарною ніччю наступили кошмарні дні 30 і 31 січня. Обидві армії стояли на сім каторжнім полі, обмінюючись гарматною канонадою і зводячи час-від-часу кінні сутички. Під ворожою канонадою не можна було ні зігрітися, ні поїсти, ні спочити. В козацькому таборі не було ні дерева, ні води... Се то й було Дрижиполе...»

Аж третього дня, 1-го лютого, козацький табір рушив. Польська сторожа повідомила гетьманів, і ті дали гасло наступати. Повідомили орду, але орда не пішла на поміч полякам. І хоч татари не втручалися, козакам довелося перебути дуже трудну дорогу з Дрижиполя до Охматова. Це маленьке віддалення йшли вони довго, обгороджуючись міцним табором, під гарматною канонадою, відбиваючись від неустанних польських атак.

Як добилися козаки до Охматова, знову почалася битва — і ця битва дорого коштувала полякам. Гетьмани відвели своє військо до Животова, передові сторожі стали під Тетієвом (30 верстов від Жашкова). Як виглядало тоді польське військо? «Сумне видовище... Пішаки й челядь, стративши дух від незвичного морозу, одні ще брели тяжким кроком, а другі лежали поміж військом... Від лютої непогоди військо потерпіло більше, ніж від неприятеля...»

А Хмельницький пішов на Буки, став під Торчицею, Любачовим... Московське військо розложилося між Ставищами й Білою Церквою... Потім казали поляки (Тишкевич): «Вискочив нам Хмельницький з горстки, як проворний заєць...»

То хто ж переміг під Жашковом на Дрижиполі? Ніхто наче, хоч поляки й хвалилися своєю перемогою. Знаменне признання Чарнецкого: Якби поляки дійсно перемогли, то «навіки заспокоїли б Україну». Виходить, що бій під Жашковом мав вирі-

шальне значення у всій Хмельниччині — та й у всій дальшій історії України! А жашків'яни нічого не знають про це через 260 років!

Було там чотири партнери. Крім поляків, козаків, ще й орда та москалі. Але в дійсності билися поляки з козаками. Москалі перелякалися, а орда виявила неохоту встрявати в бій. Є версія, що, щоб усунути орду, Хмельницькому вдалося перекупити татарського мурзу Камамбета. Цей мурза був давній приятель Хмельницького. Він дістав 10 тисяч золотих і переконав султана, що коням не стає паші і скоро людям не стане поживи, коли не висилати на під'їзди. Султан потай від Потоцького дав згоду не втручатися в битву. Грушевський називає це леґендою, але слідом за цим каже, що Хмельницький постійно впливав на татарську старшину, щоб не підтримувала ляхів. І в Дрижиполі невтручання орди дало змогу козакам вискочити з небезпечної ситуації, коли московське військо виявило таку свою малу вартість.

Відтоді вся ця кампанія дістала назву «Дрижипільщина», а учасників битви називали «дрижипільцями», вони потім добивались привілеїв, доводячи, що вони саме й є ті «дрижипільці», які винесли бій на своїх плечах.

Там десь і мої діди-прадіди воювали, все ж таки в Жашкові моїх родичів — знаних і незнаних — пів села.

Аж після цієї битви показала себе орда. Коли полякам не вдалось зламати козацьку силу, вони почали братися на інші способи. Вже Брацлавщину й Східне Поділля спустошили, а тепер узялися пустошити по Дніпро і далі за Дніпро. Під боком була орда, що вимагала утримання, ясиру, здобичі, то поляки охоче годували орду коштом приборканої людности, себто доводили край до руїни і наповнювати невольничі ринки ясиром «непокірних ребеліянтів». В березні прийшла ще більша орда — 120-150 тисяч. Прийшла не з тим, щоб воювати, а щоб прогодуватися, наловити ясиру. Стали виловлювати рештки нещасної людности. В результаті — Побужжя перетворилось у справжню руїну.

Татари вичистивши все, що можна було, в кінці березня стали збиратись додому. Залишили руїни, попелища і трупи, трупи без кінця. Особливо немовлят, задавлених, розтоптаних на шляхах. Татари забирали все старше, а цих давили й кидали. Коли в лютому, як відійшов Менґлі-Ґерай, на Брацлавщині лягло в руїнах 50 міст і 1000 церков, а 100 тисяч людей загнано в Крим, то в березні спалено й пограбовано щойнайменше 60

міст, а 200 тисяч забрано у ясир, не рахуючи подушених немовлят і тих, що полягли від польської шаблі, яких 100 тисяч, а ще й тих, що згинули в огні, з голоду...

Ось як описує араб-подорожник, архидіякон Павло Алепський, Україну, відвідуючи її два рази: 1654 року в дорозі до Москви і 1656 року, вже назад:

«З землі тої, з того раю, що плавав у молоці й меді, втікло сонячне колись життя. З-під весняного снігу та болота висувалися недогарки й непоховані трупи. Зі сховків по глухих борах виглядав голод і пошесть, накликав їх пугач, а ціла країна сповита була тугою невгасною, як мла широка і непроглядна».

«Де ті села, замки, церкви, гаї, млини, садки, незчисленні маси людности, безконечні маси школярів, сиріт, дітей, що дивували Павла Алепського два роки тому?..» — запитує Грушевський.

Чому така широка виписка з Грушевського? Та тому, що це ж і про Жашківщину. Орда під час битви в Дрижполі вже почала своє грабіжництво, щоб прогодувати 30 тисяч з кіньми. То звідки почала? З Жашкова та околиць.

* * *

Оце, мабуть, із тих часів залишилися глибокі льохи й ходи, що на них стоїть Жашків. Один такий хід виявився просто таки в нашому подвір'ї. Коли будувалась хата, у подвір'ї викопали криницю, біля вишні. Копати довелося дуже довго і глибоко, бо не показувалася вода. І от ще не докопались до води, а вже натрапили на якийсь підземний хід. В рукавáх цього ходу лежали великі купи лушпайок із соняшникового насіння. Ніхто не наважився піти в глибину ходу й дослідити, куди веде, звідки починається, що там є. Навіть не розгорнули куп лушпайок. Бо не було там кисню, свічка гасла, люди боялися задихнутися. Так і забили дошками, закрили хід і так він і досі чекає свого дослідника. Чи коли зацікавляться археологи цими льохами?

20

Унаслідувавши від мами мовчазність і не маючи таланту до компанії, ані успіху, я надолужувала, — ну, ясно ж! — читанням. Крім книжок із шкільної бібліотеки, читала й те, що в хаті було: Марко Вовчок, Грінченко, Квітка-Основ'яненко... Шевченко

був мій давно вже тому, що «Кобзар» був у хаті читаний і перечитаний ще до мого усвідомлення себе. «Катерину» батько вголос читав мамі. Я завжди в «Кобзареві» шпорталася. Шевченків портрет висів у хаті, і я не раз задумувалась, чому це Шевченко так подібний до нашого тата. Отака сама понуриста задума на лиці, такі ж звислі вуса, ще щось невловне — може будова обличчя, високий лоб? Чи може?.. Батькове дитинство на шевченкове схоже. Сирота, сестри вигляділи, недобра мачуха, потяг до мистецтва... Чи може це вже спільний такий тип? Це ж гайдамаччина охоплювала не тільки Звенигородщину, а й Таращанщину, і наші предки, як і Шевченкові, були гайдамаками... Адже ж кожна околиця має не тільки свій відмінний діялект та інтонацію, але й фізичний тип та вираз обличчя.

Про Шевченка в розмовах старших часто згадувалося й говорилося. Але я сказала б, — не було усвідомлення Шевченка, як тепер, — пророк, геній... Це був дуже близький нам виразник нашої мови, прагнення, нашого способу мислення, такий, як і ми, і тому невід'ємний від нас (себто мого оточення). Він говорив «мужицькою» мовою, нашими висловами, приказками, повір'ями, співав наші пісні. Одночасно ж уже в ті часи я за свою поезію мала «Минають дні, минають ночі, минає літо...» і проказувала собі «трагічно-рівним» голосом. А особливо рідне було мені «Доле, де ти? Доле, де ти? Нема ніякої... Коли доброї жаль, Боже, то дай злої, злої...». Це були мої переживання, які вже за мене висловив Шевченко.

Були в нас ще річники *Ніви* у твердому оправленні. Там було багато ілюстрацій, які можна було розглядати без кінця. Звідти я вичитувала різні повісті, а з них запам'яталося ім'я Шеллер-Міхайлова (не зміст повістей). Найулюбленішою і найцікавішою вважала я тоді міжзоряну повість Камілла Фламмаріона «Стелла». От би хотіла тепер її дістати й перевірити, *що* мене тоді так вразило. У бібліотеці в школі я взяла «Марія Магдалина» Данілевського і вона мені так сподобалась, що я її прочитала вголос мамі, а вона при цьому дуже плакала. А хто то був автор книжки «Владимир Красное Солнышко»? Також Данілевський? Стороженко — «Марко Проклятий»... Найбільше ж прикипіла я до Кнута Гамсуна, який у нас був, усе те, що видано було в той час російською мовою. Було ще щось і Достоєвського, але чомусь я ніяк не могла втнути «Бесы»... Але Гамсуна «Пан»! Так і віяло із сторінок п'янким ароматом, чаром, що підкоряє з перших рядків і бере в полон. Досить холодно сприйняла я Гайне «Путешествие на Гарц». З Гоголя

найбільш вразили мене «Страшна помста», «Вій», «Вечера на хуторе близ Диканьки», а от ніяк не знаходила смаку в «Мертвих душах» і так ця повість нечитана й пройшла повз мене. В школі, знов, брала «Робінзон Крузо», «Хижина дяди Тома»... Добре, але от Гамсун... Ніщо не могло дорівнятися.

А порівнювати я ж мала змогу увесь час. Ніхто ж не керував моїм читанням, читала я геть усе підряд: перлини світового мистецтва впереміш із лубочними виданнями «Бова Королевич», «Хутірські придабашки веселої баби Палажки», «Сім кіп гречаної вовни», — словом, видання Ситіна і Губанова. І хоч шкода мені, що стільки дорогоцінної дитячої сприймальности та полум'яної жадоби читання було втрачено на макулятуру, замість клясики, але щось і позитивне було в тому. У мене виробилося непомильне відчуття, *що* — справжня література, яка бере в полон і не випускає до останнього рядка, а *що* — ремесло, бездарність. Ще не дочитавши до кінця першої сторінки, я вже бездумно знала, з чим маю справу, читати далі чи ні.

З того часу, як ми перебралися у свою хату і батько завів книгарню, — от, тоді було мені роздолля! (У нас казали «лахва». Не знаю, чому це слово з літературної мови викидають. У словнику Грінченка є). Дві третини полиць займали книжки, насамперед усе, що було українського на той час. Були й російські книжки (Толстой), отож і лубочні видання Ситіна-Губанова, ну, і сезоново — шкільні підручники. Але найбільше українських: повісті Грінченка, Нечуй-Левицького, Модеста Левицького, декляматори і інші видання «Криниці» й «Часу». Були й переклади. Дуже мені припала до смаку книжка, переклад з сербської чи болгарської, про запровадження в Европі картоплі, автор Єж чи що. А чому? Бо картопля в хаті була така ж наче споконвічна їжа! Дід як приїжджав, то йому конче смажили повну сковороду картоплі, і він, споживаючи її, приказував: «Картопля — всьому голова!» А тут читаю, що ще в XVIII-му столітті картоплю вважали «чортовим яблуком». Люди боялись її їсти, бо то був гріх! Чомусь ніколи вже не зустрічала цієї книжки, ані згадки про неї. Жаль! З декляматора мені найбільше сподобалося «Так, ми раби! Немає гірших в світі...», а автор (Леся Українка) мені тоді не запам'ятався.

Читала я при світлечку-сліпавці з прикрученим ґнотом, як уже всі полягають. Мама з печі: «Зіпсуєш очі! Не пали світла! І доки ти будеш заглядати в ту книжкечку? Роботи з неї нема через цю книжку! Як уже осточортіла мені твоя книжка!» і так

далі. А я однаково читаю. Пристрасть була така, що щобільш мене лаяли, тим більше була я в її владі.

Хоч мама й провадила рішучу боротьбу з моїм читальництвом, головна й мовчазна санкція йшла від батька. Карає за дрібні шкоди, як який скнара, але ніколи ні разу не кричав на мене, що нищу книжки, призначені для продажу, розрізую або й нерозрізані читаю.

21

Крім книжок, що виривали мене із скучної містечкової дійсности, мала я ще інші свої розваги, — ігри, сказала б я. Ось неповторний образок, що й досі гріє душу. Я на нашому городі, мама послала нарвати кропу, петрушки, бурячків, вибрати огірки («гоїрки», казали в нас). Це розквіт літа і все навколо зелене, все довкруги співає. Само повітря співає, спів в'ється поміж вербами, відбивається у річечці. Не знати, де і хто співає — сама оця могутня природа. Синє повітря чи бездонне небо? Ні, це дівчата, дівчатка десь на інших городах, вони губляться в розпливах городяних просторів, нікого я не бачу. Це ж Петрівка. «Ой, темна нічка, Петрівочка, не виспалася Ганнуся дівочка...». Ці голоси, співи з різних кінців перепліталися, сплітались у космічний хор. Творилася містерія, серед якої я раптом утонула, яка мене до основ душі потрясла. Тоді я не знала, чому. Тепер: та ж я належала до цієї гармонії, я — її частина. Я там вродилася, там мала звікувати, співати петрівчані пісні... якби не «оте ледащо Кузьма», мій батенько.

А ось і інше, щось дуже рідне. Сніг скрипить під ногами, від місяця все блищить, а ми в кожухах йдемо вгору з Першої Дачі від тітки Тодоськи, з різдвяної гостини. Як то приємно бути в затишному кожусі з широкими полами, коли скрипить сніг під ногами! У нас були ще справжні кожухи, з нашивними взорами на полах, тільки вже старі, не такі білі, як бачила я на людях у четвер на ярмарку, біля церкви, або на водосвятті на Водохреща. Білі з чорним коміром, ще й облямовані смушком, з взорами... А жінки ще й по ніс укутані в затишні квітчасті хустки. Як скупається на Йордан жінка та вскочить у такий кожух, то й вади їй не буде.

А це вже біля самої нашої хати. Посилають мене: піди, витягни відро води! Надворі сонце й прозорість, літній сяїстий день. А криниця в нас глибока, треба спустити відро на лан-

цюгу, набрати води, тоді крутити корбу, аж поки відро з водою не буде нарівні з цямриною, тоді на ній це поставити і відчепити від ланцюга. Отож, витягаючи, я заплющую очі: темно. Ні, жовте сяйво, бож надворі непритворенно світить сонце, все ним пронизане. Витягнувши відро, розплющую очі і о, диво! Яке ж усе навколо блакитне-преблакитне! Аж синє! Чудесне, прекрасне, радісне! От, я любила це! Але цієї блакиті не побачиш, як не заплющиш на час очей.

Любила я ще гратися у бездумність. Це добре виходило, як я по обіді ішла на ґанок великої хати, що виходив на волову торговицю, і сиділа — нічого не думала. Тепер я знаю, що це йоґічна вправа. А в мене була гра. Хто мені її навіяв?

Інша розвага, що я собі часто придумувала, це дивитись у вікно і спостерігати, як на сусідньому ґанку стоїть чоловік і сміється, жестикулює. Так смішно! Я не хочу дивитися, до кого це він так вимахує руками, а намагаюся уявити, з ким він говорить і що. — Цікавить мене не особисте ім'я невидної людини, а тип. Жінка? Молода? Якийсь дід? Складу уяву, тоді перевіряю, чи вгадала я.

В цю гру я бавлюся й досі, трохи інакшу. Кожна людина має їй лише властиву жестикуляцію. Одні «відпихають від себе» руками, другі «пригортають»... Інші ще «вивертають»... Коли не чуєш, що кажуть, то дуже цікаво це вимахування руками спостерігати, знаючи, що людина не помічає своїх смішних рухів.

Так само має мені виявитися небачений тип людини з голосу. В сусідню кімнату хтось прийшов, голос незнайомий. Я не біжу побачити ту людину, а намагаюся з голосу уявити її, яка вона на виду. Потім уже дивлюся: чи вгадала? В цьому — гра. Абож навпаки: бачу людину і ще вона не заговорила, я думаю: цей повинен мати бас... чи там тенор... і такий, а не такий відтінок. Виявлялося — так. Голос і зовнішність пов'язані, складають цілість.

А то — за столом сидить багато хуторян чи наших родичів. Розмовляють, сміються, співають, а я десь близько. Все слухаю. А потім вибираю собі когось із них, та думаю: а яка вона (чи він) була маленька? От хочу цю саму людину уявити в інші пори її життя.

Тепер часто теж так граюся. Тільки тепер дивлюся на малих і хочу уявити в літньому віці. Особливо цих тоненьких дівчат.

Часто я бачила такі лиця, що «я вже їх колись знала». І тоді починала перешукувати все в пам'яті. Це вже перетворювалося

з «гри» на «роботу», бо тобі й не треба, а мучишся: коли, де? Часто це бувала якась ситуація, вже пережита, якийсь краєвид. Потім я з теорії психології довідалася, що це зветься «уявна (мнімая) пам'ять», а ще пізніше, з теорії реінкарнації, що це спогад з минулого життя. Хтозна!

Щодо пам'яті, то я мала ще таку гру: забула якесь ім'я, треба згадати. Я починаю перебирати абетку: а, б, в... і дійшовши до якоїсь літери, вискакує потрібне ім'я, наче натиснула ґудзичка в апараті пам'яті. Цим засобом я користуюся й тепер, і дивно, що ніхто мене його не вчив, я винайшла це сама собі.

Взагалі ж, щодо пам'яті, то вона в мене була якась дивна, не така, як треба, наприклад, школяреві. Я ніяк не могла вивчити, зазубрити вірша, завданого в школі. Зміст завжди в мені розпливався, потахав, ставав частиною мого душевного багажу, а коли треба було, то ніколи не відтворювався в фотовигляді, а вже як переварене, перевернене і вже моє органічно, ніколи не відбите в платівці пам'яті точно. Ніяка «зубрьожка» мене не бралася. Іншими словами, пам'ять моя була погана, а моя репутація здібности неблискуча. Пам'ять уже тоді (і все життя) була примхлива. То все витерте з голови, коли треба, а то все нахляне разом і в тій блискавиці не встигаєш вихопити, бодай, тобі найголовніше.

Зате є в мене такий слуга: як не можу згадати чогось — перестаю згадувати і наказую слузі, що сидить десь у задній частині мозку, попрацювати. Через деякий час те, що треба, само виринає. «Слуга» працює вірно й бездоганно.

Може тому так не любила я шумливих колективних ігор? Ані хлоп'ячих, у довгої лози, ані дівчачих, з ляльками. Замість ляльок, мала я іншу гру: заглядати в минуле. Ось образ: іду серед хвилястого колосся чи дорогою, всіяною квіттям-зіллям і дика радість-екстаза заливає, а одночасно й питання, що ще тільки здається цікавістю. Як тут було сто років тому? Далі моє «почуття історизму» не сягало, бо ще тоді й лічити до ста не вміла. Але почуття таке саме, як і тепер, коли думаю про тисячоліття, сотні тисячоліть, мільйони років людини. Вже тоді була зовсім готова емоція.

Ця «гра» часто повторювалася.

Ще одне переживання, — не гра, бо поза моєю волею й надумою, зненацька, — часто тоді відвідувало мене, потім уже покинуло, як я доросла́. І досі не знаю, як називається, та чи ще хто його переживає. Оце замітаю в хаті чи мию після сніданку шклянки, — і налітає: починаються два ритми. Один все по-

вільнішає-повільнішає, я наче засинаю, наче руки (і я) не рухаються. А другий ритм стає все швидший, швидший, летить, біжить, бушує, дзвенить, завірюха, пожежа, щось таке щасливе, сяйна метелиця. Я, ще третя, дивлюсь на себе: чи мої рухи міняються? Ні, ззовні нічого не видно, роблю без жадної зміни, — а в мені ці два ритми існують разом з надзвичайною ясністю й інтенсивністю.

Швидкий рух набирає щораз більшої швидкости, уже неможливої, а досягши апогею, стає щораз повільніший, помаліший, різноголоса гармонія-музика стихає. А той повільніший ритм прискорюється, — і так обидва ритми зливаються в один. Був це теж ритм мого «я», але я його не помічала, не усвідомлювала, бо не було з чим порівнювати. Відтоді я вже знала, що кожна людина має свій ритм.

Мій, наприклад, не завжди однаковий. Часом я ледве ворушу думкою, слова десь поприлипали і не йдуть на язик. А часом летить усе, не встигаю одне сказати, як уже тисяча думок проскочила, утікла. Ніколи не знаєш, що буде, ритм цей примхливий. Коли треба думати швидко, ритм цей заковізає. Ось чому я (змалку й до сьогодні) не вмію промовляти, виступати. Мабуть, тому я й до людей боязка, не «припитацька», як казав мій батько. Мені легше мовчати в гурті. При обов'язкові щось говорити — все зупиняється, я дерев'янію. А як без тиску чиєїсь волі, свавільний лет нічим не обмежений, я блискавиці думок хапаю на папір, пришпилюю, щоб потім зусиллям волі відтворити пролетілого птаха думки.

А все таки — що то за два ритми? Це з серії моїх найкращих переживань, чудове. Ніде не читала я про таке, ані в психологіях, ні в романах. Ані ніхто мені про таке не розказував. А то ж таке гарне, що нічого більше й не треба було б.

А це, мабуть, усі діти переживають: засинаю, в душі роїться хуртовина емоцій, вихор почувань. Радість якась — щось мене чекає гарне-гарне в майбутньому. Тоді... Я лечу, лечу, падаю десь у безодню, справді безодню. І ніколи не впала на дно, тільки оте завмирання серця, що падаю. Кажуть, що це дитина росте. Цей стан падання між несном і сном часто повторювався, ще в юнацтві. А тепер — ніколи.

Але іншим разом розгоралась якась болізна вразливість. Все болюче. Пригадуються всі-всі мої провини, що були давно-давно. Всі мої негарні вчинки виринають і печуть болем. Це почуття вини було зріле в дитинстві і йде за мною незмінно. Воно якесь абстрактне, бо навіть не треба причини або прито-

чується якась маловідповідна причина, щоб з'явилося воно. В домі, куди я зайшла, крадіжка трапилась ще перед мною. Я почуваю себе винною в тому розумінні, що «можуть подумати на мене». В хаті кружляла приказка: «У нас дівчат, як на шаг маку» — одна з дідових «премудростей». Я почувала себе винною, що я — дівчина. Щоб нікому не бути тягарем, я знічувалась — це теж у сусідстві з почуттям вини, а вірніше бажанням не бути нікому нічого винною. Хтось хоче мене підвезти, за мене заплатити (почастувати), — знов це почуття, а не так: «Мені належиться». Зайду десь — і здається мені, що заважаю, забираю час. Хапком-лапком, жужмом вияснюю причину мого приходу і вилітаю. Навіть перед собою: як не здійсню того, що накреслила зробити — почуття вини. Перед ким? Перед собою? Перед майбутністю?

Чи стає мені жаль: мами за батькове ставлення до неї. Батька — за його покривджене дитинство. Колі, що має зашиту губу... І так болить!..

У 8-10 років такі неврастенічні прояви в душі дитини хліборобського роду! Чи не мала я дорослу душу вже в дитинстві? І чи змінилось щось за 65 років у цій душі?

Ці емоції — жалі, муки сумління, якесь безпредметне почуття вини, щастя, екстази, перші прояви нудьги, що переслідують мене все життя, — приходять хвилями: то спад, то піднесення, то зовсім нема. Якийсь свій ритм. Так, тепер вигортаючи все що можу з пам'яті, я знаю, що все має свій ритм.

22

На тлі оцих своїх буйнощів емоції, нікому нерозказаних, ба й непереведених на мову розсудку (та й кому я їх могла розказати?) дуже багато місця займала ще «гра» спостерігання. Найбільш давали таку нагоду мої улюблені тітки, Тодоська і Мокрина.

Тітка Тодоська сама була частина оточення. Вона бувала в нашій хаті майже щодня. Завжди приносила гостинця — пиріжечка, перепічку, пампушечку... Приходила — перше питання, коли нікого не заставала в хаті із старших: — А де мамка? — Зараз прийдуть... — Сідала на низенькому стільчикові і починала поволі, нехитро, з усмішкою доброти про всі новини, свої хатні й сільські. Про заміжніх дочок Марію й Голяну, про сина Івана, що не хоче ходити до школи («А що я, попом буду?»),

про дівчат Настю, Голександру, Гантонину, про менших дітей, Миколу й Василька... Дуже нескладно, — та в цій нескладності був головний чар її мови, надзвичайно кольористої. То був особливий лексикон, мабуть, жашківський і то — Першої Дачі.

— ... Я вам кажу, така чогось непотрібна, крижі болять... — ... Отакі вжитки!.. — То все з дзвона вилляли (плітка). — ... А, бодай йому маму галакало... — ... А, нех йому всячина!.. Тепереньки... — троньки... — всенький... — гонó (оно, лише, тільки)... — Осісьо... — тра... Здориха так за ним банує... (журиться, тільки за померлим) — ... А, вселихе, всенемудре... — В добрий час сказати, а в лихий помовчати. (Цю приказку вона дуже часто повторювала. З неї видно, що є якийсь час під знаком зла, і борони, Боже, в той лихий час сказати щось необачне, бо сказане недобре може здійснитися.) — ... Понабігали, наче на зарванській вулиці... — Дейкають люди... — Подейкують...

Деякі тітчині слова й вирази я потім із здивованням відкрила в новелях В. Стефаника, а він же писав покутським діялектом. Звідки воно в Жашкові? Чи може правильна моя «теорія», що за Хмельниччини людність переселялася постійно і так постало три Жашкови. Один під Львовом (батьківщина А. Мельника і М. Голубця), другий десь у Золочівському повіті, Зашків. То й наші жиди інакше не вимовляли, як Зашків. Ото та рухлива людність принесла з собою не тільки назву, а й діялект, який і досі побутує... Але як же тоді з мапою Бопляна, складеній ще до повстання Хмельницького? Жашків там уже існує та ще й не якесь там незначне сільце...

Як шкода, що я тільки з пам'яті беру Тодосьчині вислови. А щó б то записувати слідом за нею і мати тепер із собою. Гай-гай!

Ото тільки не можна було лишати її одну в хаті (як потім мені сказали), бо зараз щось украде: цукру чи там що. Аякже, треба й додому принести якогось гостинця від зайця...

Друга тітка, Мокрина, бувала рідше, до Леміщихи все таки дві верстви. Але коли б не була в Жашкові, то до нас таки зайде. Ось бачу сценку. Літо, спека, а в хаті щойно помита підлога. Тітка Мокрина сидить на підлозі, широко віялом розпустивши навколо себе рясну спідницю. Як і тітка Тодоська, вона мала вив'язану квітчасту хустку над широким лобом, тільки усмішка її вміщала в собі всезнаючий гумор. Вона оце саме розказує, що скоро буде свято «ганяти шуліку» і що його справляють баби, а чоловікам бути при тому зась. Ну, ясно ж, що я нагострила вуха та почала розпитувати, що то воно за свято

таке, називане «бабським»? Бабським воно називається тому, що в ньому беруть участь тільки жінки, — баби й молодиці. (Дівчата — ні.) Учасниці збираються потаємно десь у гаю, в лісі, кожна з собою приносить якусь поживу. Спочатку трапезують, сидять кружка, їдять і п'ють, а потім починається головна дія: співами й заклинаннями, з загрозливо піднесеними догори киями, проганяють шуліку, щоб не хапав курчат. Вся сила чарів у тому, що ніхто з чоловіків не сміє чути й бачити, бути. Які заклинання, — цього мені тітка Мокрина не розкрила. Мабуть, і етнографи не довідалися, бо я ніде опису цього свята не читала.*

А в дійсності це ж свято жіночої магії, коли всі ці баби стають жрицями. То виходить, що воно живе-триває ще з трипільських часів, значить, — існує яких 5-6 тисяч років.

Мокрину мої батьки називали не тільки «міністр», а ще й «гайноха», що означає «широка натура». (Від слова «гайнувати» — розкидатися своїм добром, жити «гойно»). Вона, коли що має, зараз усім пороздає, ніколи не втримає для себе. Це всі знали, що як заколе кабана, то вже весь куток їсть свинину...

Саме тепер тітка Мокрина має велике горе. Її гордість і твір, син Юхим, що за нього вона стільки змагалася і справлялася з дідом, де тільки не зустрічалася — у нас у хаті, на хуторі, на ярмарку, при чужих людях, — отой Юхим, що мов по драбині йшов до мети, ось-ось кінчав і ось-ось стане інженером, — він заслаб на сухоти. Тепер він уже лежить і догорає в материній хаті у Леміщисі. Вже рік так. Ніякої надії на видужання нема. Він уже гарячкує і все марить про революцію, що гряде... Голуби якісь бачив під стелею... Оце все розповідає мамі, а я сиджу збоку та слухаю. Розуму, щоб за рік дві групи пройти вистачило, а здоров'я не вистачило. Мабуть, голодував там, а дід із своїми десятинами не хотів допомогти. Не вистачило Мокрининих достатків...

(Це лягло через десятки років у основі новелі «Сосна чекає чуда». Пишучи про дівчину, я мала на увазі брата Юхима).

Що думав дід робити з своїми десятинами, — про це доходили вісті від наймолодшого брата, Василя. Він приходив до старшого, значить Кузьми, завжди з якоюсь славною історією. Василь мав веселу вдачу і бróїв різні витівки. Про барилко меду і про те, як Карпо запитав, чи добрий був мед, вже

---

* Все таки дещо записано. (Див. С. Венгржиновский, Языческий обряд в Брацлавщине «гонити шуляка». *Киевская Старина*, том 50, 1895, ст. 283-323).

знаємо... І при цьому каро-золотисті очі, однаково подібні і до дідових, і до бабиних Киріїних, поблискували веселою шибеничною іскрою. Видко, в цих справах авторитет брата Кузьми був більший, ніж батьків. Бо на хуторі було встановлено назавжди, що «Василь — ледащо». А улюбленцем був Йосип. Йосип говорив вкрадливим, м'ягеньким голоском. Як приходить, то ніколи не знаєш чого, бо починає і про се, і про те «навздогад бораків» крутитися. Батько мій говорив із ним ніби смішками, з поблажливістю старшого брата, а позаочі називав лисичкою. Ще нікому нічого, а вже Йосипові дід збудував хутір недалечко Троянів, із ставком, відділивши 30 десятин землі. «Це все — Керейка!» — досадливо казав батько Мокрині. А Василь уже й знає, що вся дідова земля перейде до Йосипа, Василь же зостанеться на дідовому обійсті, з наділом... а от, яким? Так то Василь також опинився серед пасербів.

А все за те, що «ледащо»!

23

Хоч я й росла в містечку, у самому його центрі, але в душі вважала себе сільською. Оці мої родичі ближчі мені за містечкових панків і полупанків. А як піду «на горóд», все мені рідне, мабуть, там витає дух моїх предків. Сама дорога навіває безліч думок і почувань.

Спустившись з гори Бровара і опинившись на тому розвилку, де колись казав мені тато погупати ногами, наче глечиком по животі, на горбі-попільнику, — задираю голову і бачу над собою хати, що причепилися на взгір'ї, закриті гаями верболозу. Куди ж в'ється оця річечка? Це ж вона вливається у ту, що на нашому городі. Іду далі дорогою, ось і «зборня», старезна хата на підвищеному майдані, що командує трьома розвилками стародавнього шляху. Колись це було місце сходок, сільського віча, тут на гулях вистроювалися парубки та дівчата й танцювали метелиці, між ними й Мокрина, а хвостиком за нею й малий братик... Тепер тут зберігається пожежне приладдя.

Якби я повернула праворуч, то дійшла б до нашої старої садиби, де я вродилася, пішла б на город аж до самої річечки під крислатими вербами, а там — стежечкою понад річечкою, що виводить до самої городищанської греблі.

Але я йду до Андрущенків себто до тітки Тодоськи. Це треба йти в напрямі, як до Тихого Хутора, а на тім шляху ось

хата на горбочку під зеленою бляхою. Я її добре знаю, бо була тут на весіллі оце недавно. Дівчат там багато, і Голександра — моя ровесниця, але мені чомусь більше є про що говорити із тіткою Тодоською. Вона розпитує: як там мамка? Що варили? Що там Ганя пише? І обов'язково втисне гостинця, яєць з десяток, — так, щоб у хаті ніхто не бачив.

— Ти ж гляди, не йди через поле, бо тепер небезпешно, мавки є в полі — перестерігає вона. — Стережись!

— А що?

— Залоскочуть. Дітей тепер не можна пускати в поле.

А я саме так хочу вертатися. Зараз за клунею й садком їхньої садиби вже починаються ниви і між ними є вузенька втоптана стежечка, ото я нею хочу йти. Та й іду вже, до пояса захована в збіжжі, колосся черкається об мене. Дивлюся на хвилясту брижу, а особливо приглядаюсь, як миготить повітря над невистиглим колоссям... Десь є вогонь, тільки ж його не видно. А де ж мавки? Може це вони дихають, — оце миготіння повітря над збіжжям? Аж шкода, що ні одна не хотіла показатися мені.

Ідучи, починаю думати те, що не раз думається — без відповіді. А що тут було колись? Не може ж бути, щоб життя почалося з моїми батьками й дідами. Та відповіді нема. Жита хвилюються і мовчать.

Перейшовши стежечку в житі, я вже йду повз жидівський окіп, а за окопом є перелаз до подвір'я Степана Цимбала. Можна через те подвір'я перейти, вони ж наші родичі...

Степан Кіндратович Цимбал доводиться дядьком моєму татові, як і тітка Горпина. Чи був він рідний брат бабуні Ганни, чи двоюрідний? Для мене завжди заплутано, знаю тільки, що дід часто згадував Кóндру Цимбала, свого товариша. То цей Кондра був, мабуть, старший брат Ганнин, бо його покоління вже було татового віку, а Степан Кіндратович, наймолодший, не був багато старший за мого батька. Дітей було в нього троє: Степаня (вже замужем), Маня, (ходить разом зо мною до школи) і Тихін. Мама його, Неоніла, називає закохано Тихоньо, а ми також звали Тихоньо, тільки вже іронічно. Тихоньо — плеканий, на нього хухають і дмухають, росте він тихим собі на умі філософом із вбитою в голову певністю, що він — ЩОСЬ. Ліпших за нього у Жашкові нема. Він уже скінчив двоклясову школу і вчиться в Ставищах та, кажуть, гарно малює. Тихоньо ні з ким не приятелює.

Хоч ми й не родичаємося, але я можу перейти через цим-

балівське подвір'я. Ніла Цимбалка навіть почастує вишнями чи грушами. Там у них незгірший садок, живуть вони відокремлено, статечно, за високими ворітьми. В подвір'ї чистота і порядок, у хаті — наче в свято, побілено та підмазано. Цей селянський аристократизм, мабуть, від незримої свідомости, що вони вже щось вище над звичайними «мужиками». А певно! У Києві живе брат Степанів, Саміло, а в Саратові — брат Андрій, кадровий офіцер...

А тепер я вже вийшла з подвір'я Цимбалів, спускаюся крутою вуличкою вниз, знов до того водорозділу, колишніх рік, а тепер пересохлих ручаїв. Якби піти в протилежний бік, то там десь і хата дідового брата, Якова, але я переходжу через попельню-горб, погупавши по ньому ногами і подумавши: «Який тоді був добрий і ласкавий татів голос, не такий, як тепер — грубий і наказовий». Та й це вже я перейшла кладочку, десь там під нею струмочок жибонить. А тепер треба спинатися й дряпатися на глинясту гору, вздовж оцих верболозів.

І як це дивно, що тут навколо усе таке зелене — яри й городи — а там нагорі раптом усе обривається і б'є по голові контраст: скупчення ґетто без деревини, без травини, хатки-халупки упритул, без пляну й ладу, з вузькими закрученими провулочками, де возом не проїдеш. Пилюка, сміття й бруд. Навіть криниці собі не викопають, а п'ють ту, що розвозить водовоз Зейдель.

Що ж таке? Та сама земля, а така разюча прірва. Таких частин ґетто є дві, обидві чогось тиснуться до зелених ярів, при Першій Дачі і при Другій. А от уже заможні жиди — Співаки, Чудновські, Сатановські, Вінокури, Бродські, Ґрінберґи, Кривіцькі, Шатайли, один навіть із українським прізвищем — Ґудзенко — ці пишними рядами окремих домів розташувались вздовж кінської торговиці, здебільша. І з них лише один лікар Кузьмінський мав сад, більше ніхто. Ані кущика.

Отож, як верталися ми літом із города, несучи клунки зеленини на плечах, — я, мама, Ганя, усі босі, — то за нами бігли обдерті містечкові жиденята й співали услід мамі: «Па-ані йде боса! Па-ані йде боса!». На думку цих містечкових павперів, великий сором ходити босому по землі, яка родить плоди і годує людину. А шляхетніше сидіти серед смороду своїх відпадків і чекати, що тобі все принесуть абориґени ґої. У селі ніхто не дивувався, всі ходили босі. І це було приємно. На думку містечкового населення, як земля, так і люди, що в ній порпаються, гідні зневаги. Оце то мораль!

До речі, ніхто з нас не мав себе за панів. Навіть батько, що так переймався бажанням наблизитися до панів. Завжди підкреслював: — Ми — мужики! У нас усе по-мужицькому! — Оце зайде хтось, як обідаємо. Батько: — Сідайте з нами, пообідаєте... Вибачайте, в нас по-мужицькому...

24

І навіть у такому відчуженні від села, село надихує містечко своєю повнокровністю. Ось така ніби проста деталь, як вертаються дівчата з буряків над вечір. Це ж ціла опера, що йде через усю центральну вулицю Жашкова. Великий гурт дівчат із сапами за плечима (між ними часто й Тодосьчині дівчата) ідуть і співають. Найбільше запам'ятались мені «Чорноморець, матінко, чорноморець...» та «Служила Настя в пана...», але хор співав не тільки ці пісні. Отими польовими голосами, що потім ввів у концертовий вжиток Порфирій Демуцький. І подумати тільки, це ж ці дівчата засвіт ішли три верстви до бурякових заводських плянтацій, рядки гнали вони від світанку, мало того, в обідню перерву їм грали музики й вони танцювали. (Ці музики заводська адміністрація наймала, щоб дівчата охочіше виходили до роботи). Тепер вони вертаються знов три верстви після цілоденної праці — і повні енерґії, виливають її у співах.

Я не знаю, чи ті самі дівчата, але сільські, на Великдень плетуть гаївку через усе містечко, від церковного подвір'я починаючи, по соші, повз нашу й Тупчієву хату, далі закручуються в напрямку до волості, — безконечний вінок дівчат у святному яскравому вбранні. Хто цю гаївчану плетеницю організував? Невже стихійно можна так прекрасно провести цю незвичайну виставу народної хореографії?

А день же, перший день Великодня, — вічність!

Хоч Різдво також велике свято, але я думаю, що український Великдень — найбільше в році. Підготовка до свята починається мало чи не за два місяці. Піст, не піст, а вже купується шинка й маринується в розчині з оцту, селітри, гвоздики, перцю, лаврового листу і ще чогось. Постять, ідуть до сповіді, причащаються. І ми, школярі, говіємо, сповідаємось і причащаємось. Після сповіді й до причастя не можна нічого їсти. Мама дає три копійки, щоб після причастя я купила собі у сидух під церквою за оградою коника, півника й чоловічка, розмальованих на червоно й зелено пірників. Я тоді й у думці не покла-

дала, яке велике священнодійство чиню, — я, безгрішна душа щойно після причастя. Я ані гадки не мала, якої це неймовірної давности звичай, і що це зовсім не звичай, а ритуал ще, мабуть, із трипільських часів, а що ці сидухи — зовсім не сидухи, а священнодійниці-жриці. Вони зберігають із покоління в покоління цей ритуал, такий самий священний, як і християнське причастя, а в дійсності справжнє сакральне причастя. Бо чого ж ні в який інший час не сідають сидухи за церковною оградою біля круглої колонади з навісом (що сама по собі виглядає, як грецька базиліка) із своїми розмальованими кониками, півниками й чоловічками? Може вони такого ж часу і такого ж значіння, як і ті глиняні трипільські фігурки, що їх тепер викопують археологи?

Не тільки не знала я, але й сидухи не знали. Так ведеться споконвіку.

В хаті перед Великоднем усе переться, хата маститься, вішається і застеляється все свіже, нове. Від Страсного четверга старші вже не їдять, а цілий тиждень усе печеться та смажиться, — у центрі ж — паска-баба із шафраном. Оту шинку, що маринувалась, обліплюють коржем із житніх висівок і засувають у піч після того, як баби вийняті. Начиняється ковбаса, для цього ламають вишневу гілочку і роблять з неї таку петельку... А пахне все це у хаті! Тут безперервно колотять, труть, мішають, орудують макогоном, печуть, фарбують яйця...

А оті ліхтарики й свічечки, що розходяться вночі після Страсті по всьому Жашкову, по містечку і по двох Дачах! Оце з цього дня, Страсті, треба сумувати й журитися, до самого Воскресіння, — так робить мама.

А це вже Великодня ніч. Всі вдягаються в святне й ідуть до церкви. Під стінами церковної огради всередині вже з 12 годин ночі засвічуються свічечки, так робить кожна господиня, що прийшла і стала в коло із своїм кошичком. Як весело миготить цей вінок вогників навколо церкви! Яка тепла ніч! Чого так радісно? Чи не тому, що все це — незвичайне, раз на рік, один з проявів іншого світу? Може тому людина потребує свята? І як би так, щоб не бути ніколи дорослою, а все дитиною, щоб завжди оце щастя переживати!

За оградою ж біля церкви відбувається й поганська частина Великодня: хлопці розпалили велике багаття. Чого так робиться? Споконвіку так ведеться.

Після посвячення пасок всі ми йдемо додому і, як сходить сонце, розговляємося. Свячене яйце розкраюється одне на всіх

за столом. Батько незвичайно лагідний, всім нам — по чарці вина. Ну, і як можна занапащати сном такий день? Його урочистість непорівняна з жадним іншим у 365-и днях року. Батьки полягали спати, але я — ні. Тому в мене цей день — море.

Вже другий день Великодня — нема того натягненого на високій струні бреніння великого свята.

Але ось проводи. Усі на гробках. Культ предків у всій своїй пишноті і силі. Пращури і вся потойбічна рідня напевно в цей час поміж цими, що сидять, трапезують на могилі і лишають для душі крашанку. Тут і мої батьки, разом із Тодоською та Горпиною. Це ми на гробі нашої баби Ганни. Чому — Проводи? Чи не значить це, що на Великдень душі рідних прилітають разом святкувати і оце живі вже відпроваджують їх назад у вирій? Напевно.

Скільки в цьому всьому язичеського! І якби так перебрати всі наші свята, якби вилущити дохристиянське поганське, то в церковних нічого не лишилось би з поетичного чару. Отак підряд: Зелені Свята, Спаса, Купайла, Маковея, Іллі (Перуна), Маланки, Василя, Різдво... *Як* би міг Леонтович створити свого «Щедрика», коли б він не чув перегукування щедрівки в усіх кутках, а в цілому могутнього концерту, аж містичний дух пробігає по шкурі. (До речі, в нас цю щедрівку жашківські діти виспівували на трохи інший лад).

Або отой Петрівчаний тиждень, коли всі городи, яри й річки аж виляскують від дівочого співу... Або оті місячні ночі, коли аж по всіх кутках містечку йде луна від співу на кутках двох Дач.

Або хоч би оте жашківське храмове свято Покрови... Незрозуміла довго була для мене «мисочка». Це мама конче несла на Покрову до церкви «мисочку». Чому? Так треба. Всі жінки приносять. Але тепер я знаю, що й це — поганський спільний обід, в ньому всі беруть участь, зносячи докупи свої жертвоприношення, щоб нагодувати весь загал, в першу чергу всіх старців... Покрова — це ж та сама, що і в трипільців, вона — Берегиня.

Все-все в українському селянському календарі має своє глибоке значіння, все — шляхетний пашпорт старовинної культури.

Та батько занехаяв цей урочистий селянський світ і помістив нас у містечко, куди сільська стихія заходить тільки берегами (правда, часом аж захльостує). Всі оці Шепелі, Тупчії, Кузьмінські почувають себе «над», а насправді провадять мізерне існування. Я такого не хочу, я хочу того, де завжди дзвенить-

бренить, як не різдвяними колядками-щедрівками, то весільними, петрівчаними піснями...

І коли в нас у хаті говорилось про Україну, то я її уявляла саме такою. Все це було я, в мені, невіддільне та солодко дороге. Може це й є те «національне почуття», чи як потім більшовики назвали, «буржуазний націоналізм»? (Цікаво, де тут саме «буржуазне»? Це ж народне). То я ним була вже повна в 8-10 років. В Україну я невідмінно включала тіток Тодоську й Мокрину та їх дітей, і кравченківський хутір, і весілля, і свята, і город, де я вродилася, і жашківські ярмарки,.. І навіть тих хлопчаків, що восени так спритно цáпали солодкі цукрові буряки. Цілими валками їхали підводи, повні буряків, до цукроварні, а ззаду підбігали хлопчиська з палицями, що мали на кінці насаджений цвях, — і хвать! Уже білий цукристий буряк у руках. Пекли, їли...

Та ба! Хоч я душею була з селом, — практично я туди вже не «прикисала». Коли я приходила на город, то з кривою тіткою Мотрею, із дядиною Івгиною я вже не мала чого говорити. В дійсності я вже там була чужа... Хоч би навіть тому, що я починала вже критично ставитися до своєї мови, намагаючись говорити літературною, як у книжках, а тітки говорили, як Бог на душу положить: із жашківським отим твердим придихом, із похопленим перекрученням, як ото: «знистожили», «присоглашали»... І я, щоб не відріжнятися від них, інстинктовно говорила з ними такою ж мовою.

Оця чужість! Я не мала тяжіння до «панів», але й з дівчатами із села так само була чужість. Найбільше знала я Тодосьчиних дівчат, але не мала що говорити з ними. Зустрічалися ми на весіллях, у діда, часом вони до нас приходили, тоді батько частував їх вином, а вони соромилися. Вже тоді я була чужа оточенню. Здається, навіть і хатньому...

25

Але ніяк не дійду, щоб про лікаря й етнографа Порфирія Демуцького докинути тут слово. Скільки в нас у хаті про нього говорили! Та й я сама не раз його бачила: статечного пана у кремовому чесучовому костюмі із звислими шевченківськими вусами. Про нього розказували різні чудеса.

Жив він за 10 верст від Жашкова, у селі Охматові. Там він збудував лікарню і провадив широкий прийом хворих з усієї

околиці. Про гонорари в тій лікарні не було мови. Стояла мисочка, хто хотів, то клав туди, а не хотів, то теж добре, однаково лічили. І моя мама їздила до доктора Демуцького з малою Льоною. У Льони під пахвою був чиряк («чирак» пожашківському), ніяк не хотів проривати і нічим не могли його вилічити. Аж вилічив доктор Демуцький. Чим? Медом. Сказав прикласти компрес із медом. І справді мед витягнув наверх нагноєння, боляк прорвав.

Лікар-меценат, із широкою славою на всю округу, мойому дідові був відомий, як зять дідового товариша, Янєвського. Одружився Демуцький з дочкою Янєвського і дістав за нею приданого 500 десятин землі. Це й дало йому змогу побудувати лікарню і безкоштовно лікувати селян. Та не лікарська практика, а етнографія була головним джерелом захоплень Порфирія Демуцького. Ще замолоду. Ще як був він студентом, до одруження, виходив Демуцький із своєю нареченою на янишівську могилу з бандурою і там співав козацькі історичні пісні. Таке в нас казали.

Все життя він невтомно збирав і записував народні пісні. Вони мали для нього цінність у такому виконанні, як створив нарід, без обробки, так, як співають на буряках дівчата. Дуже приятелював він із літніми бабами. Випивав із ними не одну чарку, аж поки не розспіваються, а тоді цілими пригорщами записував від них пісні. Крім того, їздив по околишніх ярмарках, ходив поміж возами та записував лірницькі пісні й думи. Тут часом спобігала його невдача. Лірники берегли свої скарби і не любили віддавати їх абикому, а тут ще й якийсь пан... Сліпий лірник не бачить, що, крім слухачів, ще хтось стоїть та на папері щось собі пише, але поводир торкає лірника: «Пан!». Лірник замовкає. То Демуцький уже робив інакше. Він не виймав записної книжки, а прутиком непомітно писав ноти на землі по поросі, стараючись запам'ятати записане, а потім відходив і відновлював ноти на папері...

Отакі чуда розповідали в нас про Демуцького.

А де ще в усій Україні були оті всенародні концерти, що уряджав Демуцький? У самому Охматові він навибирав собі співочих дівчат та парубків і створив хор із репертуаром, що в цьому самому Охматові співається, ні на йоту не відступаючи від притаманного цим сільським співцям стилю. Польового-горлового, не камерного. Щороку він давав у Охматові концерти, що тривали тиждень, не свіжому повітрі. Всі, хто тільки хотів, могли прийти й приїхати до Охматова у парк, там ота-

боритися і хоч би й цілий тиждень слухати концерти безкоштовно. З'їжджалися й сходилися справді з усіх усюд, слухали, скільки кому дозволяє час, там і заночовували.

На одному такому концерті була і я. Батько забрав нас усіх на воза, набрали харчів, щоб і заночувати там. Такого оригінального концерту я вже більше не бачила ніколи. Величезний парк. Посеред парку, перед домом — став. Один кінець ставу являв собою сцену, там стояв хор у народному вбранні, дівчата по-дівоцькому, молодиці по-молодицькому одягнені. Луна від ставу відбивалася так, що чути було в найвіддаленіших кінцях парку. А навколо нас — возів! Народу! Як на ярмарку. Це ж уся округа з'їхалася. Кожне сиділо на свойому возі, як і ми на свойому. Там у парку й ночували.

Отаким я й пам'ятаю Демуцького — ентузіяста української народної пісні на Жашківщині.

26

Містечкове життя останніми часами почало розмальовуватися «спацерами». Чогось раніш не було звичаю, що з заходом сонця, особливо в суботу, жидівська молодь, убрана по-святному, виходила на вулицю й проходжувалася вздовж усього містечка. Раніш бувало так, що жиди купами збиралися і дуже жваво щось між собою обмірковували із розхвильованою жестикуляцією. — Тоді батько казав: «Чогось жиди грають! Перед чим це вони?» Було, що старозавітні жиди з довгими бородами, у ярмулках і лапсердаках повагом ішли до школи (так у нас називали синагогу), а жидівки виходили в мереживних накидках і інших допотопних модах, але не на спацер. А це десь узялася така світська мода! Може це її завели наші «аристократи», Фіма й Абраша Кузьмінські, що на літо приїжджали додому? Вони привозили з собою ще й приятеля, Мішу Мостового, адвокатського синка. З ними в товаристві був і Володя Шепель та потроху й старший його брат, Альоша. Мабуть, то для них всі молоді жидівочки виходили спецерувати по шляху. Головний променад був біля садиби Кузьмінських аж до волості, а тоді назад аж до церкви.

В променаді і ми брали участь: головні «дами» були Ганя й Зіна, а я з Лідою за ними підбігали. Це ж вони були гімназисти й гімназистки, а я тільки вчилась у четвертій групі двоклясової жашківської школи. Кавалери вигадували «великорозумні» до-

тепи, при чому Мостовой неправильно вимовляв деякі слова, замість «спят», казав «сплют». Говорили, звичайно ж, «по-русскі», і хоч я не вміла говорити, все ж таки вміла читати російське і знала, що «сплют» — неправильно.

А іншим разом ми не йшли в променад, тільки сиділи на своєму ґанку чи зіперлись на ляду, яка веде до погреба, і робили перегляд усім променадникам та променадницям, що довгою вервечкою проходили повз нас. При цьому Ганя виголошувала свої модерні погляди, щось таке про «шлюбний контракт». «Якщо сподобається, контракт можна продовжити, якщо ні — прошу, ви вільні!» Я критикувала всіх, що проходили, аж мама казала:

— Та що це таке? Всі в тебе мають якийсь ґандж! А ти подивись на себе, яка ти!

— То що? Як я маю якісь вади, то вже не можна інших критикувати? — відстоювала я свій критицизм.

Ганя вже була три роки в гімназії і, приїжджаючи на літо, зараз бралася й мене вчити. Дуже добре давалися їй мови. Французька мені сподобалась за милозвучність, німецької ж я відразу не злюбила за її «рубаність» та довгі на цілий рядок слова́ — і не захотіла її вчити. Але Ганя була вчителька строга і казала: «Як не будеш учитися, то не проси собі Бога!». Як і давніше, її ставлення до мене було протекційно-командне: вона наказувала, я слухала. Але бували й такі моменти, коли розіграємося, — я підступцем підкрадуся і потарабаню пальцями по її спині. Ех, як не побіжить вона за мною, а я на вулицю аж до шляху, знаючи, що панні не випадає ганяти по вулиці. Та ба! Ганя також вибігала, ловила, карала...

Гані батько купив гітару, і вона висіла в її кімнаті на стіні. Ганя й мене навчила того, що вміла: «Гуманська різня», вальсики всякі, акомпаньяменти до модних романсів і, звичайно ж, «Взяв би я бандуру» та «Якби мені сірий кінь», ота гумореска, де згадується «бараболя» («Я на тую бараболю скоса поглядаю...»). Казали й у побуті в нас «бараболя», а Шевельов каже, що слово «бараболя» — галичанізм...

Того самого часу в нас у книгарні утворилося щось на зразок ніби маленького клюбу. Приходили купувати газету *Киевская мысль,* а здебільшого — *Южную копейку,* що передплачував батько по кілька примірників. А при цьому — ріжні розмови. Почала вчащати десь так над вечір Таращукова Машка. Це так називав її батько позаочі, за старою пам'яттю, — Таращуки ж були хутірські сусіди ще й свати. Але ввічі тепер він її величав

«ви, Мар'я Герасімовна». Була це трохи перезріла діва. Таращуки купили у містечку хату Чудновського, отам перед вигоном-кінською торговицею, де жили багаті жиди і в сусідстві була найпишніша гастрономічна крамниця Бродського. Хата Чудновського також була збудована в вигляді заїзду, але ліпша, з палісадничком на фасаді. Ото там і жили тепер незаміжні Таращуківни, Одарка й Машка, в чеканні женихів.

Ще приходив у «клюб» новий учитель (от, забула прізвище), ще хтось. Говорили по-українському на різні вільнодумні теми. Про Україну, як про новий феномен, я почула тоді вперше, у нас же за поняття «українське» здебільшого правило «мужицьке». А вірніше, «українське» було таке природне, що я над тим не задумувалася.

Мені ці «клюбні години» запам'яталися тому, що в цей час у крамниці було повно пахучого диму з тютюнів Стамболі і Месаксуді, а мені цей дим дуже подобався. Якщо вірити в реінкарнацію, то це, мабуть, був спогад із попереднього життя, так гарно пахнув мені тютюновий дим.

Цікаве те, що оце в цей же час перестав курити батько, хоч спокус було багато. Не піддався. І іншим радив: щодня зменшувати по одній папіросі і так дійти до одної... А сам покинув відразу.

Зрідка заходив і Тупчій — провадити бесіду про Антихриста, Страшний Суд і «Протоколи сіонських мудреців». Він став тепер ще богомільніший з того часу, як було з ним нещастя. Був збожеволів, забрали його до лікарні. Виявилося — мав карбункул на спинному хребті. Карбункул вилікували і чоловік знову став нормальний. Але ще більший самодур.

В цей час прибавилось у мене ще два імени. У школі я була Євдокія, у хаті — Явдоня, а коли дуже пильно никала по горшках, то ще й — Явдоха-Хватоха. А відколи найняла в нас хату Шулимка-ліверантиха з Йосем, Манею, Басею, Шміликом, Сруликом, Айзиком, то вона й Маня та Бася почали мене називати Явденцл. Турки ж назвали мене ще екзотичніше: Явдуна.

Турки найняли оте найбільше мешкання з багатьма кімнатами і зробили там пекарню. Були вони в червоних фесках і випікали дуже смачні булочки. Мали вони хлопця-робітника, білявого кацапчука років 17-х. Здумав він закохатися в нашу Ганю. Мало не плачучи, він освідчився їй у садочку із клюмбами, а Ганя відповіла йому бундючно: «Хто ти, а хто я!». І хлопчина скоро після того зник. Скоро й пекарня перестала існувати і велика хата знов стала порожнювати.

А взагалі, я не знаю, нащо був купований цей дім. Пошта скоро вибралася. Мешкання те пишне, де жили Шепелі, один час наймав секретар суду Затворницький, родом із Ставищ. Жив, жив, правили з нього платню, правили, — та й не можна було нічого зробити. «То такі пани, що на всіх одні штани», — здогадувалася мама, або ще інакше: «Пан! Іде в чоботях, а босий слід видно... Це з тих, що сьогодні — все є, а взавтра вже ні шага, все прогуляне». Затворницький вибрався, а хата ця знов стояла порожня. Раз тільки був там Новорічний баль, справляли панки й підпанки, шляхта з навколишніх хуторів. Пам'ятаю, потім у кімнатах дуже пахло пудрою й парфумами.

І так наче все виглядало непорушно, стабільно. Щотижня відбувався ярмарок і цей ярмарок був такий звичайний, що й розказувати нічого.

От, зранку вкочуються в Жашків підвода за підводою, а так десь на десяту годину вже весь Жашків заставлений, все на свойому місці. Вся кінська торговиця від волості аж до Таращуків повна руху й коней. Там же, приблизно біля Тупчія й Галанта — збіжжя в мішках. А вже по цей бік Тупчія, за Двойріном, аптекарем і ювеліром, починаються ліпші крамниці із взуттям, одягом, крамом. Ззаду за ними величезний майдан, заставлений ганчарними виробами, ятками із стрічками, хустками, образками, тандитом. А оця ціла площа захрясла яйцями, курми, набілом, зелениною, відрами слив, вишень і мішками яблук та груш. А он там — цілий загін сидух, що продають «гараче» всім тим, хто запиває могорич після купівлі-продажу. Лірники... Гуде, як вулик весь Жашків. Навколо нашої хати ревуть корови, воли, телята, мекають кози, вівці. Свині й поросята вищать аж за поштою за Таращуками. Іржуть коні...

Все змобілізоване. Всі бляхарі, бондарі, тандитники, шевці, кравці, перекупки. Це ж з'їжджається ціла округа багатого чорноземного закутка, де не доходить залізниця ближче, як 50 верстов.

Тільки в нашій «лавці» в цей день тихо й порожньо. Книжки є й на базарі, оті Ситіна-Губанова видання, там їх продають мандрівні кацапи. Може й не кацапи, але їх так у нас називають. Рух у нас тоді, як починається школа, приходять шкільні підручники. Та ще перед Різдвом, календарі... А в четвер... Батько щось майструє, якісь граблі чи що, або читає, а мама вже на базарі, ніби купити колотуші, а в дійсності, щоб утікти від осоружної хатньої тупанини, яку вона відкрито й зневажливо не любить. Цей день для неї став ніби клюбним, розвагою...

Десь о 12-й годині забіжить Мокринина Наталка, ота, що «сама з себе» стала кравчинею. Чи й мамині родичі, Кравченки. А вже о третій невідмінно хтось є. Як не Пацеля, то брати Лозóві, то Дідківський, то Ковальський, а часом навіть Гацанюки, Слухаї і Янкевичі. Хтось та прийде. Конче треба «роздушити п'ятирика» або й «око». Цікаво, як відкорковують горілку. Коли «пани», то коркотягом, а як «мужики», то трахкають долонею об денце і корок вилітає угору. Пили, але не допивали, трохи виплескували до стелі. Це дуже давній звичай. Але хто з них знає, чому і нащо воно так? Для розгону й широкого жесту? Може. Але насправді це індоевропейський звичай: жертва богам. Я вичитала в «Іліяді», що так робив ще Ахілес...

Дід теж не змилить заїхати. Де ж йому шукати пристановиська із своєю Дерешкою, як не в «лядащиці» Кузьми та «золотої невісточки» Дарочки? — А давай-но там, що в тебе є! — загадує батько. — Є огірки, капуста... — Насип борщу! — Але «картопля — всьому голова» — незмінний дідів афоризм. Вже завтра, як дід заночує, то невідмінно буде на сніданок смажена, тонко порізана картопля, а дід призволятиметься та приказуватиме свою приказку.

Ще недавно тут і там гуторили під возами, могоричі ставили. А десь о 6-7 годині весь Жашків озолотився. Возів нема, їх мов вітром здуло, позалишалися встелені чистим золотом площі, торговиці, дороги, майдани.

Мені десять років.

ЧАСТИНА ДРУГА

СТАВИЩАНСЬКА РОЗКІШ

1

— То ти, Петре, скажеш, що хочеш бути кашоваром, — жартував батько. — Як будеш кашоваром, то не пошлють на фронт.

Це посходилися хуторяни. Журилися, що війна, ось і їм скоро вже черга прийде. Жартував батько тому, що не думав попасти в мобілізацію, був «ополченцем запаса» якогось там розряду, бо мав на нозі виразку, що ніколи не гоїлась: нога була синя, а батько все прикладав якісь примочки та сушив бинти. На цю ногу батько покладався, як на камінну гору, і міг зчужа жартувати та радити.

Війна собі відбувалася десь в окопах, а в Жашкові не стало мила, цукру, оселедців, краму (мануфактури), а найдошкульніше — гасу. Не було чим світити. Він зрідка появлявся в кооперації видавцями, по літрові, як на лік. Щодня частіше чути було летючу фразу: «Жиди все поховали». А на цю летючу фразу з жидівського боку ширилась друга: «Заждіть, заждіть! Ви вже в нас у мішку, тільки ще не зав'язані». Таке не раз приносила тітка Тодоська й інші. Що означала ця погроза на адресу того, хто годує? Хто це нас має зав'язати в мішку? І чому таке українофобство?

Війна війною, але Ганю батько знову повіз до Звенигородки. Покищо, в нас наче нічого не змінилося, тільки розвалився «клюб» у нашій книгарні. Душа його, «Мар'я Герасімовна», не діждавшись жениха, поїхала десь, пішла в сестри-жалібниці.

Дуже мало що пригадую я з цих років. Ну, от іду із школи сошею-болотом і думаю: «Як це — цар від Бога?». Це я щойно

почула розмову двох жінок. Одна лаяла царя, — за війну, за те, що нічого нема, що син убитий, — а друга казала, що гріх лаяти, цар — від Бога.

Так, убиті. Убитий на фронті Іван, найстарший син тітчин Тодосьчин, убитий Маріїн чоловік. Павло Кравченко скінчив ставищанську чотириклясну школу й відразу попав у школу прапорщиків. Там пробув кілька місяців, був посланий на передові позиції, в першому бою був убитий. Десь є цар, а тут убиті. Чому ж це він — від Бога? Купи не тулиться все це.

А далі все поступово почало завмирати. Не було вже в нас у хаті гостей, хутірських і інших, не чути про весілля́. Вже мобілізували дядьків Йосипа й Василя, ого, вже й батька призвали на військову службу і ми зосталися самі та діставали листи з Києва, що він у запасному полку. Ніяких товарів до нас уже не приходило...

Я тоді була головна помічниця мамі в хаті. Гані ж не було вдома, Льона була хоровита й бліда, мала́, то її плекали, старалися щось їй ліпше їсти дати. Коля ж зовсім ще дитинча, «маленький Миколайчик по припічку гаталайчик», як охрестив його жартівливий філософ, Тимко. Я, хоч і прикута день і ніч до «книжечки», повинна була допомагати мамі. І допомагала. Не тільки в книгарні, куди я мусіла виходити, як дзенькне дзвоник над дверима, — а й у хатнім колесі. Я вже варила обідати, місила (і навіть розчиняла) й пекла хліб, замішувала в цебрі свиням просяну й гречану полову із січкою та рубала картоплю сікачем, все це змішувала і виносила у хлівець... Еге, ми все більше назад оселянювалися: завівся у нас кінь, завелась і корова, то вже й корову доїти навчилася. Коли молотила машина, то я разом із найманими дівчатами носила полову у рядні, подавала снопи в барабан. А раз навіть послали мене до діда поганяти коні, коли там працювала січкарня.

Оце ж тоді закінчила я двоклясову школу. І знов дивно: ніяких спогадів про ці шкільні роки не лишилося, крім одного. У четвертій групі я вже була, учитель щось мене запитав, я відповіла невпопад, він роздратовано нагримав. Я «поправилась»:

— Ви єщо нє доказалі... (російською мовою треба було сказати «нє доґоворілі», а те, що я сказала, російською мовою означало «не довели»).

— Я т-тєбє докажу!.. — приобіцяв учитель...

Ну, ще оті гойдливі стежечки на морі весняного болота. Воно ще не просохло, а ми по стежечках тих стрибаємо, як по

пружинистих подушках, — я й ще дві дівчини-школярки. Це якраз перед Великоднем. — Чим ти хочеш бути? — питаємо одна в одної. Одна хоче бути кравчинею. Друга: — Ой, коли б швидше вирости! Заміж! — А я заявила, що буду письменницею. Я ще не запевняла, що буду, але була певна, що тільки цього хочу.

2

Щождо бажання бути великою, вирости, такого загального серед дітей, то я ніколи не хотіла цього. Навпаки, я аж плакала, так не хотіла бути дорослою. Хто мені сказав тоді, що буде важке моє життя? Що душею я зостануся дитиною з потребою опіки над собою, незугарна дати собі раду, а до мене будуть ставитися, як до дорослої, накидатимуть мені обов'язки. Ніхто. Я дуже хотіла бути й зостатися дитиною. Ось сценка: я ходжу навколо церкви, неділя, лагідна осінь, синє небо, а під ногами повно листя — золотого, брунатного, червоного, зеленого, — воно шарудить під ногами, я йду навмисне там, де його найбільше, підкидаю ногами й думаю: «От, як добре бути малою і так безжурно бавитися! От, щоб завжди таке щастя! Не хочу бути великою!». Мені здавалося (ні, я була певна без думки), що це — найщасливіша пора мого життя. Як я це знала?

З цим зв'язане ще одне. З самого малечку і до сьогодні мені здавалося і тепер здається, що дитину мати — сором. Не взагалі дівчині, а саме мені. Про інших я думаю, що ні при яких обставинах дівчині не сором мати дитину, хоч би навіть і без показаного пальцем батька. Це ж її природне призначення, значить не сором, люди тільки доточили свої закони. Але... це все не мене стосується. Саме мені дитину сором мати, я не з того матеріялу. Бо я сама — дитина. Я раз і назавжди ще тоді виключила себе з виду «матерів», бо я була в моїх очах якась інша.

Не знаю, як це арґументувати, але одночасно я відчувала в собі вже цілком дорослу, зформовану, зрілу душу... Може це слово старомодне, то скажу — психіку. Ніяких теорій реінкарнації я тоді не знала, але знала і щораз переконувалась, що я вже вродилася з такою зрілою душею. Тепер я стверджую собі, що в моїм «я» нічого не змінилося. Ті самі основні ідеї, думки, прагнення тоді вже цілкою дозрілої душі, а тепер тільки трохи, *дуже мало,* розгорненішої. Звідкілясь у мене з'являлися образи

— готові, не вироблені моєю працею, а виготовлені вже кимось, колись, до мого народження. Оце стою біля печі, топлю, щоб черінь нагнітився, бо буду садити на лопаті хліб. Дивлюсь на полум'я, а мені примерещується якийсь ґрандіозний образ, я бачу вогонь не в печі, а у вселенній, оті сині язики в ньому — саламандри і сильфіди, це живі істоти, їх стихія — жити в полум'ї. Це ж у печі — лише мініятюра... Отаке порівнання у тринадцятилітньої школярки.

Як і тепер, змалку мене переслідувало бажання с к р і з ь б у т и одночасно. Тоді — ще тільки там, де я вже бувала. На обох хуторах, на городі, в хаті, і по всій садибі, на всіх весіллях, на ярмарку у всіх його майданах і торговицях, у всіх мізках і душах. Я не була, але хотіла бути. Якесь бажання розширити себе до меж можливого.

З самого початку, себто як почала я читати букваря, і сьогодні незмінне ставлення моє до книжки. Світ у книжці цікавіший і реальніший, дійсніший, ніж те, що в навколишньому щоденному житті. Книжка — це щастя готове, повне, ніколи невичерпана криниця.

Чи можна порівняти чар книжки з чаром відбитки у шибі розчиненого вікна? В ній відбивається все те, що бачиш в реальності. Але звичайний світ у відбитці стає феєричним, казковим, повним незбагненої приваби, таємничої краси...

Або оце, просто пророчий образ мого життя: ввійдеш у церкву — повно людей, не протовпишся. Стою ззаду, за спинами, і недобре мені тут, не на тому місці, що вже вважала своїм. Нічого не бачу за спинами. Але іншого місця нема. І так уже стою, коли б якнебудь достóяти. Та приходить хвилина, що я кажу собі: і тут добре, є якісь свої зручності та цікавості і тут. Це таке все моє життя. Простояла я на задах, ніколи не протовпилася наперед, зле мені, я знаю, що заслуговую на краще і що могла б щось досконаліше створити. Того, що хотіла, не було, якнебудь достóюю в цім житті. А ось дивись! І на цім заднім місці бачу дещо цікаве для роздуму та розваги.

Почуття своєї інакшости — «я не така, як усі», почуття окремішности й чужости оточенню, — це було вже готове в мені. Може через ці дефекти думки та мови? «Недоскоцька» й «недопитацька». Тепер — певність: «Я не звідси!». А тоді: «Чого я тут? Звідки ж я? Нащо я тут?». Не бачивши в реальності відповіді, я приходила до двох відповідей: 1. Моє життя — випадкове безглуздя. 2. Воно для того, що я маю виконати якусь місію. Часом, як відчай, я казала собі: безглуздя! Але

затишніше жити з думкою: місія мене чекає! Спочатку це не було навіть і в думку оформлене, а було це якесь туманне клубочіння-радість: щось гарне мене чекає! Особливо, як засинаю і ще не падаю в безодню...

А що це за дивну гру я собі видумала? Замість знайти товаришок та гратися з ними в стукалки, в «горю, горю пень», я затуляла вуха, набирала в груди дихання й утикалась в подушку. Ану, скільки я можу без дихання витримати? І вже здається мені, що я в могилі, закопана, не можу вирватися. Я ще ж жива! Тоді стає так страшно, що я чимдуж зриваюся з подушки і дозволяю собі дихати. Яке щастя! Це ж якась йоґічна вправа, як я тепер тямлю, а я сама собі тоді таке видумувала.

Оце почуття окремішности не завжди було таке, що я самотужки виповнювала її змістом. Налітали напади отого — чогось нема, чогось бракує, а чого — не знаю. Такі напади гіркого горя та сліз я переживала, заховавшись у кожухах, що висіли над скринею у маленькій кімнаті. В великій — саме якраз повно музики. В нас же є грамофон і багато платівок, опера «Запорожець за Дунаєм» (чи вся? Сварку Карася з Одаркою дуже добре пам'ятаю.), марші, оркестри, а ще й румунські «дойни», в'язанка українських пісень... Отож ця музика розриває мені душу жалем. Мене ніхто не любить. А як же тебе любити? Чи не так само люблять, як Ганю, Льону, Колю? Ні, якоїсь особливої любови я хотіла, а такої на землі, у людських душах нема. Жаль за тим, чого нема. Тож я знала, що мама дуже добра, справедлива, правдива, що з нею можна бути, як із товаришкою... Ні, цей непояснений жаль! Цього, що навколо, не приймаю, а того, що моє й чия я, — не знаю, яке воно...

Хто б повірив, що це ця сама дівчина, яка не ходить, а бігає, з вискоком. Фізіологічна б'ючкість пульсувала в мені незалежно від змінних настроїв, що як літні хмари проходили через душу й щораз міняли свою форму. Це ж тоді налітали ні з того, ні з сього раювання, щастя, екстаза. Ось образок. Вітер, холодно, осіннє небо набурмосене, сіре, а мені це видається особливою красою. Я стою біля хвіртки у старому батьковому піджаку, підперезана зеленим поясом, і кажу собі: «Ні, мені не холодно! Дивись, яка гарна погода!..»

3

І от одного весняного дня, — в Жашкові болото по вуха, — несподівано приїхав із Києва наш тато з громовою новиною: РЕВОЛЮЦІЯ!!!

Правда, революція вже тоді закрадалася, ще ніде нічого не видно було. Юхим, що недавно оце помер від сухот, в останні дні марив революцією. А то зимою була така сценка. Повна книгарня людей, посеред них стоїть якась жінка у білому кожусі. Може й родичка яка бабина Киріїна, бо з Городищ. І лається! На повну губу розносить багачів, та не кого, а Гарасима Гуменюка, що вона в нього робила за малий сніп, а він такий-сякий, кровопивця. Аж мама не витерпіла. — А чого це ви тут розперезалися? — Жінка набрала в рот води і потиху висунулася надвір. Але враження справила, насамперед на мене. Це було щось незвичайне. Досі я чула нарікання на діда тільки від тітки Мокрини.

Але події до Жашкова не доходили. Фронт стояв десь там, а газети з початком війни перестали до нас приходити. І тому це нове слово дихнуло чимось епохальним, небувалим, світової ваги подією. Як уже батько так радіє! Приїхав із Києва розбурханий, щасливий, піднесений, — царя скинули! Революція! Це він привіз із собою той всенародній настрій і дух, що тоді панував у Києві. Щось неподібне на все попереднє. Бо скільки я батька знала, то він був до політики байдужий. Тупчій, чи там хто, часто політикував, а батько тільки підтакував: «Еге-е!» — та й дрімав при тому. Тепер він наче заряжений електрикою.

Де й взялися портрети «Временного правительства», порозвішувані всюди на парканах. Я їх старанно розглядала, найбільше Керенського, бо про нього найбільше говорили. («Ах, душка Керенскій!»). Що мені ці портрети кажуть? Якісь Чхеїдзе, Лібер... Порівнювала із членами царської родини, що були на календарних спинках, на великих портретах та на листівках. Було трохи шкода тих царівен у коронах-синіх стрічках на голові, як фантом, що на очах розпливається. Але скоро цей жаль зник. Подув свіжий весняний вітер у затхлу осінь.

Та коли батько привіз подув української весни, що нею він надихався в Києві, то в Жашкові революція виглядала якось інакше. Були маніфестації з червоними бантами, співали «Ви жертвою палі в борбє роковой» і «Атречомся от стараво мі-іра»...

І більш у Жашкові нічого такого революційного не було.

Ото й тільки, що батько привіз із Києва «Історію української культури» І. Огієнка та інші українські книжки. Огієнка ж найбільше пам'ятаю, бо такої книжки ще не траплялось мені читати, з такими далекими обріями.

Але треба було щось зо мною робити. Було у всіх нас таке переконання, що не можна навіть на рік переривати науку, бо потім важко поновлювати. Стягатися на гімназію для двох було ніяк, і так перед кожною виплатою за Ганю довго говорили в хаті, де взяти грошей. То вирішили повезти мене до Ставищ, в чотириклясову школу, з тим, що я там маю вступити до третьої кляси.

Ця школа типу півгімназії була до нас найближча. Там училися Кравченки і Мокринині хлопці. Там же в Ставищах жили мамині брат та сестри. І привезла мене мама нашою одноконкою до Ставищ та й залишилася я у дядька Маніла складати іспити.

Садиба дядька Маніла Кравченка це, мабуть, та сама, де народилася мама і що з неї вибрався на Жашківщину дід Пилип Кравченко. Той самий стиль: зразкова чистота і естетична охайність. Все подвір'я вкрите зеленим шпоришем, крім стежечки до криниці та шопи й клуні. Не вилазять на очі ні плуги, ні борони, як на хуторі Адамчику. Хата стоїть у густому садку, а всередині — ні пилиночки, чистесенько вимащена. Дядько Маніло мав ще більшу бороду, ніж дядько Явдоким, дядина — вміру привітна. А їх дочка Ганя, так років 16-х, наче зі сторінок української повісти зійшла. Дівчина, хоч води напийся. Правильні риси, клясично виточені, все вміру, скромненька, не дурна, хоч і не вчена. Моя двоюрідна сестра. Вдягалась вона поставищанському, такого у Жашкові не побачиш. Оце ж та катанка, що мама про неї нам багато розказувала, і що в неї всі дівчата тут у свято вбрані. Це не керсетка в талію, а вільна, трохи скісна жакетина з сивого рипсу, облямована по краях чорними оксамитними трикутниками. Дуже ефектна.

Зразкова Кравченкова хата стояла на бічній вулиці, що теж захрясла в зелені, аж хатів за садами не видно. А трохи пройдеш нею — виходиш на неозорний вигін, а там вражає височенний мурований червоноцегельний вітряк так поверхів на п'ять. Цього вітряка видно вже здалека, він надавав маєстату всьому краєвидові і всій Розкішній. Бо ми ще не в самому містечку Ставищах, туди ще треба йти ген-ген повз став униз та вгору. Ми тепер у передмісті, селі Розкішній, справді таки розкішному селі.

У перспективі цього вигону видно ту славнозвісну ставищанську школу — масивну, кількаповерхову, з великими вікнами, — що вже вивчила кілька поколінь довколишніх спраглих освіти хуторян, селюків і міщан. Мáла й мене вчити, — тільки сталось навпаки. До третьої кляси я іспитів не витримала, і мене не прийняли. Поки приїхала за мною мама, я щось тижнів два жила в дядька Маніла.

Щоб так чепурно жити, як вони, і не виглядати бідними, треба було дуже ощадно триматися. Хотіла я якусь хустинку випрати та й узяла їхнє мило. І аж через багато років зрозуміла я, чому це дядина сказала: «Поїдеш додому, там випереш...». Тут мило теж велика розкіш, як і на хуторі, а моє неделікатне посягання на цю цінність викликало дуже делікатний натяк. Груба Гуменюкова дівчина його не зрозуміла.

І так я вже ніколи не бачила цієї чудо-дівчини, Гані.

Друга моя двоюрідна сестра, Оля Ващенко, жила від школи далеко, десь за ставками, за садами-гаями у глибині села, що вже звалося не Розкішна, а інакше якось. Тітка Ялисовета мала шестеро дітей, Оля була друга після старшого, Олександра. Е, тут уже нема такої всебічної зразковости. Бідно й тісно, і хата стара, облуплена, покривлена, із затхлим духом всередині. Бідність тут вилазила з усіх дір. Та тільки ж садо-ок! Яблуками, грушами, сливами, вишнями, аґрусом — хоч греблю гати. І диво, Оля не має вже клясичної краси, як Манілова Ганя. Очі її поставлені по-монгольському широко, лице розплескане. Такий самий і брат Олександер.

В цій родині всі, починаючи від найстаршого, хочуть мати освіту. Олександер і Оля ходять до ставищанської 4-клясної школи. Це треба йти з п'ять верстов туди та п'ять назад щодня, — але ходять. Я дуже втішено з ними познайомилася, бо це були мого поля ягоди, так само охочі вчитися, як і я. Коли я нездобихом вернулась додому, навіть почала листуватися — з Олею окремо, а з довготелесим Олександром окремо.

Про мою освіту мабуть би не турбувалися, тим більше, що треба ж було чимось платити, тепер уже за двох. Але я інакше собі не мислила. Я критикувала все навколо і питала тих, хто були гідні цього: «Що це за життя? Їсти, щоб жити, жити, щоб їсти? І це все. Виходу з цього колеса нема? Оце в цьому болоті й заснидіти?» — Шевченкове «Минають дні, минають ночі...» ставало все актуальніше. І мусів мене батько везти разом із Ганею восени до Звенигородки. Ганя мене в цей останній час муштрувала й підтягала до іспитів, як могла.

І ось хвилина від'їзду. Вже все на возі спаковане, там і дві плетені корзини, Ганіна й моя. Ми вже повдягані в дорогу. Посідали всі в хаті, помовчали, всі перехрестилися і мама сказала: «В путь добру!». Посідали ми на воза і мама ще раз нам навздогін: «В путь добру!». Ця формула полетіла за нами і в моєму самопочутті змішалася з першими хвилинами вирушання та завмирання серця, очарованого розкішшю дороги, руху, їзди. Це я вперше з дому в далеку дорогу надовго.

4

Привіз нас батько до Звенигородки і зупинився у «вратніка». Це ми так вимовляли російське слово «урядник». Дуже лагідний і порядний чоловік був цей «вратнік» з українським прізвищем на «енко», яке я тепер забула (Іваненко?). Він вийшов на пенсію і оселився в Звенигородці. Він і дружина — двоє ласкавих і без претензії старших віком людей. Оце в нього в хаті почула я вперше про більшовиків. Він казав татові: «Та програма в них дуже гарна, нічого не скажеш, тільки ж вони діють терором». «Красный террор...» — вперше почула я тоді. Вперше почула і нічого не зрозуміла. На вулицях Звенигородки були порозвішувані плякати: «Голосуйте за список нумер один», а поруч — «Голосуйте за список нумер два». Що це мені каже? А «вратнік» читав уже всі їхні програми і найбільше хвалив більшовицьку.

Ой, як смачно годувала нас «вратнічка»! Тільки ми більше, як тиждень там не пробули, бо наша сердечна господиня сказала, що їй важко доглядати столівників. А що мене прийняли до третьої кляси гімназії, то батько вже й поїхав, а ми оселилися у тієї самої господині, де Ганя була на мешканні раніш. У тонної дами в стародобробутному домі на тихій зеленій вулиці, з вітальнею, пальмами-фікусами й роялем. Все було, як у порядних провінційних чиновницьких домах. Комільфо.

Та дама жила з того, що столувала й тримала гімназисток. Крім нас двох, були а нашій кімнаті ще дві дівчини. Одна, здається, Таня Прівротская, худенька попівна, а друга — Катя Омельченко. Катя була руда-руда, негарна, із села Кирилівки. Замість того, щоб пишатися, що вона з того самого села, звідки родом Тарас Шевченко, вона чванилася своїм братом офіцером та ще тим, що в селі вони найбагатші.

Але пам'ятна вона мені іншим. Вона, як розігралася, талановито танцювала різні ґротескові танці і запевняла, що це —

народні в Кирилівці. Така руда й непоказна, а як танцює! Ведмедя! Журавля! Я ніде ніколи не чула й не бачила таких танців. Коли вона того ведмедя танцювала, то я його бачила, такого натоптаного, незґрабного, що ледве повертався на задніх лапах.

* * *

Чого ми від дами-комільфо пішли, я не пам'ятаю. А перейшли ми жити до найкращої Ганіної товаришки, Тоні Богачевської. Дім їх був у новому районі, де ще не наросли сади, а вже були тротуари. Фортунат Богачевський, ветеринарний фельдшер, був із породи санґвініків: завжди бурхливо веселий, із жартами та дотепами. Є такі люди!

Така була й Тоня. Ніколи не бачила я її в серйозному вигляді. Вона завжди всміхається, вічно жартує, — і то дотепно. Та й необразливо. Врода її камеїста, підкреслена чаром її блискучої, лагідно-гумористичної вдачі. Вона весело підсміювалась над хвостом поклонників і мило всім їм усміхалася, сяючи синіми очима. Умить дотепно відбивала жарт, а всміхнеться, то аж дух захоплює. А голос — медовий. Такого таланту життя я вже більше не зустрічала ніде. Крім того, мала вона талант помічати в людях смішні риси і артистично їх відтворювати. Як діставалось поклонникові офіцерові Шульзі (не в його приявності)! Всі його рухи були точно відтворені. Ось він сідає, підсліпувато поправляє пенсне, махає хлистиком, встає і обов'язково мусить, поправивши пенсне, озирнутися на своє крісло...

У Тоні була менша сестра, Валя, вже не така блискуча. Вона теж частинно була предметом легких родинних усмішок. Був у неї один дефект: безперервно морщила носа. І скільки її не водили по лікарях, не просили, — нічого не допомагало. А вилічили дуже просто: пообіцяли їй, що дадуть дві копійки. Валя перестала морщити носа і вже ніколи більше не поверталась до своєї дивної звички.

Дух легкости і сміху панував у цій хаті. Як же шумливо й весело відбувалися там обіди. Якесь усе там було молоде. І говорилося в тій хаті виключно по-українському, хоч вільно володіли й російською.

От цікаво було б побачити ту Тоню тепер, коли життя всіх покрутило й поламало. Невже вона піддалася?

* * *

Гімназію революція ще не заторкнула. Гімназистки були в брунатних форменних сукнях, бідніших і багатших, у чорних хвартушках з ґофрованими плечиками, а в парадні дні — у білих. Ранком усі кляси збиралися на молитву у півкруглій залі, що була одночасно фойє, звідки розходилися всі кляси. Клясні дами і вчительки були в синіх формах, а всі, і гімназистки, і вчительки, носили модні тоді білі гаптовані комірчики на стоячих комірах.

Це там уперше попробувала я своє перо. Вчителька історії і літератури загадала нам написати твір на вільну тему. Я думала-думала і нічогісінько не могла більше придумати, як написати про зайчика, що сидить у лісі, навколо сонце, ялинки, сніг сяє... Це не справило на вчительку жадного враження. Я була незмінна «троєчніца». І мені гімназія малощо дала. Нічого не залишилось у пам'яті. Хібащо, одного вчителя називали «Воцнакаторая»...

В гімназії побачила я багато дівчат, ще стільки разом не бачила. Але ні з одною я не потоваришувала, нема в пам'яті ніякої сцени приязні. Може тому, що була я дуже мовчазна, боязка і щоб увійти зо мною в дружбу, хтось повинен був перший виявити до мене приязнь. А може тому, що все це були діти докторів, священиків, купців, адвокатів (Юдіцкая, Ґурєвіч, Прозоровская...) і все це говорило «по-русскі»? А мені це було важко і я обмежувалась доконечним. А може тому, що мене пригноблювала «развязность» і я ставала ще невиразніша в присутності відзіґорних? А тому, що я пройнялася свідомістю своєї невиразности, то й несмілива була. І як це так, що Тоня уміла зо всіма зайти в розмову, а я ніколи не мала про що говорити? Це ж так і сьогодні.

Незаповнений товаришуванням час залишався мені для спостережень, мойого улюбленого зайняття. От, що воно таке? Є дівчата, що просто приголомшують тебе своєю красою, як у малюнках. Але це тільки перше враження. Потім, скільки не дивися, вже нічого більше не знаходиш і того приголомшливо гарного вже не бачиш. А другі — наче й негарні, а щодня щось нове в них знаходиш, скільки б не дивилася. І щодня були вони кращі. Ну, але Тоня була поза конкуренцією. Вразила мене спочатку, а що більше я на неї дивилася, то більшу красу в ній бачила.

Цим і ще чимось із читаного хотіла я з кимось поділитися.

Казала Тоні. І вона, така наче поверхова реготушка-кокетушка, пожирателька сердець, дивувалася: — Звідки ти такі думки маєш? Такі закінчені вислови, такі періоди, образи... — І я теж дивувалася. Звідки, справді?

Я так потребувала отого когось, з ким би могла говорити задушевно, так, як ото з Тимком на хуторі. А натомість... Ось гімназистки й «реалісти» (учні «Реального училища») влаштовують спільну вечірку в Реальному. Була і я там. Конфетті і серпентин, пахощі парфумів і пудри, пáри, вальси-мазурки у залях, прибраних ґірляндами. Всі бавляться, танцюють, всім весело. Але не мені. Тинялась, ніхто на мене не звертав уваги. Я була в чужому світі. Ще один прообраз дальшого. Аж до сьогодні.

Жили ми в Богачевських до Різдва. Перед Різдвом прислали з дому сани і ми поїхали на три тижні додому. Це, мабуть, з тієї подорожі запам'яталися феєрично обвішані важким інеєм дерева на шляхах.

Після Звенигородки вдома мені все здалося маленьким, непрезентабельним. Тісна хата, тісне подвір'я... Ще й мама була хвора, лежала в ліжку, все запущене, груботкане рядно потребує зміни... Нелегко. Дві дочки вчити, а в хаті нема помочі.

І все таки через три тижні, знов та сама сценка виїзду, з маминим прощальним «Щаслива путь!» і знов цей дорогий момент першого руху, коли земля починає сунутися під тобою. Обновлення! Радість! Ну, що ж робити, як десь обзивається скитська кочівнича жилка...

* * *

1918 р. І знову — Звенигородка. Вже ми з Ганею не в Богачевських, а в четвертих (для мене) людей. Взяли нас на мешкання... Ну, забула ж прізвище... Але бачу перед собою отой спиртовий завод. Величезний простір. Вже й не подвір'я, а ціле містечко, обгороджене високими залізними штахетами з колючими дротами повéрху. Там у житлових будинках мали свої мешкання службовці цього заводу, акцизники, як їх тоді називали. У акцизників жили й ми, мабуть, вони взяли нас тому, що вже не було їм державних доходів, завод спав непробудним сном, а ми привезли якихось продуктів. Нами займалася акцизникова дружина, а сам акцизник із лопатою-бородою в те не втручався. Тут уже треба було говорити «по-русскі», це не те, що в Богачевських.

У них було дві дочки панни, Маруся й Надя. Я їх про себе називала «дідова дочка» й «бабина дочка», бо були це нерідні сестри. «Дідова дочка» була красуня, але як статуя. Мертва, холодна краса, навіть тоді, як співає й грає на гітарі модні романси. «Бабина дочка» не була гарна, але яка ж жива й приваблива! Вона була весела, доступна, проста в поведінці, їй не треба було краси, щоб добирати ключа до людських сердець. Ту гарну плекали і була вона як царівна, що високо тримає корону на голові й боїться нахилитися. Але що більше на неї дивишся, то менше чогось цікавого в ній. Мертва лялька. Гарна, але не чарівна!

З початком весни я часто блукала по цьому відгородженому від міста окремому царстві із сторожами — високими осокорами. Тут навіть була своя залізниця, рейки прокладені по всьому містечку, але вже заіржавілі, бо ніякого вжитку в той час їм не було. Величезні цистерни стояли на складах просто неба. Були тут ще якісь порожні казарми, а може тільки в час війни вжиті на казарми приміщення, від них ще несло специфічним солдатським постоєм. Було де блукати і роздивлятися...

Оце саме тоді була в мене спроба подружити з одною дівчиною з моєї кляси, яка мені видалась дуже цікавою. Не то що гарною, а цікавою. Вона раз колись зо мною поговорила і це була та розмова, якої я так жадала. З цією Тусею Бояркіною я дуже хотіла дружити, але вона не звертала на мене уваги і мала іншу задушевну товаришку. От тоді я й почала записувати все, що почувала, той жаль, що я відкинута, бо я була щось наче закохана в цю дівчину. Я сиділа десь у розгалуженнях просторого заводу, де так непомітно можна згубитися, і на листочках списувала собі те, чого та дівчина не хотіла від мене почути. Але що я з тими листочками робила? Написала й порвала. Написала й порвала. Чи дійшло б хоч одне з тих писань до сьогодні, якби не ці постійні покидання і згуби? Як воно виглядало? Я цікава. Це ж були перші покладені на папері думки й почування — і було соромно, що вони записані, що хтось може прочитати. Оце з цими настроями і весняною тугою блукала я по тому просторому спиртовому складі, між поіржавленими коліями, цистернами, високими осокорами...

Це й усе, що запам'яталося з гімназійного періоду в Звенигородці. Як мало! Але пам'ять тримає й те, що я хотіла б викинути з неї, та воно таки не викидається. Я украла. Сніданок у одної дівчини. Наша господиня-акцизниця не дуже нас годувала. На сніданок — чай з молоком і кромка хліба, помащена

смальцем, аж до обіду так. У гімназії ми роздягалися з зимових пальт у підвалі в роздягалці. Багаті дівчата приносили з собою пишні сніданки — булки з маслом і рожевою шинкою чи краківською ковбасою — і лишали те в кишенях пальт. Видко, в моїх гуменюківських предків щось таке є в крові, якийсь імпульс до крадіжки, бо прийшла така мить (ах, їсти ж хотілося!), що я мусіла, ну мусіла, потягти з якоїсь кишені сніданок. Скарги не було, бо ті дівчата не дуже дорожили своїми сніданками. Але мої кравченківські предки обурилися, запротестували, зневажили мене і я так себе не злюбила за це, що щоб не було цієї самокари в душі, я собі суворо заборонила таке повторювати. Але пам'ять непідкупна. Нагадує.

... А за стінами горільчаного містечка і гімназії, у місті Звенигородці в цей час гуляв «красный террор» і «военный коммунізм». Це ж була весна 1918-го року. Саме оце більшовики зайняли місто і головні їх сили були китайці. Вони йшли від дому до дому і грабували поголовно все, тут же одягали на себе жіночі кофти, дамські капелюхи, циліндри й фраки, тут же убивали, діяв ревтрибунал... Поводились, як татарська орда.

А одночасно око натикалось по всіх стінах, парканах і стовпах на плякати: «Экспроприация экспроприаторов!», «Грабь награбленное!», «Вся власть советам!», «Да здравствует мировой пролетариат!» — та все російською мовою. Це ж у Києві і по всій Україні відбувалися тоді бурхливі події, а я нічого не знала, живучи в спиртовому складі, як у фортеці. А як я могла знати? Господарі були старорежимники, не цікавилися подіями, а що я почула про українських рух у Звенигородці, то пожаль, Боже! Отой поручник Шульга з хлистиком, що його короткозорість і церемонні манери так вдало висміювала Тоня, українець же з походження, але ніколи не перепустив через губу українського слова. Він же — автор зневажливого виразу «Жобтоблакитні ганчірки». Напевно, був білий «золотопогонник»...

Отак виглядала українська революція на моїх задвірках. Звенигородку для більшовиків завоювали китайці і порозвішували чужомовні плякати, а українські сини насміхалися з своєї матері і її прапора.

Якось дотягли ми той навчальний рік і треба вже добиратися додому. Але як? Революція розбурхується. Влада міняється щодня, на дорозі може якісь загони нападуть... І от маєш! Батько не приїхав сам по нас, а прислав стару шкапу й діда Самсона, щоб забрав нас та доставив до Жашкова.

5

Це було весною, болото саме розгасло. Ми виїхали із Звенигородки вдосвіта: дід Самсон, Ганя, я і шкапа. Десь уже в дорозі бачили, як сходить величне червоне сонце. Щоб дожити до чотирнадцятьох років і ніколи не бачити такого ґрандіозія! Які ми мізерні міщухи! Це *вжé* мене настроїло на урочистий лад і в тій тональності незвичайности я безперервно перебувала. Ця подорож видавалася мені верхом авантурної пригоди, бо: немічний дід, нема з нами старшого когось, мені 14, а Гані 17 років, коняка не хоче йти, важко їй тягнути воза з нами, то ми долосаємо пішки за возом.

Ганя почуває себе «головою експедиції», відповідальною за нашу долю, і чогось (не знаю, чого!) страшенно дратується, сердиться, журиться, як це ми доїдемо. Та ще може хто на дорозі нападе? Тепер же скрізь гуляють загони, різні банди...

А мені — розкіш! Радісно. Повно. Я в своїй стихії після віків і еонів поневіряння серед чужого... Не знаю, може якби Ганя не взяла на себе журитися й тривожитися, то може б я цією ролею перейнялася, — не знаю. Я тільки дивувалася тоді, чого це Ганя сердита, коли така чудесна подорож.

Їхали ми три дні. Більше, правда, йшли. Там на возі й ночували денебудь у селі. І чого Ганя кричить на мене? Все ж так гарно! Ну, нема чого їсти, ну, йдемо за возом, бо коняка не тягне, — то це ж розкіш! Незвичайне, тому гарне! А яку прекрасну землю ми переходимо! Хвилясті краєвиди, села потопають у садах та білому цвіті. Це — Хижинці, Моринці, Зелений Ріг, Рижанівка, Виноград, Побійна... Це ж Шевченкові місця. І якби не революція, то так би й проїхали, не помітивши, не було б ніякої пам'ятки, а так ідемо й радіємо (себто я радію). Я була щаслива! Така подорож із пригодами, з пóпасами, з непевністю та чеканням небезпеки, — саме те, чого душа просила. Зміна краєвиду, весна, повітря пахне, гімназія і вся та клітка вже позаду... Це ж незвичайно, небуденно, пригодницько...

Була це одна з тих високодзвінних вібрацій у душі, що вже почали мене відвідувати. Я їх так любила, що ладна була всім пожертвувати, аби їх переживати. Емоція, для якої нема слів. Радість, щастя, сяйво, світлість, запах... які ще слова? У творах Достоєвського це найбільш мене зацікавило. І коли я довідалась, що це — стан, який супроводить напади епілепсії, то я навіть згоджувалась тоді стати епілептиком, аби таке переживати...

Доплентались ми із своєю шкапою і дідом Самсоном третього дня над вечір до Городищ — я в чудесному настрої обновлення, а Ганя — в лихому. Ледве ми добралися до хати Кухтів, а вже далі шкапа йти не хотіла. Тут нас зустрів Дмитро Кухта (по-вуличному Кухта, а в документах Безносюк). Він був у якихось ділових стосунках із нашим батьком, заходив до нього частенько і оце мав доручення нас зустріти.

Тоді багато людей поверталися із світів до тих гнізд, звідки вилетіли. Повернувся з Одеси і Дмитро Кухта, чи, як казали на нього, Мітька. Це був справжній одесит з трохи звернутим на бік носом, хитрувато-самовпевненою усмішкою, бо грошей повна кишеня, на руках золоті персні, золотий годинник. Модне тоді галіфе... Він у 13 років утік з дому до Києва, самовари в готелях ставив, перейшов усяку біду, змінився з сільського хлопчака на спритного парубійка, а потім занесло його в Одесу, там босякував, працював на заводі, що ще робив, не знаю, але чогось у нього одна рука була вивернута і наче висіла... Словом, плавав, як риба в океані. Аж оце як у містах розруха, вернувся до рідної хати й родини коліїв-кабанників та й почав разом із старшим братом Гудою «спекулянчити». Мітька малограмотний, але дуже спритний і в практичних справах битий та швидкий. Словом, чоловік із головою. Він із міською люб'язністю зустрів і зайнявся нами, але Ганя не спускалася із свого трону, дивилася на нього з презирством. Вона ж кінчає гімназію, двома чужими мовами володіє, думає вчитися на медичному факультеті, а він хто? Спекулянт! Неперейдена прірва відділяла її від таких молодців. Але чи гадала вона тоді, що буде далі?

До Жашкова з Городищ нас привіз уже Мітька і вдома нас зустріли, як героїв. Не було кінця-краю моїм оповідям про чудесну подорож.

Цікаво, що найяскравіше з звенигородського періоду — оця подорож, Богачевські, спиртовий склад і танець ведмедя Каті Омельченко, а як виглядала гімназія, кляси, учителі й учениці в ній — нічого не залишилось у пам'яті.

6

В Жашкові революція була вже ближче, десь тут у цих селах довкола. Села розбирають і ділять панську землю та панські маєтки. Найближчим поміщиком був леміщанський пан Підгорський. Він ніколи й не жив у своєму маєтку, хіба, може

часом улітку, бо тітка Мокрина, що її садиба була упритул до того маєтку, не раз там вслуговувала. Ніколи я цих Підгорських не бачила, тільки один раз перед революцією ішли повз нашу хату якісь дві незнайомі дівчини у дивному вбранні: з сірого домотканого свиточного матеріялу, але пошитого на міський лад. І свитка, і не свитка. То, казали, панни Підгорські, а ця одежа була, мабуть, виявом хлопоманства. Отже, їхня земля тепер уже не їхня. Позабирали леміщани. Панський дім не спалили, як по інших селах, а все звідти позабирали по селянських хатах. Потім уже розказували, що в селянських короварнях стояли піяна, трюмо, рембрандти... І в нас у той час з'явилася лякована тумбочка з мармуровим верхом та відтоді прикрашала Ганіну кімнату. Я не знаю, звідки вона, але думаю, що це подарунок тітки Мокрини із панських меблів.

В цей час щось із тиждень у Жашкові вночі було так видно, як удень. Це був відсвіт від ґрандіозної пожежі у Ставищах. Там горить ґуральня. Коли кинулися ставищани розбирати спирт і горілку в тій ґуральні, то бігли, хто з чим мав: з ротом, з відрами, з горщиками, суліями, барилами... Возами приїздили, там же й напивалися і в цистернах із спиртом топилися. Аж поки не запалив хтось сірничка, спиртом напоєне повітря зайнялося, почало все горіти, цистерни вибухати, люди кинулися врозтіч... Багато там і погоріло.

Вже повернулися з війни й мої дядьки. Йосип привів статечно пару добренних коней і осів на свойому хуторі. Василь прийшов із фронту начинений червоними ідеями. Землю треба в поміщиків та багачів забрати, всі мають бути рівні. Грабуй награбоване! Майо — твайо, твайо — майо! Дід на це плювався і казав: «Більшовик!»

Повернулася й Машка Таращукова, вже тепер не «Мар'я Ґера́сімовна», а Марія Гараси́мівна. Змудріла, споважніла, удосвідчена. Казали злі язики, що вона навезла багато добра. Не грабоване, ні! Це ж на фронті в містах все стоїть покинуте, відкрите. Добро те, — от хоч би й сувої мануфактури, що на неї був такий голод за війни. Злочину ніякого в тому нема, бо й так усе воно гине, горить... Бери, це вже твоє... Так чи ні, не знаю, жила Марія Гарасимівна замкнено, з підкресленням своєї вищости над оточенням.

Отож кругом революція, тільки в самому Жашкові нічого наче не змінилося, особливо увечорі. «Ніч яка, Господи, місячна зоряна, видно, хоч голки збирай», — зовсім так, як у цьому романсі, що я співала з акомпаньяментом гітари. Так само, як і

минулих літ, ходив сторож поміж жидівськими крамницями й кооперацією та калаталом вистукував свої рулади. Так само співало село, кутки перегукувалися, виляск доходить до містечка. «Чорноморець» (жашківський варіянт трохи не такий, як увів до концертового вжитку Демуцький), «Ой, у полі жито, та гей, копитами збито...». Такі самі сині ночі, так само падають зорі, непритворенно цвіте й дурманить акація...

Гані ще зостався один рік до закінчення гімназії. Отже вона поїде до Звенигородки, а мені сказали: «Сиди вдома! Нема звідки!». Нема звідки обох учити, та й взагалі тепер у містах розруха. Чули, що розказують ті, які були в Києві?

Зв'язок Жашкова із Києвом не порвався, а закріпився. Можливо, дякуючи Мітьці. Це він «показав моду» їздити до Києва «спекулянчити». Він і Гуда професійно закололи кабана і повезли до Києва, а вже разом і з тим наклали на підводу муки, крупи, пшона... Там у Києві болючо цього нема, а тут у селах болючо бракує чобіт, краму, мила, навіть дурної соли. Кухти з успіхом виміняли все, що повезли до Києва, на майно киян, привезли до Жашкова, а тут усе це люди розхапали. Гроші («лімонки» мішками і гривні) вже були тільки кольорові папірці, почав розвиватися «товарообмін», як «за царя Бомка, коли земля була то́нка». В нас на товарообмін казали «мі́нка». Міняли — а тоді знов до Києва з одною-двома підводами. (На Ставища, Янишівку, Білу Церкву, Озірну, Гостру Могилу, Глевахи, Гатне, Саварку, Мостища, Буду... 150 верстов). Там же в Києві біда! Постачання харчів нема, вугілля не довозять, будинки перестали огрівати... Хто має куди, то спасається, а хто не має, то палять меблі й книжки у «буржуйках» та виносять на товчок міняти своє барахло.

За прикладом Мітьки почали й інші їздити до Києва, цілі валки. Їздив з раз і наш тато. Привіз сукна кольору «електрік» і жашківський кравець Берґер пошив Гані модне пальто кльош, чи як казали у нас, «з родичами».

Як тепер бачу Ганю — русяву, сірооку, подібну на нашого батька, з модною тоді зачіскою, — все волосся гладенько загорнене ззаду, а спереду хвилястий чубчик. З тієї хлопчакуватої одинадцятилітньої дівчинки з коротко обстриженим їжачком вилюдніла зґрабна панна.

7

Цього літа ми мали з Києва гостей, маминого брата Радійона з усією родиною. Це значить: дядина Маринка, Фєдя — одних літ із Ганею, Ната (колись — Настася) — одних літ зо мною, та ще менші, Тосік і Андрюша. Всі говорять по-шулявському, бо як їхню мову назвати російською? В хаті стало повно, ми почали приглядатися одне до одного, заходити в приязнь. Я вважала, що не знаю світських манер, то дуже уважно підглядала, як поводяться кияни. У нас є гітара й балалайка, то пішла в дію музика. Ганя співала свої звенигородські романси («Жалобно стонєт вєтер осенній...», «Дремлют плакучіє іви...», «Нє іскушай мєня без нужди...»), а Ната — «Да, васількі, васількі...» і

Ах зачєм ти мєня целовала,
Жар безумний в ґруді затая,
Нєнаґлядним мєня називала
І клялась — я твоя, я твоя!
А тєпер ти на сценє шантана пайош
За брільянти, за дєньґі, наряди
Старікам ти сєбя продайош...

От, чим начинені шулявські дівчата! А я приґравала й виспівувала:

І твій батько, і мій батько
Та обидва кріпаки,
Посідали в гарбузинні
П'ють горілку, як бики...

Тоді вже часто переходили через містечко якісь загони, — раптом десь з'являться верхівці і так само раптом десь зникнуть, не роблючи ніякого рейваху в містечку. Тільки Фєдя тоді ховався чомусь на горищі і перечікував, поки переїдуть.

Ми так і не знали, яка тоді була влада і де. Це для ілюстрації, як виглядало в закутках населення і його свідомість.

Цікаво, що Ната мала більше спільного з Ганею, а не зо мною. Були в них якісь секрети, що до них мене не допускали. Сіроока Ната, з широкими (як у дядини Маринки) устами, ще ширше розмальованими, продукт Шулявки, була рішучо і безвідклично наставлена на мистецтво спокушання «мальчіков», і

була в цьому мистецтві досить досвідчена: пудра, мазилки, певні мінки й усміхи, примружування, — дуже вульґарно. А Ганя носилася з якимись звенигородськими романами, — не буде ж вона мені про них розказувати.

Київські гості довго не пробули. Погостювали на хуторі в дядька Явдокима й вернулись до Києва.

Одного разу із Мітькою приїхали Коберники. Не жити, а купити-продати. Звідки ми Коберників знали? Та це з того самого візницького світу. Як і візники, Радійон Кравченко та Саміло Цимбал, Володимир Коберник жив на Шулявці, мав хату. Тільки йому велося ліпше, ніж мойому дядькові та Самілові. Мав він багато «виїздів», робітників, багато коней (це вже звалось «кінська біржа»), мав кредит у купецькому світі... Діти ж цих шулявських візників товаришували. Серьожа, що приїхав оце до Жашкова, — Фєдін товариш...

Але перші остаточно переїхали з Києва до Жашкова Цимбалй. Саміло Цимбал доводився дядьком нашому татові. Вони колись були товариші, тільки тепер Саміло говорив якоюсь жахливою українсько-російською мішанкою, розмова його була перейнята міщанськими інтересами і для мене була нецікава. Мав він цимбалівський закандзюблений донизу ніс, але товстий, тож диво, що Захарій, Анюта й Володя, всі русяві, мали такі тонкі гарні риси, всі такої гарної породи. Тільки Сисой залишився в Києві, а ці осіли у Жашкові, там за церквою, де соша спадає вниз...

Верталися блудні діти до старого гнізда.

Чи не в тому ж часі приїхала й родина другого Степанового брата, Андрія, це значить, кадрового офіцера з Саратова? Чому ці вернулись до Жашкова, не знаю. Царський офіцер? Ніколи я не бачила самого Андрія Цимбала, а тільки один раз бачила стрункого красня в офіцерському, з чудовою виправкою, старшого сина... Як звався? Володимир, здається. Сама офіцерша Андрієва — мабуть, уроджена саратовська. Розмальована, як кікімора, як паяц, із своїми двома дочками відразу й рішучо ізолювалась від усього жашківського, ні з ким не водила знайомства. Говорити вміли вони тільки «по-русскі».

З цієї родини пройнявся жашківською атмосферою тільки один — Саша. Був він одноліток Тихона, старався говорити по-українському і це в нього виходило досить смішно, а загалом був дуже товариський хлопець. Саша також був виразно цимбалівської породи, — білявий, сіроокий. Ну, дійсно, Ганя наша в Цимбалів удалася...

8

Ганя вже в Звенигородці, я господарювала, допомагаючи мамі, а то й переймаючи всю хатню роботу на себе. Крім городу, ще й на полі посадили картоплю. Як і завжди, батько страшенно сердився, коли треба було привезти цю картоплю, висадити та спустити її з воза. То мама сама зо мною привозила. Так приємно було їхати увечорі додому з города, правила конем мама або й я. Запрягати коня мама вміла, а я — ні. При цьому не раз була «справа чортова», — там розірвана упряж, там щось поламане, «а йому за всі голови». Але мама любила город. А хати — ні, тяготилася нею, то все більше спадала вона на мої руки.

Крім того, я ще мала вибігати в «лавку», як приходив якийсь рідкий покупець і питати його, що він хоче та казати йому, що нема. Наш «пісчебумажний магазін» фактично вже не діяв. Не було нічого там, крім трохи паперу та перечитаних книжок. Він перестав діяти з того часу, як батька призвали в армію. Ця найбільша кімната, з входом до льоху все більше перетворювалась на комору, а зимою на холодильник. А все ж вхідні двері вдень були незамкнені.

Одного разу прийшов якийсь незнайомий чоловік, я його ніколи не бачила. Я думала, що він хоче купити паперу, а незнайомий прийшов чого іншого. Приніс мені томик Лесі Українки і число російського журналу «Вопросы психологии творчества». Головне, цього чоловіка я зовсім не знаю! Дивнеє диво! Пізніше загадка розкрилася, все стало на своє місце. А тоді я не знала, що й думати. Лесі Українки серед наших книжок не було, та й ніхто ж не сказав мені (хто ж би?), щó це я тримаю в руках.

Це були драми «Касандра», «Орґія», «У пущі».

І це була найбільша подія в усьому мойому читанні. Не тільки те, що полонив з першого рядка дух книжки, що тематика така нова, сюжет з античности, не тільки ота досконала музичність, аж забуваєш, що це — віршовано. Не тільки це, але й ще щось інше: читаючи про одне, написане в рядках, одночасно поза рядками читаєш ще про другий величезний світ, невидний текст. Ні, не символіка й не алегорія, а саме щось друге, сказане іншим способом, ніж слово. Відразу я зняла з свого списка найулюбленіших Гамсуна й Фламмаріонову «Стеллу», а на перше місце поставила Лесю Українку, навіть не здогадуючись, що це ж — наша клясика.

Але чому цей чоловік приніс журнал із такими дуже мудрими статтями? Важко було мені влізти в них і я не знаю, чи щось там утнула. Виходить — ні, як не пам'ятаю змісту статей.

Та чи тоді було до того, коли й до нас докочувалися громовиці революції? Чи це того літа, чи другого так три дні гуркотіло? Це за 150 верстов від Жашкова в Києві висаджували на Звіринці військові склади. Хто? Чому? Ми не знали, тільки потім довідалися, що в Києві всі вікна повилітали. Я думаю! Коли в Жашкові вони двигтіли й дрижали.

Це вже настав час усяких чуток, новин, страхів. Через Жашків переходили загони різних напрямків. Заскакували озброєні і скоро зникали. Різні розмови. Чекайте, — казали, — ось як прийдуть червоні, то будуть палити усі села підряд, будуть ґвалтувати, грабувати. Он те й те село вже спалили дощенту, дотла. Казали: ось прийдуть карателі, білогвардійці-денікінці, то будуть усіх селян бити шомполами, щоб вертали розібрані панські маєтки та землі. Появились чутки про отаманів партизанських загонів, що оперують у Тетієві, Винограді, Ставищах, іншими словами, довкола Жашкова.

І справді, мало не щоночі можна було чути, як глухо двигтить земля: десь стороною поза Жашковом пересуваються підводи, верхівці, кавалерійські частини, дудонить земля від кінських копит. В такі ночі, переважно місячні, не можна було спати. Ми тинялися по подвір'ю, визирали на мертву вулицю з нашої хвіртки і завмирали від чекання чогось страшного. Хотілося уявити й побачити, як воно наближається, — а тоді тікати.

І воно приходило, тільки не таке страшне, як уявлялося. Залляли містечко білогвардійці, денікінці. Жиди тремтіли, бо з ними не церемонилися. Розбиті крамниці, контрибуція. Жиди складалися. Не церемонилися і з селянами. Хапали людську худобу без будь-яких розмов.

Проходила й реґулярна українська армія, стояла постоєм у Жашкові, але недовго. Петлюра! Нове й нечуване досі слово. Від нього й від тих людей, що його вимовляли, віяло чисто українським змістом, тим самим, що в українських книжках. Вояки петлюрівської армії не зачіпали нікого й не брали самовільно. Якби десь ламали дисципліну, то я чула б. Ні. Вони також наклали на містечко контрибуцію, скільки їм треба було харчів, жиди складалися й забезпечували.

В цей час, як ми бігали по подвір'ю, я в батьковому піджаку, підперезана зеленим поясом, як розглядали тих, що розквартировувались у нашій хаті, а я жадібно слухала, що вони

говорять, — в цей самий час наш сусід Тупчій ховав своїх дівчат у льоху. Коли заскакувало яке військо в Жашків, вони сиділи в тому льоху й трусилися (та нічого й не побачили!) від жаху! Ось же зараз-заразісінько вдеруться до хати, поріжуть їх, поґвалтують! Цей страх довів Галю, мою однолітку, до невилікуваної хвороби. Вона поступово переставала говорити, рухати членами, лише тупо дивилась в одну точку. Що б їй не говорили, вона не розуміла і неспроможна була відповісти. Ступор.

Одночасно з цими реґулярними військами, що переходили, було багато й самодіяльних партизанських загонів. Найбільше чути було про Сокола, що орудував десь у районі П'ятигір. Найбагатші жиди вже давно непомітно виїхали з Жашкова: Двойріни, Шатайли, Кривіцькі, Чудновські, Сатановські, Співаки, Бродські... А це почали всі підряд масово виїжджати. Навіть наша Шулимка, що нічого не мала, крім купи дітей, і та виїхала. Деякі, самі старі, все таки лишилися... Спорожніло містечко.

Тоді в тій хаті, що стояла порожня (колишня поштова контора) з'явився рояль. Це дали на перетримання Кривіцькі. Я ходила в ту хату, бринькала і дуже жаліла, що не вчили мене грати. Ось уже й рояль є, а час тепер не до музики. Пробувала я самотужки, хоч би нот навчитися — нічого в мене не виходило, крім гами.

Чи це того літа з'їхалися якогось четверга багаті хуторяни до нашого порожнього дому? Все подвір'я було заставлене возами, і навкруги біля подвір'я. Чого вони туди з'їхалися? Якась таємниця. Ніхто нічого не говорив. Чомусь не помітно, щоб і наш тато там був. Скоро про те й забула. Події летіли навскач.

А оце вже побачили ми й німців. У нашому подвір'ї стояли вони з кулеметами, гарматами. Зарізала бика і тут же й поїли сире м'ясо, не смажили, лише посікли на котлети. Перший і останній раз бачила я, що можна їсти сире м'ясо.

Німці тягнуть і грабують все, що бачать: лізуть у селянські подвір'я, хапають корови, кури, гуси, свиней. Грабують безцеремонно і одверто цинічно. Відразу ж чисто всі їх зненавиділи й казали: «Ні, як грабують, то хай уже краще свої! Що це за порядок завели, що не можна втримати хвоста коло хати?»

Почали вже й про гетьманських карателів гомоніти. У Янишівці шомполами били селян, а одній вагітній жінці офіцер-каратель розпоров живіт. Після того за селом було знайдено шість трупів карателів із запискою: «Собакам собача смерть». Так ніхто їх і не прибрав. У Леміщисі вже почали зносити до двору Підгорського розібране... У Жашкові не було розбору

панських маєтків, тут не було поміщиків, то чутки про все це навколишнє тільки доходили.

9

Мабуть, жиди вже всі повиїжджали, бо містечко спорожніло і затихло. Навіть сторожа з калаталом уже не чути.

Одної місячної ночі почалася в містечку шамотня, брязкіт заліза, щось десь розбивали, щось розвалювали. Не чути ні людського гомону, ані крику, а тільки гупіт розбивання. Це, мабуть, розбивають оті ятки-крамниці, що вишикувалися від церкви вздовж соші, аж не доходячи до нашої хати. Ні гомону, ні крику, але ось здіймаються пожежі. Це ж погром!

Дивлюся вгору, — а на даху Абового заїзду ясно вирізняються проти місяця людські тіла. Що, є ще в Жашкові жиди? І це так вони поховалися? От, дурні! Виставку з себе зробили!

Другого дня літало в містечку пір'я з жидівських перин, догорало там і там у ґетто. На наших зелених воротях крейдою виписаний хрест. Всі нежидівські хати мали таку охорону. А в нашій клуні було кілька сусідів-жидів, що їх затушкував наш тато у сіні. Чи був убитий хто цієї ночі? Якби був, я чула б. Але таких розмов не було. Були інші. Нібито, це був загін отамана Соколовського. Вночі застукали до Шепелів і під загрозою смерти забрали Володю Шепеля й наказали, щоб водив та показував, котрі хати не жидівські. Я, крім оцих глухих звуків розвалювання, не бачила жадного погромника. До нашого подвір'я ніхто не підходив. Здалека людей теж не було. А я ж висла біля хвіртки, бігала по подвір'ю, бо тоді в такі ночі, коли стогоном стогне земля від тупоту чи армія переходить через містечко, неможливо спати, утриматися в хаті. І дійсно, так багато було загонів, що годі було розібрати, яка тепер влада, хто був учора в Жашкові, а хто сьогодні. Якби не оце пір'я, що літало в повітрі, та не згарища, та оця чутка про Володю, то ми б і не знали, що цієї ночі діялося у містечку.

Отак виглядав цей жашківський погром. Наші ж люди, селяни, перетримували своїх жидів в той час, як їхні кубла й гнізда розмітували партизани. Може це була народна відповідь на погрозу: «Заждіть, заждіть! Ви у нас уже в мішку, тільки ще не зав'язані»? Хтось не хоче лізти в мішок і разом із мішком розносить і того, хто ще не зав'язав мішка, а вже наготував шворку.

Як я тоді до цього ставилась? Це ж були сусіди, хата в хату, не раз багато їх пересиджувало в нашій клуні, поки минеться небезпека. Може найточніша відповідь така: як до чогось чужого. Вони ж самі себе чужістю відділили від абориґенів. Самі жиди витворюють антисемітизм, вони перші його породителі. Як може триматися в тілі чуже тіло? Ще й вороже. Воно або розростеться, як рак, і заб'є того, на кому жирує, або чиряка треба видушити, щоб витік весь гній. Це ж жахлива «мораль», це ж цинізм, — так висмоктувально вороже ставитися до народу, серед якого живеш, який годує своєю працею, своїм хлібом, маслом, курми, яйцями. А вони за це хочуть «зав'язати у мішок»! То яке може бути реаґування народу, як не випалення вогнем чиряка? Це ж самооборона! Хіба мало в історії прикладів, що народ позбувається гнобителів «потоком і разграблєнієм»?

Ця ніч Соколовського була початком занику ґетто. Не стало тих крамниць, що вистроїлися вздовж соші. За дуже короткий час оті лябіринт-халабуди, що попритулювалися біля ярів, були в руїнах і заростали вже свіжою травою. Одного разу я йшла через руїни, де була школа (синагога), поруч лазні, бачила рештки звитків пергамену, себто шкіри ненароджених телят, із жидівськими письменами. Мабуть, «Талмуд» або й «Протоколи Сіонських мудреців», згідно з Тупчієм.

«О, Аданой, Малахой...» — згадалася мені довга постать у смугастому чорно-білому талесі, що похитується й плаче-ридає, згадуючи минулі нещастя свого народу й передчуваючи майбутні. А цих нещасть так же легко уникнути, — тільки відмовитися від фальшивого міту про вибраність...

Так я філософую, а в цей час де не взявся здоровенний собака й кинувся на мене. Я починаю тікати й раптом... провалююсь у якусь яму, що ними повні ці руїни. Злякалася не тільки я, а настрашився й собака... Він утік, а я якось вибралася з ями. Після цього я вже остерігалась ходити поміж руїнами.

А одного разу наче ніякого партизанського загону в Жашкові не було, а дивлюсь — над вечір горить хата Берґера-кравця, що за кілька будинків від нас. З неї вибігає жінка... Як же це так? Хтось ховався там? Але чого вона біжить у полум'я назад, наче хто її заганяє? Нікого нема на овиді. Може вона за чим вернулася? Довго ще верещить у вогні, а тоді затихла. Моторошна трагедія самотної істоти, що чомусь притаїлася серед цих руїн.

Цю сцену смерти я бачила власними очима. Більш не ба-

чила, ані не чула. Навпаки, не раз чула — то в того, то в іншого переховуються жиди, ті, що знайшли собі приятелів у місцевому населенні.

Через рік-два не впізнати вже було ґетто. Воно десь зникло, оті покручені халабуди, куди водовоз Зейдель возив у бочці гнилувату воду. Зникли й руїни. Натомість з'явилися нові хати під бляхою, обгороджені від рівної вулиці біленькими штахетиками, а за ними веселенько сміються квіти: мальви, чорнобривці, кручені паничі та величезні цибаті й головаті сонячники. Село проковтнуло ґетто.

10

Так? А це вже й наш батько ховається. Зник і ми навіть не знаємо, куди. Від кого? Чому? Невідомо.

Але тато наш знав, коли має бути небезпека. Кілька днів згодом налетів на нашу хату із своїм загоном отаман Христич із Ставищ. Застали в хаті мене саму. Обшукали все, і до мене: — Де твій тато? — Не знаю! — Отаман зриває групову світлину із стіни й подає мені: — Покажи, котрий батько! І я здуру показую. Чого? Мені ж не треба було цього робити, я могла на іншого ткнути пальцем. Але оця кравченківська правдомовність та нешвидке думання, нерозторопність! Оцей несподіваний нахрап! Світлину забрали. А тепер як зловлять і уб'ють нашого тата, то буду винна я.

Це вже літо, і Ганя вдома. Сидимо ми на ґанку перед хатою. Ніяка робота нас не бере. Не знаємо, що буде. Велика жалоба в хаті. Дивно! Як батько був удома, то наче сковував нас, ми любили, як він із своїми сопілками та товаришами, Іваном Лисаком і Захарком Цимбалом, вирушав у «оказію» на село, а ось коли ганяються за ним, — ми осиротіли...

Сидимо й бачимо, що вже знов з'явився якийсь партизанський загін. Спинилися верхівці біля того будинку біля пошти, де ми колись жили. Чого це вони причепилися до того старого старозавітнього діда в чорному лапсердаку з пейсами у ярмулці? Здалека не видно, наче на Йойну схожий... Щось говорять йому, ведуть за собою. Він смішно розмахує руками, топчеться на місці, а вони регочуть. Це вони заставляють його танцювати. Моторошно. Але я таке бачила. Може це ті самі ґої, що приходили в суботу на шабес запалювати й гасити лямпу, бо жидам у суботу гріх працювати? Може. І знов пригадується мені такий

самісінький дід у талесі, як він молиться. «О, Аданой, Малахой»... та й таке: «Нехай раби твої будуть із народів, що кругом вас» (Біблія, 3 Мойсея, 25, 44).

Що з тим дідом було далі, я не знаю, бо раптом до нас у хату вскочило кілька партизан, перебігли по хаті, туди-сюди шатнулися і зникли, а слідом за цим Ганя виявила, що пропав її золотий ручний годинник. Ганя почувала велике право на цього годинника, вона його заробила лекціями. Із таким правом пішла вона до отамана із скаргою, з вимогою, щоб повернули... Еге, «повернули»...

Як відомо, події тоді розгорталися блискавично й ситуації мінялися щодня. Якась загроза для батька минула і він знову був удома. Але яка? Невже отой таємничий збір хуторян у порожній хаті? Як я потім через багато-багато років зв'язала собі, то це був з'їзд хліборобів-землевласників, що вибирав делегатів на з'їзд у Києві, який подарував Україні гетьмана Скоропадського. Я не можу думати, що батько брав у тому якусь участь, він до політики, та ще й до гетьманської, був холодно байдужий. Так що, оце як ти мене, Господи, бачиш! І ми замішані в той звироднілий і штучний гетьманат, що залишився в пам'яті народній, як каратель. А все тільки тому, що була порожня хата і її зрідка наймали то для Новорічного балю, то для турецької пекарні, а то на гетьманський з'їзд... (Це все тільки мої здогади, ніхто мені цього не сказав).

Про події в Києві, про Муравйова, що збомбардував дім Грушевського, повний українських цінноців, про універсали, про Крути, про похід комсомольців та отамана Зеленого, про захоплення білогвардійцями Києва ми (я, принаймні, а то ж хапалося все не лету) нічого не знали. Оце тільки недавно розповіла мені Варвара Олійник про одну подію, на її очах.

«... З Демієвки Велико-Васильківською йшли українські війська, а з Дарницького мосту й Печерська — денікінці. Зустрілися на Думській площі. Народу на вулиці — маси! І я з товаришкою там. Бачимо — вивісили на Думі жовтоблакитний прапор. Підскочив денікінський офіцер, зняв жовтоблакитний прапор, переломив через коліно, притоптав і кинув коневі під ноги. Повісили трикольоровий царський. Підскочив український вояк, зняв трикольоровий, потоптав, повісив жовтоблакитний.

Почалася стрілянина, замішання, от-от почнуть битися, тоді почули всі оголошення: Хто за Україну, той нехай іде на цей бік, а хто за Росію, хай іде в другий бік. Почали перебігати, одні туди, другі туди, розділилися. А я з товаришкою сіли під

ворітьми й дивилися, що буде далі. А далі гучномовець сказав, що цю справу, про мирне полагодження, вирішує спеціяльне засідання у Центральній Раді. А тим часом війська, як одні так і другі, повинні відійти за п'ять верстов від Думської площі. Наші, дурні, повірили і почали відходити геть аж за Пост-Волинський, а денікінці відійшли тільки нагору, до дому Ґінзбурга, і стали. А як уже не було українського війська, вони безборонно захопили Київ...»

Вже в тридцятих роках довідалась я про похід київських комсомольців на Зеленого — із фільму «Трипільська трагедія». Але фільм цей дуже скоро зняли, бо він викликав реаґування публіки протилежне до пропагандивного задуму ВУФКУ. Як топили зеленівці комсомольців у криниці і скидали з кручі в Дніпро, в темній залі пробігав сміх глядачів і вигуки: «Ото добре!»

Але це пізніше, а в ті часи, як вирішувалася доля України, ми в Жашкові знали тільки те, що було перед очима. То ж тоді десь під Бузівкою за десять верстов відбувалися вирішальні бої петлюрівців із армією Котовського, а я тоді й імени такого не чула. Тоді ж і галицькі частини переходили через Жашків, але то було так коротко, наче шкрябнуло щось... Поклали в нашу хату хворого на тиф. Правда, був він недовго, з півгодини, але невзабарі заслабла на тиф Льона і щось із місяць, чи шість тижнів була в ліжку. Їй щодня міняли простирало (як перша оборона проти тифозної воші), а волосся обстригли і голова стала, як макогін. Якось, що крім Льони ніхто в хаті не заслаб.

В цей самий час померла тітка Мокрина. Вона ви́ходила від тифу якогось вояка, що опинився в неї у хаті. Вояк видужав і пішов, а тітка Мокрина заслабла на тиф і померла.

З цього ж часу й тітчине Тодосьчине оповідання, як найменший її хлопчина, п'ятьох років Василько, виносив хліб на вулицю. Повз їх хату йшла поморена розбита армія. Дощ, сльота, болото, вояки зморені, голодні, ледве ноги тягнуть. Малий Василько виносив із хати хліб і роздавав тим воякам. (Це я потім узяла до оповідання «Твоя і моя сестра»). Тітка Тодоська розповідала це із добрим здивованням і ніби похвалою, що таке мале...

Отак виглядала в нашому закутку Велика Українська Революція, у свідомості таких мешканців, як я.

11

Скоро побачили ми й червоних. Вони були зовсім не такі, як я бачила в Звенигородці, — «китайози», «ході», «ревтрибунал» і «красный террор». І не такі, як ішла про них чутка. Нікого не різали, нічого не палили, а тільки великими масами зайняли всі можливі хати. У нас у подвір'ї, у хаті — було повно. Жовто-блакитні прапори змінилися червоними. Прийшли вони з літературою, аґітацією і пропаґандою. Може то в нашій хаті була аґітпроп-частина? Ці, що стояли в нашій хаті, були веселі молоді хлопці із сміхом, жартами, але... кацапня! Ще кілька днів тому за цим столом, у цій самій хаті була українська мова, українські прапори, а це... Найперше взялися хлопці аґітувати батька (московською, звичайно, мовою), які то прекрасні ідеї світової революції, розтолковувати, за що бореться Червона армія...

Батько в той час був уже зовсім нерадий революції. Замовк, посмутнів і часто лежав на тапчані, насунувши шапку на голову, на самі очі (і влітку!). Він щось думав, чмихав, а це означало, що він у поганому настрої. Єдиним виходом для нього із цього пригнічення були «оказії», себто втечі із своїми товаришами (Лисаком і Захарком) на село, якісь весілля, хрестини, уродини. Бо село мало своє життя, а самогон-первак капав із саморобних апаратів у кожній хаті.

Тепер батько сидів із «аґітпропом» за столом, слухав, дрімав, як і в розмові з Тупчієм про антихриста, та зрідка кивав головою, казав: «Еге-е!»

Крім того, ці молоді у військовому люди жартували з Ганею і переконували її, що найліпше вона зробить, як піде з ними. В них і дівчата є та мають що робити. Я тоді бігала по подвір'ю у батьковому старому піджаку, вертілась у хаті, все це вислуховуючи, і може б мене спокусила така пригода, але мене не запрошували, навіть не звертали на мене уваги. А то ж я найбільше прислухалася, що вони кажуть, жадібно ловила кожне слово, порівнювала з тими, що кілька днів тому були в цій хаті. То я ховалась у свойому закуткові на скрині між кожухами й тяжко ридала. Де правда? Де правда? Бо не могла ж я відмовитися від української правди — пісні, мови і всього, що захищають петлюрівці. Але й ідеї всесвітньої справедливости, знищення визиску людини людиною, безкоштовна освіта всім, рівноправність жінки — були для мене непереможно вабливі і були для мене теж Правда. Тільки чого ці правди воюють, а я

не можу поєднати дві Правди докупи? Інтернаціональна справедливість, чи національна? Національна мені видавалась вужчою, але ріднішою. Це ж, що тепер у хаті, — чому воно виганяє українське?

Для мене все це було нерозв'язно незрозуміле і аж трагічне якесь.

Хвалити Бога, недовго стояли, пішли, залишивши книжку якогось чужоземного автора в перекладі на російську. Назву я запам'ятала: «Три обманщика» (Мойсей, Христос, Магомет). Книжку я прочитала з великим інтересом, була вона дотепна. А Ганю так і не підмовили йти з ними.

Ганя збиралась цієї осени вступати на медичний факультет у Києві.

12

Проте ж у Києві була тоді не сидня. Втікали звідти, хто мав куди. Вже назавжди переїхав дядько Радійон із родиною, не було тільки з ними Фєді. Фєдя, гімназист сьомої кляси пішов добровольцем у Білу армію. Як воно сталося, що син шулявського візника пішов захищати «єдіную нєдєлімую»? От, прийшли в гімназію набирати добровольців, напомповувати єдінонєдієлімським ентузіязмом, то Фєдя навіть додому не пішов, щоб повідомити рідню. Хитріші, як от товариші Міша Кривенький чи Серьожа Коберник, пішли попрощатися з домом — тільки їх і бачили.

Кравченки поїхали на хутір до дядька Явдокима і там ніби осіли.

При всіх цих воєнних і партизанських діях спекулянчення не переривалося. З Жашкова та Городищ весь час їздили хури та підводи, якось то обминаючи всі перешкоди. Може й оббирали їх, а може відкуплювалися... Разом із цими підводами з'являлися нові люди. Одного разу з Мітькою приїхав і Антон Іванович Фузік. Приїхав щось купити, а побув кілька днів і вирішив перевезти сюди родину. У Києві жити неможливо, голод і холод, а наближається ж зима... Отже, сподобавшись нам усім, прекрасно розмовляючи українською мовою, товариський і свійський, він найняв у нас те мешкання, де жила попереду Шулимка, з ґаночком і виходом на волову торговицю.

Скоро привіз і дружину, Соф'ю Ніколаєвну, що й слова не вміла по-українському, та дівчинку Галю років одинадцятьох,

із синіми очима, плеканими русими льоконами та прегарним личком. Янголятко. Вона й поготів не говорила українською, але вміла по-французькому і грала на піяно. Якось так вийшло, що батько був дружний з Антоном Івановичем, Льона подружила з Галею, при чому наша Льона відразу попала під вплив Галі й почала старатися говорити теж «по-русскі». А Соф'я Ніколаєвна ніяк не могла наломитися на українське, мама ж ні слова не вимовила неукраїнського, — та якось порозумівалися.

Соф'я Ніколаєвна виявилася дуже товариською й охочою до таких розваг, як «ковбаса та чарка» (та ще й розкішні помідори в олії до того), а випивку організував Мітька, який грав ролю багача, що нічого не жалує, розкидає гроші і може їх мати купу, аби захотів. Цей Мітька часто приходив, був своєю людиною у батька, якісь там мав із ним справунки, не раз засиджувався з нами, дівчатами, до пізна, а часом і ночував, бо на той куток до Городищ, де жили Кухти, було йти верстов зо три. Баляндрасив: «Щоб тобі сорок хаті, а в кожній хаті по сорок кімнаті, а в кожній кімнаті по сорок кроваті, щоб тебе кидало з кроваті на кроваті...». Це, мабуть, з жидівсько-українського фолкльору. На що більше може здобутися малограмотний Мітька?

* * *

Ганя хотіла вчитися далі. Це було цілком в унісон із батьковими мріями. Не довелося йому вивчитися, то хай хоч діти вчаться, як мають охоту. Тим часом, поки ще до осени, у нас у Жашкові почалася доба самодіяльности. З Шатайлового заїзду на воловій торговиці зробили театр. Приїжджали тоді якісь ґастролери, ось, пригадую, давала концерт співачка-жидівочка і зальотно співала на сцені:

Ах, шарабан мой д'амєріканка,
А я девчонка да шарлєтанка...

Тодішній фолкльор збагатився ще й частушками, що літали на вулиці і самі входили в свідомість. З них я запам'ятала кілька куплетів найпоширенішого тоді «Яблочка»:

Ех, яблочко, да заґранічноє,
Ех, дєвочкі, да сімпатічния...

Ех, яблочко, да куди котішся,
Немцам в рукі попадьош, да нє варотішся...

Я на бочкє сіжу, а под бочкой качка,
Мой муж большевік, а я ґайдамачка.

Я на бочкє сіжу, да бочка котітся,
А мой муж большевік да нє варотітся...

Ех, Кубань, ти Кубань, да хлєбародная,
Немцам хлєб отдала, сама галодная...

Хто це тоді надумав організувати «Просвіту»? Так наче тодішній вчитель. Ще й поставили «Наталку Полтавку»! Ганя була головною артисткою, грала Наталку і навіть непогано, особливо, як співала «Хусточко ж моя...». Я — ну, просто ні в тин, ні в ворота! Дали мені в одній п'єсі ролю — вийти на сцену і сказати одне речення. То я на сцену вийшла, а що треба сказати — забула. І не знала, як із тої проклятущої сцени, коли вся заля на тебе дивиться, утікти. Ганебно оскандалилася!

Тихін Цимбал, наш фактично дядько, але нашого віку, був Ганіним поклонником, а трохи й моїм, бо шкіцував мене під час вистав у театрі і я на тих шкіцах виходила дуже гарненькою японочкою, хоч в'яві такою не була.

Чомусь не видно мені на екрані пам'яті Саші Цимбала того періоду, а це ж він тоді розповідав нам про родину Микити Шаповала, що одночасно з Цимбалами жила в Саратові. Ця родина видатна була в Саратові тим, що говорила тільки по-українському — між собою в хаті, на вулиці, до інших. Одягалися виключно в українське, хата в них була типово українська, — побілена, з соняшниками й мальвами на фасаді. І це так було весь час, ще задовго до революції. Цікаві подробиці, яких може й не знайдеш у жадних історіях літератури, а Саша може й не знав, що Микита Шаповал — український письменник.

На все виразніші Мітьчині залицяння Ганя не звертала уваги. Я ж знала, що в Звенигородці Ганіною симпатією був «реаліст» Коля Пясецький, а ще зрадила мені Ната Ганін секрет про якогось блискучого німецького офіцера Дітріха... А тут у Жашкові й дивитися нема на кого. Високої думки була про себе Ганя. Якийсь безграмотний Мітька, спекулят у галіфе й з золотими перснями, що «пройшов два університети й один коридор», сипле грішми й думає, що засипле ними доступ до високих порогів.

Восени й поїхала Ганя з батьком до Києва. Тоді поїхало кілька підвод, з ними й Мітька. Їхала Ганя вступати на медичний факультет, а приїхала додому і сказала батькам, що виходить за Мітьку Безносюка заміж.

Це була бомба. Велика печаль у хаті. Батько лаяв Ганю, гнівався. «Нащо я тебе вчив?». Мама плакала й цілими днями просила та умовляла Ганю не робити цього. Не рівня він тобі! Будеш усе життя жалувати! Паруйся кінь з конем, а віл з волом!

Не помогло! Скільки було гніву, прохання, розмов — не помогло. Вийшла Ганя заміж. Льона й Галя Фузік невтішно ревіли на тому весіллі, нікому не було весело. Ніяких звичаїв на ньому не було. Звінчалися — і все. З Мітьки Ганін чоловік вже став Дмитром. Ну, що ж зробиш?.. Не маючи ніякої освіти, він мав величезний життьовий досвід і був швидкий на всякі обрахунки, впевнено не губився в прерізних ситуаціях, веселий, привітний, ніколи за словом у кишеню не полізе... Що Ганя в ньому знайшла? Всі ми в хаті дивувалися, всі в радіюсі цілого Жашкова чудувалися. Що могло їй сподобатися в ньому? Лице якесь плебейське, а грубий золотий перстень на руці ще більше ту плебейскість підкреслює. Все в нього на мужичий лад, манери прикажчика з бакалії, розмова перемішана з одеським жарґоном. «Катісь колбасой...», «Ульотивай!»... І це — Ганя, що виховувалась сім років у гімназії та набувала лоску у тонних дам! — Нащо я тебе вчив? — не переставав питати батько. — Нащо я на тебе стягався?

І це Ганя зробила в 19 років. Колись до гімназії — «хлопчурка», хлопчакувата забіяцька обіясниця з білявим хлоп'ячим їжачком на голові, а тепер — фігурна панна з модною зачіскою і тими самими сірими очима.

* * *

Я тоді була розтріпане дівчисько, що аніяк не дбало про свою зовнішність, дуже любила бігати в старому батьковому піджаку. Льона й досі була стрижена, як хлопчик. Її плекали тому, що вона ледве ви́ходилася з тифу, підживляли вином. Була вона дуже подібна на тітку Палазю, навіть таке ластовиння на носі мала. Була дрібненька і делікатна та все любила щось у балії надворі прати. А як приїхала Галя Фузік, то дружба зліпилася з першого дня. Галя їй заімпонувала отими плеканими льоконами, янгольським голоском і вже не знаю чим. То Льона намагалася дорівнятися. — Наша Льоня до мужиків

не тулиться, треба її між пани пхати, — вперше сказав тоді батько і потім часто повторював цей «афоризм». Коли я марила дальшою школою, то Льона щось не дуже. І мені страх не подобалось, що вона вже наломлювалася на російську мову в розмові з Галею. Ще свою забуде? Я ж навмисне не збивалася з української, навмисне. Хай знають Соф'я Ніколаєвна й Галя, що тут треба по-нашому говорити і що наша мова не гірша за російську.

Аж легше зідхнула, як Фузіки пожили якийсь час і повернулися до Києва. Не буде Галя псувати Льону.

А в те мешкання, де жили Фузіки, перебралися з хутора Кравченки, дядько Радійон із родиною. Довго не витерпіли на хуторі. Тосік і Андрюша приїхали з Києва із російською мовою, а вернулися з хутора вже з українською.

13

Ганя жила зовсім недалеко, зараз на задній вулиці за нашою хатою. Але Ната вже тепер більше *зо мною* компанувала, ми були однолітки. Компанування це полягало в тому, що я їй розказувала, *що* читала, про свої великі прагнення — учитись! — а вона раз-у-раз вчила мене, як поводитися, щоб «чарувати мужчин». — Не мруж очей! — безперестанно муштрувала вона, перебиваючи в найпатетичнішому місці мого монологу. — Ось давай, я тобі підмалюю уста! — а в самої вони широко і яскраво розмазані, підкреслюючи й так великий, як у дядини Маринки, рот. Щоб і я?.. О, ні! Оповідала вона про свої успіхи — ламца-дріца-о-ца-ца! — на Шулявці. З цих розмов все зводилось до того, що треба якнайшвидше вийти заміж. Це мені не підходило.

Тоді ж було якісь вечірні прогулянки, де «царицею» була Ната з отією штучно напущеною грайливістю... Якісь два-три наче військові, наче цивільні... Вони були свійські, любили співати, але все російські пісні.

Нє асенній мєлкій дождічек
Бризжет-бризжет сквозь туман,
Сльози ґорькія льйот молодєц
На свой бархатний кафтан.

Ех, полно, брат молодєц,
Ти вєдь нє дєвушка,
Пєй, таска прайдьот,
Пєй-пєй, таска прайдьот...

Але вчилися й наших. Були й ще якісь молоді люди, серед них і Саша Цимбал.

Мамі дуже не подобалось, що я «пізно по ночах ходжу», а це було просто посиджування на якомунебудь ґанку гуртом під місячним сріблистим сяйвом. Що він виробляв, цей місяць! Де ще і коли ще бачила я таке сяйво? Все навколо блищить мов скло, розбите вдрузки. Під цим сяйвом ми співали, дотепничали. Правда, Ната хотіла мене «просвітити» і підговорила одного із цих «кавалерів» (якогось аґронома, ще й українця), щоб поцілував мене. Щось бридке й мокре витиснулось на устах, — і про що це Ната так натхненно говорить? Мама може бути спокійна.

Це вже починала закріплятися совєтська власть. Між нами з'явився Петрусь Толстолужскій, якого дуже скоро ми переробили на Товстолужського. Невеликий молодий хлопчина в солдатській шинелі, з гарнесеньким сміхотливим лицем, із безжурними юнацькими очима, з постійним жартом на устах і зовсім наш, із чистою українською мовою. Був він нашим товаришем на вечірніх посиденьках, залицявся до Нати, а вона всіляко «причаровувала», заскалювала кокетливо свої сірі очі та ще більше розмальовувала свої широкі уста. Петрусь — веселий, каламбуристий — співав із нами, підсміхався неколючими жартами над нами. Таку атрактивну людину з вічним жартом і добродушною усмішкою я бачила тільки раз, Фортуната Богачевського. Сміх не сходив йому з очей, з уст, він по-юнацькому бавився разом із нами. І нічого нам не казав його титул: «райпродкомісар». А це ж означає, що він керував викачкою хліба у всьому жашківському районі.

Скоро приїхала й його молодша сестра, Катя, що так смішно примовляла до горшка на вогні: «Ну, кипунькай, кипунькай!» — Весела реготушка, тільки не така розумниця, як Петрусь. Вже ми знали й їхню біографію. Вони також із Києва, змалку посиротіли, були в безпритульних. Петрусь у 15 років пішов у Червону армію, а тепер, демобілізувавшись...

Словом, Ната вжила все своє шулявське мистецтво «очаровування мужчин» і оженила з собою Петра Товстолужського,

так що він ще й нашим родичем став. Така утворилась мозаїка: Петро — райпродкомісар, Фєдя, брат Натин, — білоеміґрант-денікінець, батька нашого вже обіклали непосильними продразвьорстками і продналогами. І це не заважало Петрові бути на товариську ногу зо мною, «на ти». Ще треба додати, що мої з Петром розмови були серйозні, то тільки з іншими дівчатами хіхи та хахи. Не без Натиного навіяння, це вона йому натурукала, бо була завжди високої думки про мою «розвиненість» і все те, що я казала Наті, переказувалося Петрові.

Справді — я була в паніці. Вже другу зиму я сиджу вдома. Вже мені 16 років, а що ж далі? Яке ж моє майбутнє? Продавати на базарі мило? Чи в споживчій кооперації стояти за лядою? Я канючила вдома, всім і всюди торочила, що хочу вчитися.

* * *

І ось Маня Мартиненко сказала мені, що в Ставищах відкривається педагогічна школа і що вона хоче туди вступати. І ось я вже бачу себе на возі, їдемо до Ставищ.

На возі нас троє. Ганя — вона голова експедиції, везе нас. Маня Мартиненко, моя шкільна співклясниця, дочка вдови ветеринарного фельдшера. І я. Ми вже за Скибином, вже й Ставища будуть — а де не взялися на обрії три озброєні верхівці. Ми почали труситися, а вони й справді до нас летять. Прискочили, обскочили, спинили.

— Куди їдете?

— До Ставищ.

— Чого?

— Вчитися!

Віз був застелений чорною кавказькою буркою, тією, що батько з Києва привіз, новенькою, хорошою. Вони за ту бурку, один надягнув на себе — і погналися. Як з'явилися, так і зникли, мов не було їх, мов нам усе те уявилося. А ми зраділи, що їм уже нічого більш від нас не треба.

Ну, і як же тут думати про школу, коли ще не закінчилася воєнна завірюха, можуть перестріти на дорозі верхівці невідомого загону?..

14

Не тільки Ганя та Ната повиходили заміж, а вже й Тихоньо... не знати, як це сказати. Він не одружився і не оженився, а його взяла собі Машка. Машка, вона й Марія Гарасимівна, була ближча віком до мого батька, ніж до мого з Ганею. Вже й у містечку живуть, вже Машка й з війни повернулась, а й досі не зустріли судженого дві Таращуківни. Та рознеслася по Жашкову ще одна новина, що Тихоньо Цимбал став Машчиним чоловіком. Машка обставила це, як велике благодіяння Тихонові і всім казала: «Я його з болота витягла, витріпала, вичистила й вимила... Зробила з нього людину...» Та й став Тихоньо жити-поживати в містечку, але я чогось ніколи його не бачила. Далі — ізольовано, обережно, незамішано в жадне небезпечне діло.

Щось не чути було нічого від дядьків Йосипа й Василя, а дід і далі приїздив до нас своєю підсліпуватою Дерешкою. Всі ми вже стали помічати, що дід зовсім спився. Без горілки не може бути й одного дня, а це ж уже алькоголізм. У такі свої відвідини він передавав молодшому поколінню свою філософію, виміркувану з подій сьогоднішнього дня і сучасної ходової словесности. Такі слова, як «буржуй» і «пролетар», витолковував так: — Буржуй це — бережуй, береже те, що має. А пролетарій, то пролітайло, йому скільки не дай, то в нього пролетить і знов нічого нема. — А слово «комуна» він переробив на ціле речення: — Кому на, а кому дай.

Слово «комунія» почало просмоктуватися «в народні маси», певно того хотіли оті «аґітпропи», що колись стояли в нашій хаті та обіцяли батькові щасливе інтернаціональне комуністичне майбутнє. Як це слово прищеплювалося на селі, то навіть я знаю. Приходжу я на город, а мої тітка Мотря й дядина Ївгина питають мене, що то за комунія. Що то воно таке? Чи то правда, що совєтська власть хоче завести комунію? Геть усе буде спільне. Буде спільна земля, та не тільки земля, але й хата, одна казарма. А в тій спільній великій казармі будуть покотом спати всі й одною ковдрою вкриватися, і всі будуть спільні, жінки й чоловіки. Не дай ти, Господи, до такого дожити! — додавали.

Аж через десяток років совєтська преса почала писати про комуни, колективи та СОЗи, — а звідки ж крива тітка Мотря у 20-му році знала? Звідки вони знали, разом із моїм батьком, що «все це — жидівська видумка, жидівська робота»? Я лише оце

тепер із книжки Леона Уріса «Екзодус» довідалася, що справді воно так. Комуни (кібуци) виникли в Палестині вже в 1909-му році.* Там — нічого свого, все колективне, їсти в їдальні, діти виховуються окремо... Було з чого брати зразок започинателям і проєктантам комун на Україні.

Не знала я й того, що ще за рік до мого народження була вже вирішена моя доля... На 2-му з'їзді партії в Лондоні, де розділились на більшовиків і меньшовиків, 1903 року, вже була ухвалена програма наступу на селянство і ліквідації «дрібнобуржуазної стихії».

15

Ставища — це ніби нова сторінка мого життя. З Жашковом було покінчено, бо відтоді я бувала в Жашкові тільки наїздами, у відвідинах, на Різдво-Великдень та літом — поки вчилася. Потім Жашків став, взагалі, закритий для мене. Чи передала вже я тут, на цих сторінках, атмосферу невилазного болота, безповітря? Місця, звідки треба конче вирватися. Ні? То ще передам. Ще наковтаюсь я цього Жашкова. Можливо, якби було «якось там», то я не бунтувалась би і так би всмокталася, ніколи не вирвалась би?

А втім... Помиляюся. Мене б вирвали, чи як потім говорилося совєтським жарґоном, «нас ушлі». Доля ж моя була вже вирішена за рік до народження...

Отже, Ставища.

* * *

Все було тут цікаве і повне змісту.

Як пройшов іспит вступу, не пам'ятаю. Мабуть, легко приймали, бо це була нововідкрита школа, а організатором і душею її був Віталій Михайлович Самійленко. Ми, що поприходили з околишніх сіл і містечок, були першими учнями.

Сама школа була в великому будинку, що колись належав лікареві Гóрохові. Дім цей стояв у глибині саду з розрослими кущами бульденежу із білим, як ком'яхи снігу, цвітом без запаху. Другими великими кущами ріс жасмин, що пахнув тонко

* Див. Leon Uris. Exodus, 1959, pp. 237-241 і далі. Bantam Book.

й дурманно заразом. Сад зазирав у вікна, а за домом із верандою, аж у глибину кудись, ішов великий плеканий парк. Ще в таких розкошах, садах-парках, я не жила!

Через дорогу розкинулися парки-маєтки графа Браніцького, що прилягали до ставу і тяглися аж до центру містечка Ставищ, аж до білого костелу. У цьому парку лежали руїни палацу Браніцького, що його спалила революція, залишивши з палацової пишноти тільки білі мармурові приступці. (Та спогад двірні, як то одну блюзку графині прасувала прачка чотири години, а вдягалась блюзка тільки раз...). Ближче до школи були незруйновані двоповерхові будинки, оточені поважними височенними соснами. Там колись жила двірня Браніцьких, а тепер будинки стоять порожні, служба порозбігалася.

Та маєток графський цим не кінчався. По той бік соші, що бігла від костелу в напряму на Янишівку, була простора шкілка. Колись графська, а тепер не знаю чия, — дбайливо оброблена, доглянена. Яке гарне слово — ш к і л к а! Справді, школа для малих деревцят. Ото через цю шкілку я й ходила щодня, бо мама примістила мене у своєї сестри Наталки, що зараз за шкілкою жила. Ця частина Ставищ-села звалася Пшінка.

Я дивилась на цю сухорляву тітку, порівнювала її з тіткою Ялисоветою і з мамою, та й приходила до думки, що мама — найкраща з них трьох. Нічого того рідного кравченківського не могла я помітити у чужуватій тітці Наталці. От, найнятий куток, щоб я мала де спати та пообідати.

Та недовго я жила в тітки Наталки. За помахом магічної палички Віталія Михайловича покинуті будинки графа Браніцького стали гуртожитками для хлопців і дівчат, для тих, що були з-поза Ставищ. Там і я жила.

Все було яскраве тут, нове й захопливе. Це ж позбігалася сюди молодь з усіх околиць. Чимало ставищан, є й з Плоскої, Гойсихи, з П'ятигір, Ненадихи, Бузівки, Жидівської Греблі... Учні були різношерстні, різно підготовлені. Одні щойно із шкільної лави, а є й такі, що поприходили в солдатських шинелях.

Так, все було тут захопливе. Це оточення було моє. Я тут була своя, з якого боку не поглянь. Перше, це ж усі оці ще незнайомі мені дівчата й хлопці прийшли сюди з бажанням вчитися, як і я. Друге, здійснилась моя мрія — жити серед розкішної природи, а вона тут буйна, ще й не чужа мені, бо це ж батьківщина моєї мами. Третє, вже сама свідомість, що ось ми утвердилися на руїнах старого, поміщицького маєтку і тепер

по праву беремо те, що нам було недоступне за часів панування тут Браніцьких, — освіту. Четверте (але я цього не усвідомлювала), тут для мене було необмежене поле для моєї гри: спостерігання. Це ж було моє улюблене, — бути трохи збоку й підглядати людей (які не знають, що їх розглядає хтось) у їх безпосередності. А тут у масі я не була помітна і могла так собі гратися. Спостерігати ж було що: учителів, учнів, їх вдачі... П'яте, я мала тут кожен раз щось незнане, хвилююче, воно заповняло моє прагнення щораз нового. Ну, і шосте, я тут знайшла товаришку, якої досі не було і якої так бракувало... Досі ж я не мала з ким говорити про своє улюблене, крім, хіба може, з Тимком Кравченком. А сьоме... — Може бути й сьоме, — ми тут купалися в пісні.

Найбільш впадав у очі Віталій Михайлович, що позбирав нас, повишукував учителів і був осередком усього цього шкільного новотвору. Він поділив приплив учнів на три кляси, він ввів такий устрій, що учні мали свою управу, себто передавав шкільні справи на загальні збори, хоч за лаштунками стояла Педагогічна Рада і голова її, Самійленко. На таких учнівських зборах кожен, хто хотів, висловлювався. Сидів на них і Віталій Михайлович (більш ніхто з учителів). Сидів й мовчав, ніякого тиску на хід зборів не робив. Тільки слухав. Наприкінці вставав і робив свої висновки, зовсім несподівані, не підпираючи ні однієї попередньої думки, але якраз ті, що витікали з усієї дискусії.

Викладав він історію, літературу, мову й географію. Бачу перед собою на лекції цього вчителя, суворого й серйозного, оцю дуже шляхетну ставну постать у бездоганному костюмі тютюнового кольору. Клясична грецька краса «ан фас» і в профіль, русява, злегка хвиляста шевелюра, яку він зрідка, легким доторком руки обережно, щоб не пом'яти й не розвихрити, поправляв. Мене цей рух дивував, не підходив він до загальної сильвети Віталія Михайловича, що для мене був зразковою постаттю педагога у найвищому розумінні. Так, наче любувався собою чи хотів сподобатися клясі? Перед ким це він так прихорошується? На це відповіді в мене тоді не було.

Поза лекціями умів він знаходити межу поміж суворим вчительським виглядом і товариською невимушеністю. А проте дуже всіх нас вивчав і спостерігав. Він наче не втручався, а пильно за нами стежив і мав на кожного характеристику, яку тримав про себе. Може ці його спостереження над нами й були причиною, що він весь час нас «пересортовував». Будинків і

кімнат для гуртожитку було багато, то він визначив, хто з ким має бути в кімнаті. Пожили трохи — у Віталія Михайловича нова комбінація, — ти переходь у ту кімнату, а ти будеш тут жити. І треба сказати, завжди вдало підбирав групування.

А то загадає всім зібратися у неділю поза лекціями в найбільшій клясі і розвиває нам якусь позапрограмову тему, так, для загального розвитку. Моє шанування Віталія Михайловича дійшло вершка, коли він зібрав нас отак раз у неділю і розповів про матріярхат, американського дослідника Луї Морґана, що відкрив цю стародавню форму суспільного ладу і написав книжку про постання й розвиток інституції родини, і що ця книжка лягла в основу дальших дослідів про розвиток людини й її суспільних організацій.

На мене ця лекція справила колосальне враження, просто викликала в душі переворот! Тож я тільки й чула досі звідусіль, що «дівчата нездібні до науки», «жінка не людина», «їсчадіє ада», «нечиста», не сміє входити у вівтар, «жіночий університет — заміж», «волос довгий, а ум короткий» тощо-тощо. А тут розкривається, що не завжди так було. Я стала на гранітну основу, що недаремно хочу вчитися, що неправда, ніби для дівчини це непотрібно й необов'язково, однаково ж — підеш заміж, а там уся твоя наука непотрібна... Тоді ж у мене було пристрасне бажання рости духовно, удосконалюватися... хоч би на колінях рачки, а лізти до вершин своїх можливостей. А тобі кажуть — непотрібне це!

От, як підкріпив мене тоді Віталій Михайлович! Його лекція вклала в мою душу, крім випростання потоптаної гордости, ще й зародок наступних моїх шукань на дорозі самовдосконалення: лектуру в цьому напрямку, захоплення доісторичними темами та спробами втілити їх у мистецьку одежу, як от «Велике Цабе». Це прийшло через десятки років. А почалося у ставищанській педагогічній школі під впливом Самійленка.

* * *

Другий учитель, що був із самого початку заснування педшкола, — Степан Куделя. Він викладав математику і співи. Тому, що співанки були два рази на тиждень, а я там співала альтом, то запам'ятався цей учитель тільки, як дириґент. Треба ж було весь час дивитися на його руки й вираз лиця, та й пісня ж надає емоційного забарвлення переживанню. Кожна пісня приносить свою емоцію. Я дуже люблю співанки, вже тоді ця

любов почалася, то хоч ми мали співанки зразу після лекцій, голодні, я цілком була згодна з Куделею, що на голодний шлунок краще співається.

В протилежність тонковидому Самійленкові, Куделя був плебейсько негарний, кирпатий, але з надхненними сірими очима, які закривали й усували перше враження, ту негарність. Куделя поза лекціями й хором не стикався з нашим шкільним побутом, але хор у школі відогравав першорядну ролю. Спочатку наш дириґент розучував з нами народні пісні в обробці композиторів («Мала мати одну дочку...», «Ой, вербо, вербо...», «Ой, не шуми, луже...», «Дударик», «Пряля», «За річкою, за Дунаєм...» і ще багато інших). Але на першому пляні були «Заповіт», «Вкраїно-Мати...», «Ми, гайдамаки...», «Не пора...», «Шалійте, шалійте, скажені кати...». Гимн «Ще не вмерла Україна» був такий усім відомий, що на співанках його не обробляли. Це з того часу залишився спогад, що вся заля на Шевченківському святі греміла цим гимном, усі співали. У 1920-21 році.

Потім наш хор розучив і співав складніші речі, переважно Шевченка. Кантата «Світе тихий, краю милий...», «Б'ють пороги...», «Наш отаман Гамалія...», «Прощай світе...», «Орися ж ти, моя ниво...». Олесеве «Гукайте їх...», «Для всіх ти мертва і смішна...», Тичинине «Як упав же він з коня...». «Тихий сон по горах ходить...»

Були в нас і свої солісти. Максим Тхорівський — бас, як густий мед. Степан Кашперський — високий тенор.

Спочатку наш хор співав на шкільних урочистостях, потім ми вже виступали в ставищанському театрі на Шевченківському святі, а пізніше їздили по недалеких селах. Але я більше любила співанки, ніж концерти з виступами на сцені. Особливо любила, як треба було багато разів повторювати фразу, поки дириґент доб'ється бажаного.

Крім того, кожне з нас принесло до школи свої місцеві пісні, що їх ми співали вже поза хором. Василина Ставниста — «Ой у полі криниченька...», «Ой, у лузі на калині...». Тхорівський — «Горе вам, дівчата...», «Гею-гей, місяць і зоря...», «Темна нічка...». Я — «Ой ти місяцю, а я зіронька красна...», «Косарі косять...», «Гей, у полі три дороги різно...», «Ой, приїхав козаченько з поля...». Не перелічиш...

Спів у ставищанській школі був стихійне явище, чи не найбільший позасвідомий чинник нашого виховання. Це ж були 1920-1922 роки, початки закріплення совєтської влади і перше затягання шнура на горлі, недавнього ще, національного цві-

тіння. Щоб школа існувала в мережі Наросвіти, вона мала бути леґальною і льояльною. Наш вихователь і творець школи дотримувався льояльної лінії, що ніде не випиралася. Ніякої політграмоти нам не накидали, ми тільки співали «Вкраїно-Мати» і «Вічний революцьонер...»

* * *

Трохи пізніше з'явився в нас новий учитель — Дмитро Загул. Самійленко відразу передав йому історію літератури і мову. Увійшов до кляси чоловік з приплюснутим носом, із чолом мислителя, розділеним на дві долі і дуже синіми очима. Він почав знайомитися з нами і зразу ж дав кілька тем до вибору для письмової роботи. Я собі вибрала таку тему: «Революція в інтерпретації Павла Тичини». Вибір цієї теми був тому, що мені імпонувало чужоземне слово «інтерпретація». На наступній лекції української літератури новий учитель приніс виправлені роботи і прочитав перед клясою мою, як зразкову. Так закріпилася традиція читати мої письмові роботи перед клясою, щоб на них вчилися інші. А я просто не вміла багато написати і ледве перетягала з одної сторінки шкільного зошита на другу. Що вони пишуть на чотирьох сторінках? Я не знала, що писати більше і тому перша подавала свою роботу.

А був у нашій другій клясі поет, Петро Огородник. Отож він найперший познайомився ближче з Дмитром Загулом і це від нього ми потроху дещо довідувалися. Я ж, така боязка, ніколи не доступилася до Загула ближче, як належить у клясі до вчителя.

Вчителі жили в окремому домі через дорогу. Петро Огородник занадився туди із своїми віршами і розказував нам, що бачив у Дмитра Юровича збірки його поезій, видані в ОДНОМУ примірникові, себто маленькі рукописні книжечки, писані друкованими літерами. Бачив він і одним-єдиний примірник друкованої протимосковської і протибільшовицької книжки поезій «Марія й Мара́», де недвозначно писано про червоного когута з півночі. Цей збірник поезій вийшов саме перед більшовицьким вступом у Київ. Щоб не бути розстріляним, Загул придумав ось що: подав у газеті оголошення, що поет Дмитро Загул утопився в Чорному морі в Одесі, а сам зник із Києва. Оце ж він пересиджує в Ставищах, «втік», «сховався».

Одружений він був дуже романтично. Жінка його була росіянка, не вміла по-українському. Оженився з нею Дмитро

Юрович десь аж на Уралі, як потрапив, поранений полонений «австріяк», до шпиталю. Сестра-жалібниця в тому шпиталі вйходила його, врятувала від смерти. З того виникло кохання, шлюб. Мене кожен раз дивувало його пом'яте лице, розчавлений ніс і в контрасті до того спотвореного лиця — м'який задушевний говір та сині довірливі очі. Тоді вже не помічалося спотворення.

Був він дуже освічений. Скінчив ляйпціґський університет, знав досконало німецьку мову, перекладав Гайне. Співав. Навчив наших хлопців нової пісні: «Із сліз моїх, любко, зродило...» і дует «Коли розлучаються двоє...»

Про інших вчителів, що майже всі приїхали до Ставищ від чогось рятуватися, як не від розстрілу, то від голодової розрухи в Києві, менше я маю що згадати. Був біолог Федір Великохатько. Бекеш, Венґриновський, Лось... Зима. Була ще Зіна Яскульська, вчителька зразкової школи...

16

А хто ж ті, що разом зо мною прагнуть добувати освіту і зійшлися сюди звідусюди? Самійленко розділив нас на три кляси. У першу клясу попала Маня Мартиненко. Я — в другу. У третій були дорослiші і там їх було небагато. Моя ж кляса була досить численна і спочатку все просто рябіло, індивідуальності не виділялися. Але скоро вже почали деякі вирізнятися.

Найперший яскраво виділився Іван Набека́ло. Він у своїй розхрістаній шинелі більше подоба́в на дорослого, ніж на учня, але на лиці в нього були написані його юнацькі 20 років. «Мабуть, цю шинелю він не скидає з часів свого військового минулого, — щось таке верзлося мені, — але якого?». Хоч формально ніхто його не вибирав, але був він природно нашим клясним старостою. Часто повторював улюблене: «До пор'ядку!». Де це він похопив це слівце? Він же з Бузівки, за десять верстов від Жашкова, а в нас так не кажуть. Це якось погалицькому.

На шкільних «вічах» був він запальний і поривчастий промовець із несподіваними образами. Без жадного змовляння представляв шкільну громаду, себто був головою учкому. Коли промовляв, то хижо відкидав рукою довге пасмо волосся (в протилежність до бережистого руху Віталія Михайловича), що неслухняно завжди спадало на чоло. Тоді відкривалося широке

й високе чоло, широко розставлені карі очі, мрійливо-веселі, та широке кругле лице, а уста складені в трохи іронічну посмішку.

Але коли на лекції літератури й мови Самійленко, викладаючи теорію віршування, подав зразки різних розмірів (ямб, хорей, анапест, амфібрахій) і тут же загадав нам писати вірші на щойно обговорені розміри, то Іван Набекáло перший у цю гру включився і якстій встругнув такого вірша:

Ну, та й чудачка ж ця Дуся Гуменная,
Сіла собі на вікні
Вірші складає, немов оглашенная,
Застує світло мені...

(Бо треба сказати, що в цій клясі причепили мені ще одне ім'я — Дуся. Хтось так назвав — і пішло. Мені це ім'я не подобалось, якесь ніби міщанське, то я стала називати себе Докією.* Явдоня — це ж тільки домашнє. Явдоха видавалось мені тоді простацьким і грубим. Хоч тепер я думаю: грецькі Гіпероха, Андромаха — гарно. А чому українське Явдоха — негарно? Ну, я тоді ще не знала, що *Євдокія* це ім'я грецької морської богині, *Евдотеї*. І значить воно: добра богиня вода. *Еі-Ев* — добра. *Д̄о* — вода. *Кія-тея* — богиня.)

Я таки справді сиділа тоді на вікні, розкошуючи осінніми жовтобордовими барвами ранньої осени, що буяли в саду за вікном.

Тоді в нас часто були порожні години, бо ще не було повного комплекту вчителів. От на одній такій порожній годині встає ставищанин Тиміш Коберник і закликає до тиші, щось хоче сказати. Ми його звали Коберничок, бо був дуже дрібний, мініятюрний, з опуклими насмішкуватими блідо-блакитними очима та «сучкуватим» носом. Він раз-у-раз насміхався над «просвітянщиною», підіймав на глум широкі шаравари, вишивані рушники над портретом Шевченка і називав це бутафорією та театральним реквізитом. Я вперше тоді почула такі вирази. Вони підіймали на сміх те, що було таке звичне, як потреба вранці вмитися. А що замість цього? Коберничок не казав.

---

* В 30-х роках видавали пашпорти і написали в моєму «Євдокія». Я не хотіла такого пашпорта брати і довелося йти до начальника міліції та доводити, що я — Докія. Для цього я принесла словник Грінченка (бо міліція казала, що такого імени нема). Але нач. міліції сказав, що словник Грінченка не документ. То я принесла академічний словник і показала там своє ім'я. Відтоді я в документах Докія.

Так от цей Коберничок хоче щось сказати. Пропонує, щоб тут у нас у школі заснувати комсомол. І щоб зараз таки записувалися та ухвалили постанову. Ех, як схопився Набека́ло, як виголосив промову! Коли вже записуватись, то до укр'юсу! Слова́ «комсомол», «укр'юс» нам були невідомі, але Набека́ло так красномовно обґрунтував переваги української юнацької спілки, що Коберникова затія в корені провалилася. Укр'юсу теж не заснували на тих стихійних зборах. А як невдовзі приїхав представник таращанського відділу Наросвіти, товариш Іванушкін, щоб заснувати профспілку і щоб ми вступили до неї членами, то теж зустрівся з тупою, невисловленою нехіттю. Цікавий чоловік цей Іванушкін. Прізвище московське. Борода на всі груди, пишна, золотиста, — а обличчя молоде! І запашна українська мова. А сам — жид, хоч наче нічогісінько жидівського в ньому не було. Приємний чоловік, але з його профспілкою нічого не вийшло. Ніхто не хотів у якусь профспілку записатися.

Петро Огородник — з Ненадихи на П'ятигірщині. Він також ходив у шинелі — блідий, з довгим носом. Поет і дивак. Завжди він грав ролю малого мазунчика, навіть манера говорити була ніби дитяча. Про себе він говорив у третій особі: «Петя (не Пєтя, а Пєтя) хоче їстоньки!» І скрізь, де можна було, головно у дівчат, підхлібничав, себто потрапляв, як варили куліш, їв разом з ними, а ще й цибулю трощив. Але все це було «за виграшки» і, як належиться «малому мазунчикові Петрусеві», з вибриком. А то раптом приходить із чимось, з настовбурченою полою шинелі. Це — ціла випічка хліба. І ходить він від кімнати до кімнати, роздає всім по хлібині, не забуваючи тут же й попоїсти. А при тому співає оцієї, ненадиської:

В кінці греблі стоять верби,
Там холодна йде вода,
Любов наша дорогая,
До чого ж ти довела.

Розкопаймо тую греблю,
Нехай з неї вода йде,
Занехаймо те кохання,
Нехай воно пропаде...

І цей Петрусь, що вдавав дурника, мав геніяльні здібності: він міг вмить ока безпомильно множити семизначні й більше-

значні числа. Треба годину робити вичислення множення, а спитайте Петра, він вам скаже без надуми. І точно.

До Загула він стояв найближче з усіх учнів і носив до нього свої вірші.

Пізніше за нього вступив до школи Максим Тхорівський і то відразу у третю клясу. Рідний брат, а чому інше прізвище? Бо ця родина була незвичайна. В ній знехтовано традицію, батько й мати були вільнодумці і свідомо жили «на віру», себто невінчані в церкві. Кожен син мав інше прізвище. Був у них ще один брат, то той мав і третє (забула, яке, а знала). Коли Петро був поет, то Максим — співак. Бас його був густий і насичений чаром. Мені здається, що вже ніколи я не чула більше такого приємного тембру, як Максимів. Видавався він мені вже підстаркуватим, а вірніше — зношеним, з лініями від крил носа до кутів уст, з вдавленим переніссям, з якого йшов орлій ніс. А вираз лиця — самовпевнений, навіть цинічний, особливо, коли посміхався. Проте, як заспіває! Розкіш слухати! Може це й зробило його серцеїдом! Він хвалився, що нема такої дівчини, на яку він накинув оком, щоб встояла перед його залицянням. Щось ніби так воно й виглядало. Ну, що побачила в ньому ота молодесенька з першої кляси Тимченківна («а я теє дівча люблю, що біле, як гуся», справді, біленьке, рожевеньке гусеня), що очей не зводила з Максима, слухняно й покірно? Тільки подивився «із значенням» на яку дівчину — вже й пропала...

Його партнером у дуетах був Степан Кашперський з другої кляси. Тенор високий і пронизливий. Голос гарний, і хлопець танцюристий, і кавалер хоч куди, — тільки без чару. Співали вони «Де ти бродиш...», «Коли розлучаються двоє», «Вночі на могилі...». За акомпаніятора був Єжель, рудий і добродушний парубійко із третьої кляси. Добре, що доктор Гóрох лишив піяно, а революція не порубала чи не сховала в якомусь коровнику. Єжель скоро навчився на ньому бринькати і вигравав польки та вальси...

17

Я сиджу з Варею Костенко, пильною ученицею, за передньою партою, йде якась лекція. Коли чую, хтось іззаду своєю ногою потискає мою. Озираюсь, — а то на задній лаві Маринич. Видко, в мойому погляді було стільки здивовання, що «залицяння» відразу припинилося. Що це за новини? При чому тут я? Образа!

Микола Маринич із Плоскої був гарненький хлопчина (вдягни в дівчаче і не пізнаєш, що не дівчина) і вважався поклонником Васі Ставнистої. Атмосфера «романів», що вітала над цим молодим народом, якось мене не стосувалася. Не то що я була свята, ні, щось інше. Не було тут таких, що перекинулась би на мене, чи від мене еротична іскра. Ні, ще не так. Я знала, що Маня Мартиненко вмирає від закохання у вчителя Куделю. А зустрічаючи довгий, розплавлений у еротиці погляд цього вчителя, я відгороджувалась нерозумінням, бо... не було іскри. А я з перших днів у школі побачила когось такого, що видався мені надзвичайним. Синьокий, русявий, неподібний на всіх, іншої раси. Прізвище його було Гайна, мабуть, предки його були німці-колоністи, хоч Гайна й слова не вмів по-німецькому і навіть не здогадувався, що він — Гайне. Але моя пасія, — гай-гай! — не звертає на мене жадної уваги. Скоро Гайна покинув школу, і я більш ніколи не зустрічала його. Оце такий «роман».

Усі два роки ранив мені серце своєю довершеною красою Тодось Цимбал, але за всі два роки він не зволив мене навіть помітити, не то що слово сказати. Сидів він позад мене (поруч Маринича), як статуя. Лице блідо-матове, очі величезні карі, задумано холодні й оксамитні водночас, риси — клясичні, як у журналі *Нива* портрети принців. Ідеал мого уявлення про красу. І подумати — хата Тодося Цимбала зараз за тином моєї тітки Наталки на Пшінці, де я жила перший час, а потім деякий місяць ходила щодня обідати! Він бачив, що я очарована його красою, але ніколи, ні разу, навіть у справі якій, не заговорив до мене. Згорда відкидав. Дивився десь поза мене.

Отакі то мої «романи». Хто признається до мене, я відкидаю, я ображена недоречним залицянням. Кого потребую — мене не бачить.

Тому не знаходила я чогось спільного з такими «левицями», як Галя Долинська і її вірна приятелька, Віра Грабовська, дівчатами із Плоскої. Вони завжди були в оточенні паруботи і улюбленим їх звертанням до хлопців було: «Ой, ти отряха!». А ще: «Ой, ти одгриза! Зануда!». Такою «левицею» мені спочатку здавалася й Вася Ставниста, що оберталася все в товаристві Тихона Пацелі, Тимоша Коберника, а тепер і Маринича. Вона бурхливо-весело поводилася, білі зуби блискали раз-у-раз, очі задьористо сміялися. Помітила я цю дуже відзіґорну струнку дівчину з чорним нехвилястим стриженим, але буйним, волоссям вже давніше, тільки яка я їй рівня? Я, як завжди, вайло, мовчазна, боязка, нешвидка на відповіді, — я зрозуміла її, як

баришеньку родом із якихось підпанків. Одежа її була гарно пошита і припасована. А як прийшла зима і ми повдягалися в тепліше, то на мене справило враження її чудово пошите пальто із сірого сукна, облямоване сірим смушком, що так пасував до червоної, як жар, хустинки на голові, чепуристо вив'язаної. Ця зовнішність мене віддалювала. Але дуже скоро інші риси, виявлені у Васі, полонили мене на довгі роки.

Сміхотлива і тонко дотепна (а не «Отряха! Зануда! Оферма!»), вона була дуже очитана, а це вже був спільний ґрунт. Дуже скоро стало мені з нею найкраще. Ні з ким не було мені так цікаво й гармонійно, як із нею. І здається, перше, що нас зблизило, була пісня «Ой, вербо, вербо...». Куделя дав Ставнистій перший голос, бо в неї було хороше сопрано, а я співала альтом. Ми однаково відчували й інтерпретували пісню — і тут уже не треба було слів, щоб відчути спорідненість.

Із Ставнистою моя зв'язаність зникала, я також могла сипати дотепами й видумками. Одна одній піддавали ми жару, хихотіли з дрібниць, тішилися. І що б ми не робили, — з усього витягали причину до сміху. Якийсь суботник у школі, Самійленко запріг нас усіх прибирати шкільне довкілля. Я й Вася замітаємо подвір'я на фасаді, граємося словами, вирікаємо «афоризми». — Як є зловоніє і благовоніє, — міркує Вася, — то може бути і просто в о н і є. — І це вже причина до сміху. Другим разом я повідомляю її, що маю «пекельний плян». І я, і вона знаємо, що це якась дуже невинна видумка, але тішить нас те, що знаючи це, ми звемо її «пекельним пляном». Наш загальний розвиток був на одному рівні, хоч вона була на рік молодша (15 років). Видавалась вона мені більше очитаною, ніж я. Це тому, що вона мала більше пам'яті на читане, вживала з читаного вирази й звороти, більше пам'ятала зміст. А я вже раніше згадувала, що все читане в мені десь потахало і з'являлося в перетопленому вигляді.

Отож Вася Ставниста найбільше з усіх учнів припала мені до душі. Самійленко помітив нашу однозвучність і при перетасуванні, переселюванні й розселюванні нас не розлучав. А потім, вже весною другого року переселив нас у дуже поетичний куточок: над самим ставом у ярку, в парку був двоповерховий будинок, весь у зелені. Там на поверсі в кімнаті з бальконом і жили ми: я, Вася і ще одна дівчина, Ганя Мазуренко. А на партері якісь інші дівчата.

Ця третя наша співмешканка була зовсім до нас неподібна. Вона була куди старша за нас, але призначена до першої кляси.

Дівчина з чудовими великими синіми очима, але все інше було дуже негарне. Обличчя — перекошене, кути рота загнуті десь донизу, ніс звернутий набік і розквашений, весь вираз постійно такий, наче вона от-от заплаче. До того ж і голос весь час був плачливий, ниючий, а в очах — вічний сум. Фігури ніякої, якась лемішка, а не фігура. Ніякого тобі гумору, нічого такого, що переповнювало нас. Ми цю серйозну дівчину відчували, як нещасливу, і старалися її не вразити. Була вона з Високого на П'ятигірщині, недалеко Ненадихи.

Інші дівчата, такі як Зіна Задорожня, Надя Пустовійт, Саша Поштаренко, Маруся Берегова, Женя Кокоша та інші, ніколи не були зближені до мене, не товаришували. А ще в старшій клясі були сестри Ярина й Настя з довгими до колін косами, вже й дорослі дівулі, то вони стояли від усього осторонь. Тося Яскульська жила з сестрою Зіною, вчителькою зразкової школи, то та зовсім була далека...

18

У добрах графа Браніцького всім учням педшколи (часом казали — учительська семінарія) було де приміститися, хто був не з самих Ставищ. Але харчі ми приносили з дому. Кожне через тиждень, абощо, ходило додому і приносило на плечах буханці хліба, олію, муку, пшоно, цибулю... (приблизно такий «асортимент»). Ходила і я. Часом по дорозі були мені Набекало і Кашперський. Як Набекало, то цілу дорогу про щось говорили...

Самі собі ми й варили в огрівальних грубках галушки, куліші — і заправляли рижієвою олією з цибулею. Та й платня за навчання була хлібом, це ж країна ще не вийшла з часів воєнного комунізму, тоді за все платилось натурою, гроші не ходили. От, забула чи 5 чи 10 пудів пшениці треба було мені доставити до школи на рік за свою науку.

Світили ми каганцями, вмоченими в олію ґнотами. А як прийшла зима, то було дуже холодно в тих будиночках та й у школі. Що ж, Самійленко знайшов вихід. Одного дня, замість навчання-лекцій вибралися ми до лісу, заготовляти собі паливо. Вперше довелось мені тоді пиляти і це було легко, тільки треба знати, як. Треба вхопити ритм і не тягнути до себе тоді, як другий пиляч тягне до себе... І взагалі від того суботника не зосталося спогаду, як про тяжку працю, а навпаки, як про

веселу забаву з морозом, снігом, сміхом і співами. Тихін Пацеля виспівував своє:

Люблю я пиво, пиво шумує,
Люблю дівчину, гарно цілує...

А особливо викаблучував Петро Огородник. Віршував: «Сіжу под вербою і п'ю чай с молокою...». А то диким вереском вигукував: «Гусі!». А далі, імітуючи 9-літнього школяра, — «Предли-и-и-нной хворостиной...». Нарешті, заговорив і «по-французькому»: «Іван теля пасе, а Марія льон тре»... Це здається, тоді він випродукував таку глибоко філософську сентенцію лінивого школяра: «Учитися? А нащо? Однаково земля над нами не порозумнішає». І часто її було чути потім, особливо, перед іспитами...

Але однаково було холодно й голодно. Одні не витримували й кидали школу. Не дотягла до кінця першого року й Маня Мартиненко, десь зникла, я вже її більш не бачила. Інші «вкривалися торбинками з пшоном», як ото пішла слава про Батрака, і таки школи не кидали. Бо було дуже цікаво й весело в цім гурті. Я знайшла в ній ту атмосферу товариськости, що була ще, хіба тільки, на хуторі у Кравченка. Починаючи згори, від вчителів, і донизу, до хлоп'ячої частини школи, мене не упосліджували, а навпаки. Такого дружнього й товариського ставлення, як у ставищанській педшколі, я вже потім ніколи не мала. А я ж була досить відокремлена, несміхотлива, «романів не крутила» — і все це вважалося абсолютно законним. Пробували. Береговий, теж уже старший, як Тхорівський, і теж із славою ловеласа, здумав раз поцілувати мене. Нічого, крім ображености, я не відчула. В цей час стоїть збоку хтось і обурюється. Цей «хтось», та вища, друга я, холодно спостерігає та показує мені, як це — ух! — бридко. Мені ж хотілося чогось незвичайного! То той самий Маринич, який пробував був під партою тиснути ногу, сказав мені, що за це він мене й поважає, бо я не плету ні з ким шури-мури.

Оце ж тоді спробувала я вперше махорки. Треба сказати, що голодувала я тоді таки чимало. Під час перерви так смокче і так млоїть. Хлопці тоді десь сядуть кружка і гуртом покурюють. Я часом підійду... Невідмінно тоді Пашківський — резонер із Буків — каже: «Закуріть з нами, Гуменна!» То одного весняного, особливо смоктливого в шлунку, дня я й відказала: «Давайте, спробую!» Було гірке й недобре, але наче затих голод. І

тоді вже не раз, як хотілося дуже їсти, я просила в когось «на цигарку». Нікому не кортіло робити з цього жартів. Вже потім, як я проходила далі свою нелегку життьову путь, то таки добре навчилася курити...

Словом... «А Дуся шелестить!» — як приказував Іван Набека́ло.

Я любила вчитися, школу, лекції, перерви, співанки — весь цикл шкільного побуту. Але якщо вдень почувала себе в дружній родині, то ввечорі, як уже починається галушковарення, було не так. Тоді до кімнат дівчачого гуртожитку вчащали хлопці. Я тоді почувала себе відчуженою і неналежною до цієї атмосфери женихання та парування. Аж млосно серед них бути, в цій самій кімнаті, чути оці «отряхи й одгризи». Якби світло — читала б, а то — каганець, що тільки тіні видно. А зимові вечори довгі, смеркає рано...

Одного такого вечора я не витерпіла й вийшла надвір, до сосон. Місячна стежка потягнула мене на вулицю, а тоді не зчулася, як уже й вздовж вулиці йду. Мороз тріщить, місяць аж натужився, так світить, навколо — ні душі, всі сидять за оцими жовтими вікнами біля груб та печей. Це ж навколо сніг, біло, дихай і хочеться, а там позаду в кімнаті, звідки я вийшла, — чадить каганчик.

Пройшла я повз садибу Саші Поштаренкової, це по дорозі на Янишівку, ось уже й останні хати минаю, а це вже й поле. Іду й іду, ніде ні душі. Зайшла вже в поле далеко, сніг рипить, мороз тисне, а я все далі та й далі йду. Трохи й страшно — але ж нікого ні душі!

Може тому так урочисто й чарівно, що ні душі? Жаль мене обняв завжденний — отой спогад про щось втрачене. А як усе іскриться, які кольори горять на снігу, небувалі й небачені в житті! Зелені, сині, рожеві, фіялкові, оранжові, веселкові... А які досконалі форми, які грані. Це сніг так проти місяця грає.

Я стала, завмерла. Це ж те, моє рідне, за чим тужу з дитинства! Це ж т а м так, я пригадую! Це той світ, у якому я — с в о я!

Який? Де він? — сама себе запитала, бож т о г о с в і т у нема, це вигадка. Це ж тільки місячний блиск падає на кристали різної форми.

І раціоналістичний голос заглушив пам'ять. А я сумна, з ненасиченим голодом і радісна водночас повернулась до темних конур і каганців, намагаючись як найдовше не дійти і повер-

таючись назад, щоб на цей МІЙ СВІТ ще раз глянути, запам'ятати, вбрати його в себе.

19

Васі, яку я вже називала Василиною, бо вона чомусь не любила зватися Васею, ані Вассою, отже Василині легше було ходити додому на неділі, бо жила вона у Ставищах, тільки за п'ять верстов від школи. Цей куток називався, може й жартівливо, Жабокраківкою.

Наша дружба дуже зміцніла. Виявилось, що ми однодумці. Крім сміхів, колючих дотепів і «романів», Василина вміла ще й думати. А ми тоді розв'язували дуже складне питання. Чи жінка — людина? Чи вона рівновартна чоловікові? Чи це правда, що жінці належиться лише один «університет» — заміж? Ось моя двоюрідна сестра Оля Ващенко. Вона вже скінчила 4-клясову школу, а тепер вийшла заміж, дитина, — і сіла. Та й горюємо з приводу Олі Ващенко чи якої другої заміжньожіночої долі...

Василина також із такої родини, де самі дівчата. То бажання утвердитися в інтелектуальній висоті (та ще й на тлі тих дівчат, що були в нашій школі), було плятформою нашої дружби. Тому Василина охоче забирала мене весною додому до себе, а я ще охочіше йшла.

Щоб дійти до її оселі, треба пройти через містечко, обігнути костел, спуститися вниз, повз величезний став, вийти нагору, тоді проминути вигін, де стоїть отой загадковий мурований вітряк, завернути повз 4-клясову школу, аж тоді вже можемо йти тінистими вулицями, вуличками, ярками й гайками. Ось, нарешті, і хата. Просторе подвір'я, встелене шпоришем, сад — яблука, груші, черешні, сливи, — а за ним і лісок, і левада... Хто його зна, чи це село, чи хутір... Знов ліски, а десь чути оцю пісню, що співають невидні дівчата польовими голосами і що я вже навчилася від Василини:

Ой, у полі криниченька на чотири зводи,
Ходив козак до дівчини ще й чотири годи.

Ой, дівчино, повна рожо, чи сватати можна?
Козаченьку, барвіночку, хоч у неділечку.

Ой, дівчино, повна рожо, в неділю не можна,
Зажди мене до осени, Господь нам поможе.

Ой, не можна, козаченьку, до осени ждати
Трапляються добрі люди, віддась мене мати,

А як не дасть мене мати, віддасть мене батько,
Буде тобі, козаченьку, та й за мною жалько...

Як гарно стелеться у далечінь ця дівоцька наївна пісня. Само повітря співає.

Це тут росла Василина. Звідси до школи ходила, тут читала Достоєвського й Чехова та інших клясиків, що ними вона ще й досі жонґлює, як хоче блиснути. А я думала, що це — якась міщанська панійка! А тут така несподіванка — такий поетичний і такий клясично селянський куточок, де само повітря співає, пісні без напруги входять у свідомість. І чи диво, що наша дружба мала так багато пісень? Ні з ким так добре не виходило (і досі не виходить), як із нею. Я навчила її моїх пісень, вона мене — своїх і ми могли годинами співати всі пісні, які знаємо. Мало того, ми ще й «драматизували». Ось у пісні «Ой, у лузі, на калині колихала дівчинонька дьві дитині» на прохання дівчини нерідна мати відказує: «Бодай же ти не діждала, щоб я твої дрібні діти колихала», то це ми співали особливо грубим манером... Або мою пісню, «Ой ти місяцю, а я зіронька красна, в вишневім саду тобі коника пасла» — спочатку співали на один мотив, повільний і розтяжний, а тоді раптом переходили на скаковий, відзіґорний темп, бо знали два мотиви...

А починали ми наше «співодійство» з тієї, що навчилися від Максима Тхорівського, п'ятигірської. Моєї улюбленої. Сама мелодія здавалась мені незаспіваною, особливо в тім коліні, де підголосок розходився з верхом і утворювалося несподіване різноголосся. А чому слова цієї пісні брали мене за живе? Тоді не знала я, аж тепер бачу, що ця пісня — пророча.

Горе вам, дівчата,
а ще гірше буде,
та гей! що про вас говорять
та й превражії люди.

Справді, скільки ж то наклепів та несусвітніх пліток наслухалась я про себе!

Говорять, говорять,
не переговорять,
та гей! а моєї натури
та й не перестановлять.

Два останні рядки я співала безумовно від свого імени, з твердістю. Не перестановлять, хай там що!

А далі йде таке пророцтво:

Котра дівка хоче
розкоші зажити,
та гей! нехай вона іде
та й до двору служити.

А у дворі служба
гірша від неволі,
Гей! вийдеш за ворота
та й наплачешся доволі.

Це ж образ моєї вибоїстої життьової дороги! «Двір» — література, а служба їй — все, що довелось витерпіти.

Кінчається після так:

А в мене НАТУРА
така, як у ТУРА,
гей! а в мене серденько,
як було, веселеньке!...

Цю строфу я співала завжди з особливим притиском-завзятям, бо це в МЕНЕ «натура, як у тура». Хоч правда... серденько не завжди веселеньке. Депресія...

Довгі роки ця пісня була моїм девізом, а тоді в Ставищах — з усіх — найвідповідніша, найточніша.

Аж у цій хаті зрозуміла я, чого це Василина так зажурилася, коли Куделя раз на початку співанки запитав: «А де це наша легкодуха Ставниста?» Я їй переказала цю репліку і виявилося, що Степан Куделя — родич, добре і давно її знає та може й ще щось таке, що не всім треба знати... Василинина найстарша сестра була одружена з братом Куделі, петлюрівським офіцером, якого більшовики заарештували і розстріляли. Ця найстарша сестра і ще одна, Олеся, вчилися у мліївській вчительській семінарії. Олесиного нареченого також розстріляли. Тепер

Олеся була замужем за лісничим, Венгриновським, до речі, братом одного нашого короткочасного вчителя.

Зрозуміла я, з чого перешите те її чудове пальто із сірим смушком — з офіцерської шинелі. Зрозуміла, звідки така її інтеліґентність у 15 років. Тільки в цій хаті вже *мати* вчила дітей і з останнього тягнулася, щоб дати їм освіту. А батько, Гнат Ставнистий, казав, що дочок вчити не треба, хай до господарства привчаються. Від своєї матері навчилась Василина польської мови й письма. Мати її була якогось шляхетського роду... Бачила я й Олесю. Е, це вже не Василина! Зелені очі. Дуже правильні риси. А лице дерев'яне. Нема в ньому Василининої одухотвореності.

* * *

Тут я хочу відступити від свого оповідання і згадати про один дивний дійсний випадок, що стався з Олесею і її чоловіком, лісничим. Це, все ж таки, моя друга зустріч із позасенсорним, яке можна ще назвати містикою.

Лісництво, де жили вони, було десь коло містечка Рокитного на Таращанщині. Одного разу поїхали вони на ярмарок і смерком верталися додому. Коні самі знали дорогу, то ними правити не дуже треба було. А цим разом коні почали блудити. Цілу ніч так проблудили, аж на світанку добралися до лісництва. Що ж вони застали в лісництві? Погром. Все побите, поламане, потрощене і пограбоване. Бандити добивалися від служниці, щоб сказала, де сховався лісничий, хотіли його вбити. А потім замкнули її в льоху, а самі цілу ніч громили. І якби коні прийшли знайомою дорогою до лісництва, то Венгриновський вліз би просто в руки бандитам.

То як це коні знали, що ніяк не можна до лісництва йти, і кружляли на відстані від небезпечного місця? Що їх не пускало?

Це розповіла мені сама Олеся, що сиділа на тому возі.

20

Не диво, що я так полюбила Ставища! Це була наче моя давня батьківщина, оці захряслі в розкішній буйній зеленій завірюсі ставищанські простори. Тут народились і прожили життя мої діди-прадіди по маминій лінії, сама мама, тут жив дядько й

тітки, тут я знайшла до душі школу й оточення. Тут і Василина, а такої товаришки я ще ніколи не мала.

А як любила я отой вигін, що ним тебе зустрічають Ставища, отой мурований вітряк. Якого він століття — невідомо. Ставищанин Іван Замша каже, що він питав свого столітнього діда, коли побудований той вітряк. Дід сказав, що він питав свого діда і той дід не знав, бо за його життя вітряк уже стояв. А ще дідів дід казав, що під цим вітряком відпочивав із військом Богдан Хмельницький, як ішов на поляків.

Та тепер цього чудового вітряка, що витримав яке пів тисячоліття, вже нема. Голова ставищанського райвиконкому, товаріщ Клімов, 1926-го року наказав розібрати. Надзвичайна історична пам'ятка загинула з руки вандала, а вигін став без душі.

Як і Городища, Ставища мають свою леґенду. Було це в давнину велике місто, Любомиром звалося. Тут були великі битви. Замкнені в твердині оборонці викопали під землею хід, що виходив десь аж під селом Гойсихою...

То яка мені була охота вертатися з моєї кращої батьківщини до Жашкова на літо, у середину містечка з запиленими кущиками безу?

* * *

Тут великих змін не було.

Тільки я змінилася. Вернулася додому дуже виснажена постійною голодівкою, а ще й дорогою — 15 верстов пішки. Порох сів на лице, і мама, як побачила мене, сказала: «Стара баба!». Справді, в той час я виглядала набагато старшою за свої роки. В 16 років Самійленко давав мені 20. (Цих 20 років потім давали мені ще 15 літ).

З цієї нагоди моя сестричка Льона вирішила випробувати на мені якийсь саморобний крем до лиця. А що вона тепер обертається в товаристві і не може показатися, як буде на лиці лупитися шкіра, то це *я* мусіла помаститися і сидіти три дні на печі, щоб мене ніхто не бачив. Так і зробили. За деякий час шкіра на мойому лиці зіллялася суцільним червоним пухірем, я сховалася на піч за заслонку, а потім це почало лущитися і через три дні я показалася хатньому народові з ніжно-рожевою церою молочної дитини. Експеримент удався, але, Боже мій, якими ідеями живе наша Льона! Нема, щоб прочитала щось чи чимось зацікавилась, крім оцього баришеньства!

І так усі мамині дівчата. Нема помочі. Одна в книжку вшни-

пилася, друга — ні за холодну воду, бо все в неї спрямоване на баришеньство. Один тільки Коля. Він уже підріс і допомагав мамі, як дівчина, добра дитина.

Льона ж мала вже тепер іншу товаришку, як не стало Галі Фузік. Лєна Єзерська вийшла мало не в 15 років за Володю Шепеля. Тепер там утворилася компанія. Між ними — й Саша Цимбал, і Альоша Шепель, і... синки лікаря Кузьмінського, Фіма й Абраша. Вони й далі визначалися дотепністю, але якось дивно. З українізації тоді всі глузували, не можучи видумати проти неї іншого арґументу, як «залізяку на пузяку, гоп!» або «самопер попер до мордописні». От і ці вигадали — щось оригінальніше. Нове слово «довідка» Абраша переробив на «дýвідка». Його батько звався Дýвид.

Льона ходила до Лєни, бувала в Шепелів, то це вона принесла мені розгадку того, за що я вже була й забула. Ото хтось невідомий приніс мені томик Лесі Українки і число журналу «Вопросы психологии творчества». То, виявляється, не хтось, а чоловік Наці Шепель. Сам він тетієвський, прізвища Льона так і не знає, бо він тут живе інкоґніто, ніде не показується, ні з ким не знайомиться. Чому ж він мені тоді приніс? Виявляється, про мої дивацтва давно вже йшла поголоска. «Що Явдоня робить?» — «Читає...»

Бо це було мені цікавіше. А з ким я там могла говорити про мої тодішні нерозв'язні питання? (Нащо я живу? Щоб їсти. Нащо їсти? Щоб жити. Що за безвихідне коло! Як таке колесо, то нащо людина взагалі народжується? Нащо і для чого я вродилася, коли мені тут нудно і нема куди звідси подітися?..)

Так, про мої дивацтва давно вже йшла луна. Хоч би й про те, що я любила спати на твердому, на голих дошках тапчана. На тапчані лежала бараниця із собачого хутра, що нею закутували ноги, як їхали саньми. То я ту бараницю скидала і спала на твердому, застеливши яким рядном. Казала собі: «Я знаю, що моє життя буде тверде, то треба вже тепер звикати». А спати на твердому любила я ще й через те, що уявляла, ніби я їду в поїзді. Ще коли б трохи трусило та штовхало і та-та-та, та-та-та, то й зовсім би було розкішно. Але звідки я тоді знала про моє майбутнє тверде життя? Казала ж я в повній певності.

Дістала я назвисько «стара діва», та не від кого, як від власної ж Льони. Ну, як же, все товариство гуляє, себто ходить по шляху чи сидить десь під акаціями, а ті степові акації розпахнуться до одуру, а місяць щось таке витворяє, що все нав-

коло блищить як скляне, наче снігом блискучим встелений Жашків, — а Явдоня сидить у хаті і при сліпавці читає!

Еге, якби то вони знали, як та «стара діва» з проходящим солдатом цілувалася! Так воно ззовні виглядає, хоч в дійсності це була якась неймовірна фантастика. Трудно повірити, та ще й якомусь цинікові.

Який то рік був? Літо, бо другого дня я пішла з мамою підгортати картоплю. Ганя вже не жила з нами, то може таки 20-й. Я — у Мані Мартиненко, ми тоді про ставищанську педагогічну школу змовлялися, — словом, прийшла я до неї. Тоді проходили через Жашків з Гуманя на Городища якісь реґулярні частини червоних. Нас вони не зачіпали, але треба було остерігатися. І коли йдеш вулицею, а напроти два гімназисти в військових шинелях, зачіпають: «Ах, ґубкі!», — то треба тікати.

Але як розвивалося дійство у Мані Мартиненко, що я зосталася на ґаночку, обвитому диким виноградом, з одним юнаком у шинелі? А де ж Маня? Зникла, і той другий вояк теж. А чому ці два солдати тут опинилися? Стали на постій чи що? Це як увісні. Я — в палких поцілунках. Як так? Вперше побачила, навіть не роздивилась на хлопця — і вже в вихрі еротики?

Це несподівано. Якби я знала, що там вояки, — не йшла б до Мані того дня. Якби я знала, що буде цей вихор, не входила б у розмову. Вся причина, що несподівано.

І все таки та еротика була чиста. Не було в ній жадної наміреності, не було в рухах вояка спроби «добути дівчину». А я ж була безборонна, хібащо, моя «охоронна грамота» мене берегла. Це — моя повсякчасна і всім розголошувана мрія — «хочу вчитися!». Вона мені тоді з думки не сходила і це напевно й було тим місточком, на якому зустрілися ці дві молодості. Може той юнак також ходив з такою мрією у душі? І от вибухло полум'я, несподівано. Вояк той другого дня вже не був у Жашкові. Не спитала я його імени, ні хто він, звідки. Не було й обіцянок листуватися чи продовжувати дальше знайомство. Я була для нього теж миттьова.

Нікому ніколи про це я не сказала. Проте ж, навіть через півстоліття я не бачу в цій моїй пригоді нічого аморального. Що більше миле природі, — оцей несподіваний вибух жару, чи отой ступор Галі Тупчієвої, яку ховали в льоху, коли були в Жашкові проходящі солдати?

Перед світанком юнак у шинелі зник, а я добула до ранку в Мані і раненько вернулась додому. Але цілий день, ні, тиждень, я була як автомат. Автомат тут, говорить, працює, а душа вся

в палахкотінні, розгорається, пашить. Так, пожежа в мені була більша, ніж у час того вечора. Самоцільно, бо самого того юнака не треба було, не було суму за ним, жалю, бажання знов зустріти. Звідкілясь злетіло, випалахкотіло, блискавицею прорізало як буря, зникло. Може так і добре?

І воно, як сон. Чи було таке? Чи то дійсність, чи фантом? Чи то я́ була, така завжди «стара діва»? Але з відстані навіть п'ятдесятьох років, той невідомий хлопчина мені дуже подобається саме за те, що залишив спогад про себе, як про шляхетну людину, що не було йому й у думці насміятися з мене. Чи може відчув, що я — зелене дівчисько — і сам був такий? Може й жару того не було б, не промінював би так довго в моїй душі, і ще через п'ятдесят років не згадувала б я так втішено й гарно той вечір, якби вдерся дисонанс...

Дивна моя «модель кохання». Але це була єдина моя щаслива любов. Все життя було потім так, що або я страждаю нещасливо, бо мене не хоче той, за ким гину, або лізуть ті, яких я не хочу, які ображають вже самим вибором *мене,* а не якоїсь марушки. Цим ужé мене понижують.

21

Ще нічого не згадала я про велику подію: у Гані вродився хлопчик. Скільки щодня родиться дітей — нема ніякого дива. Але ось у Гані! Де воно взялося? Не було нічого і ось — жива істота! Не було людини — і є! Я так здивовано розглядала ту нову людину, що вона зайшлася плачем, мене перелякалася. А тим часом я мала бути хрещеною мамою. Якраз приїхав з Києва Сергій Коберник (тоді ще спекулянчення було в повному розквіті) і він став хрещеним батьком. Як же назвати? Ну, ясно, Віталієм! Знаю, що це дуже гарне ім'я. Так у мені переломлювався учнівський респект до нашого Віталія Михайловича. І назвали Віталієм. І став Вітею.

А що це за нова Ганя? Де взялися в неї оці квоктливо-воркітливі нотки, коли вона примовляла до свого »не впадь, пороше, на моє хороше!»? Зовсім не та хлопчурка із стриженим білявим їжачком, що колись задиралася й билася з жиденятами й школяриками в школі. Тепер вона винаходила до Віті такі слова, що й не знайдеш у словнику. «Потяг-у-усі, потягушечки!»., «Будемо купці? Ку-упці, ку-пці!»... (купатися).

З'явилася у Гані й нянька, Хима з Городиш, найменша сестра Дмитрова.

Якщо вважати це теж подією, то мені пошили легку суконочку бузкового кольору, а більше таких новин цього літа наче не було. Ну, ще те, що я обстриглася, бо Василина була стрижена. Перед тим лояльно запитала батька, чи постригтись. Тато сказав — ні, але я таки «своїм пихом» обстриглася. Що ще? Кравченки вже вибралися з нашої хати на другий кінець Жашкова. Ната жила окремо від батьків із Петром Товстолужським, який тепер уже був секретарем районової партійної організації. Льона місячними ночами десь у компанії, я при каганцеві читаю...

Ото й тільки, що десь перед початком нового шкільного року зайшов до нас Іван Набекало. Ішов через Жашків, згадав, що я тут десь живу і зайшов. Щоб відзначити цю подію, ми влаштували собі прогулянку до Натанівки, — цікаво, чи є ще там павичі з розпущеними хвостами? — і говорили, говорили, говорили... Безконечно *що* було з ним говорити, а я ж так не мала кому всі свої думки й проблеми розповісти, а Набекало так же все живо й безпосередньо вловлював і хапав. Я ту розмову пила. Як засохле бадилля п'є зливний дощ. Це ж так рідко таке свято буває, а в мене то може й ніколи досі, — бо з ким я могла тут говорити? Ната? Вона банальна. Петро Товстолужський? З ним цікаво, але якось сковзаєшся по поверхні. Саша Цимбал? Я з ним ніколи ще не розговорилася, хоч він і дуже всміхнений, привітний та ввічливий. Це ще Тимко Кравченко колись, як ми бували на хуторі, той любив пофілософувати. Але тепер він мав уже що інше в голові, відколи відкрив у Жашкові сукновальню та назвав її «Новомодні хволюші». Василина? Це як із самою собою. Але такої п'янкости й ароматичности розмови, як у цій прогулянці з Набекалом, такого тонкого відчуття вібрації інтелекту я ще не знала.

І я дуже полюбила Івана Набекала, — без жадної сексуальної данини. Те, що Іван був у «романних взаєминах» із Василиною, мені анітрохи не заважало, не обходило в цій викресаній приязні-любові. І Іван ніколи не залучував мене у список своїх романів, а він їх мав чимало... (Я раз проходила коридором гуртожитку і крізь відчинені двері побачила кінокадр. Серед кімнати двоє: Іван цілує Ярину, — от, як це я забула прізвище? — а вона, як гнучка лозина, перехилилася дугою вниз, аж до землі сягали довгі її коси. Ця «бичачість» — Набекалова була мені навіть бридка і я була рада, що ніколи до мене він її не адресує.). Я могла любуватися ним, як він загрібає з широкого чола своє рівне волосся, як грають розумом і веселістю між

широким переніссям очі, і з розкішшю слухати його промови та гострі дотепи. Але це й усе. Це — ідеальні для мене стосунки. З дівчатами так не подружиш, бо все ж таки у цій дружбі був тонкий аромат. Як його назвати? Еротичний? Щось наче ні, щось тоньше...

І так, — думала я собі тоді, — три любови може мати душа. Одна — любити красу, але здалека. Мабуть, Тодось Цимбал — дуже штивний сухар, самозакоханий нарцис, яка там може бути з ним дружба? Але він такий, такий досконало гарний, що тільки дивитися. Інша — жар пристрасти в ту унікальну ніч, проходящий юнак, міраж і фантом, наче увісні... бо коли б на денне світло та роздумувати, то може б вилізла уся буденщина, жах для морального кодексу, сором і таке інше. І ось — любов, яку навіть не треба ховати, повноводна, не треба нічого від того, кого любиш...

22

До ставищанської педшколи я восени поверталась, як до своєї родини. Думаю, що це педагогічний талант Віталія Михайловича так діяв, що ми, учні, збиралися туди, як у родину. Були ж там і інші вчителі, але вони поза лекціями існували *десь,* не керували нами, а Самійленко був завжди з нами. Це ж він ставив нашу національну свідомість, зовсім непомітно назовні, природно. Виліплював з нас особистості.

Одного разу Віталій Михайлович дуже глузливо сказав мені, що з мене вийде колись добра попадя. Більшої образи не можна було придумати. Мені, що так презирливо ставилася до утертого дівчачого шляху, що виривалася з Жашкова при одній лише думці, що тільки це одне там мене чекає?! Заміж? Ні, не хочу! Не хочу! —, криком кричала душа. А тут ще й п о п а д я! Чому ж це він склав про мене таку думку? — Бо я бачив, як ви йдете й поглажуєте собі живота, — насміхався Віталій Михайлович.

А я тоді справді була рожевощока, кругленька, відживлена за літо, у новенькій бузковій суконці, яка настуручувалася. То я її обсмикувала й приглажувала на собі, а Віталій Михайлович і підглядів... Ах, як це мене стьобнуло! Батогом! Попадя? Ні, треба все змобілізувати в собі, щоб не бути кандидаткою на попадю!

І це той самий Віталій Михайлович, що якось був признався,

що хотів мене перевести до третьої кляси, але не зробив цього, щоб не «обезкровити другу клясу»!

Іншим разом Самійленко ввів мене в сором з якимсь своїм тайним наміром. Був у нас шкільний журнал. Перше число вийшло з участю всіх наших «творчих сил»: з поезіями Дмитра Загула, Петра Огородника, щось там і моє було, підписане дуже милозвучним псевдонімом «Слимак». Так я сама себе уявляла. Але до другого числа — треба ж головного редактора. Віталій Михайлович дав цей «пост» мені. Чому? Не маю уявлення. Це правда, я хотіла бути письменницею, але ж нікому в школі не признавалася. Я ж не вміла й слова зв'язати докупи, не знала, про що писати, а приголомшлива маса життьових вражінь не піддавалась під перо. Це правда, що мої шкільні роботи раз-у-раз зачитувані перед клясою, але ж коли я сама хотіла щось написати, — бодай, вивантажити себе, — то виходила отака поезія в прозі, як «Хочу вмерти молодою» або «Краса літнього дощу». Ще й під пишним псевдонімом «Борсук».

Та то тільки звалося, що головний редактор журналу я. Самійленко сам дбав за матеріял, він же дав передову, де говорилося, що основний напрям нашого журналу — реалістичний і, взагалі, панівний напрям у літературі це реалізм. Стаття програмова. В це ж число увійшла й стаття Дмитра Загула під заголовком «Золоте руно», де поет підносив на височінь романтизм, як першопочаток літератури взагалі.

Друге число «під моїм редаґуванням» вийшло. Ну, й кпив же з мене Віталій Михайлович! Який же з мене редактор, коли я в передовиці проголошую реалізм, як основний і єдино доцільний напрям нашого журналу, а далі міщу щось зовсім протилежне. Редактор же мусить тримати свого лінію, а не плентатися за матеріялом, що припливе...

Мені було соромно, що так оскандалилася, але соромно не дуже. Цікаво було б побачити, як би це я «не прийняла до друку» статті видатного поета й нашого вчителя літератури. І чому не можна в одному журналі містити протилежні погляди?

Була в мене ще й друга «виборна посада» того випускного року. Заходом Самійленка таращанська Наросвіта прислала нам допомогу продуктами, так що в нас завелися шкільні обіди. Мене обрали «господинею», обов'язки мої полягали в тому, що я кожного дня раненько відважувала продукти й видавала куховарці. Тривало це щось недовго.

* * *

Оце тоді нас покинула Ганя Мазуренко. З нею сталася дивна метаморфоза. Вже не було плачливого замогильного голосу, не були кутики уст опущені донизу, очі стали ще синіші, а сама вона раз-у-раз розцвітала усмішкою й веселим сміхом. Та що з нею сталося? А от що:

Був у нас сторож при школі, одружений. Молодий і гарний, тільки неписьменний і нещасливий. Його дуже гарна жінка десь віялася і йому зраджувала. Інші з горя запивають, а цей сторож з того горя почав учитися грамоти. Вчителькою йому була Ганя Мазуренко. І він у Ганю так закохався, що вони й побралися. То був сонячний і зворушливий роман.

В кімнаті на другому поверсі жили ми тоді з Василиною самі. Наша «нерозлийвода» приязнь тривала далі, ми ніколи не змилили, щоб поспівати, разом горювали, що ми — дівчатами вродилися, а не хлопцями, я незмінно була захоплена тонким Василининим дотепом. Було й ще щось, тоді невловне й невідчутне. Так наче приявність її переваги, її більшої здібности. От, наприклад, я не була така гнучка й моторна, як вона. Я ніколи не зважилась би лізти деревом і з дерева перескакувати на балькон. А Василина це часто робила, як поверталась пізно та не хотіла будити дівчат унизу. Де вона так пізно засиджувалася, теж я не знала, вона не казала. Ну, та зрозуміло. Я не мала ніяких романів, а вона, — вона «мала успіх»...

Кашперський пробував був вдаритися в зальоти, але з того нічого не вийшло. Тенор він був непоганий, але ж — довбня. Галька Долинська із своєю «одгризою» йому підходила, не я. Мені було нецікаво.

Вже цікавіше було з учителем Зимою. Замість Лося, викладача психології, приїхав до нас Зима, попович у пенсне, ще й трохи горбатий. Він ніби виявляв цікавість до моєї особи, але яка то була насторожена гра, яке резонерство. І я теж розводила отаке-отаке-отаке-енне філософування та все зайнята була питанням: «Чи жінка здібна вирости інтелектуально?», «А чому нема жінок-композиторів?», «Чи не образливе оце жіноче підмальовування уст?»

Це не був ні роман, ні флірт, я просто тягнулась до тих умів, що можуть мені імпонувати своїм більшим багажем, ніж могла я мати від свого оточення. А Зима ще й викладав психологію, науку, що мене в той час дуже цікавила, як знання про душу. Ось моя, повна незрозумілих для мене виявів і супереч-

ностей... Якщо цей вчитель хоче зо мною розмовляти через те, що... хай і так, а все таки я щось для себе вхоплю.

Я була дуже невисокої думки про себе: про свою негарну зовнішність, свою боязкість, сірість-невиразність, та ще й порівняно з блискучою Василиною. Підтверджувалось це хоч би й тим, що на вечірках (спільних з аґрономічною школою) ніхто мене не запрошував танцювати. Всі дівчата нарозхват — а я, як тінь. То це вже я така шерепа, що мене сахаються? Певно, не всміхаюсь, не жартую, мовчу... А мені ж так хотілося танцювати, я почувала в собі таку зґрабність, легкість...

І аж через кілька років у Києві довідалась я від Єжеля (Єжéлі — називала Василина), що був і в мене поклонник. Я згубила була білу пухнасту хустку і вже ніколи її не знайшла. А Єжель каже, що ця хустка була в «Айтона» Добровольського з третьої кляси. «Айтон» її мав у себе під подушкою, був безнадійно закоханий. Та це мене ажніяк не розчулило, нічого не приваблювало мене в тому «Айтоні», ну ніяк!

23

Це вже наша кляса була випускна і все йшло б добре, тільки в школі сталася велика біда. Якось ранньою весною приблукав до нас бандурист. Це ж подія! Зробив він концерт, загальне піднесення. Ночував він десь у хлоп'ячому гуртожитку та й зник. А через тиждень — арешти в школі. Заарештували щось із сім хлопців. Невдовзі їх випустили, не випустили тільки Івана Набекала. І вже ніхто ніколи його не побачив. Хто ж був той бандурист? Провокатор? Емісар з-за кордону? Ніхто не знав, але цей арешт зв'язували безумовно з ним. Так наче це була справа, відома під назвою «8-й повстанком», підпільна українська партизанська організація. Потім я чула, що й цей «8-й повстанком» — була провокація. Ми в школі, принаймні я, нічого про ці справи не знали. Але часто, думаючи про Івана Набекала, я хотіла собі уявити, яка б то була сила в нашій українській державі. Він же мав талант промовця, організатора, гострий аналітичний розум і загальний розвиток та інтеліґентність, вищі за ті, що вимагалися від учня педагогічної школи.

* * *

Десь перед випускними іспитами зайшов у нас конфлікт із Педагогічною радою. Вчителі вимагали, щоб ми вперед внесли платню за навчання, а тоді вже будуть нас випускати. Платня ця — хліб. А до жнив ще далеко. Вчителі мусіли почекати до нового врожаю. Але вчителям теж непереливки! Це ж їхня платня, за цим вони живуть.

І тут знаходиться вихід у нашого постійного надхненника, Віталія Михайловича. Як завжди, він з нами, учнями. За його порадою, ми вирішили скласти в комору одежу, поцінувавши її відповідно на хлібну вартість. (Це ще були часи «мінки»). Нам видали квитанції, як за хліб. Вчителі побачили, що квитанції в порядку, хліб зданий, — заспокоїлися. Іспити відбулися, вже й свідоцтва виписані — аж тоді Самійленко виявив Педагогічній раді дійсний стан речей. Скільки було обурення! Особливо розходився Зима. Це я нічого йому не проговорилася, просторікуючи вечорами на сходах школи про «світові проблеми». А кортіло, тільки я знала, що то не моє, а загальне... Ну, автором цього обману був Віталій Михайлович. Згодом цей епізод був узятий до оповідання «Абстрактна вправа».

Треба сказати, що у всієї Педагогічної ради і Самійленка були завжди якісь непогодження і сутички. Про це краще знає Зіна Яскульська, що теж належала до вчителів. Вона насвітлює постать Самійленка зовсім з іншого боку, дуже негативно. А мені він був і є ось такий, як я його тут подаю. Батьківський, педагог, уважний до кожної учнівської особистості.

* * *

Останню пару місяців я й Василина жили на приватці. Василинина мама мала якусь свою далеку родичку недалеко школи і приговорила, щоб Василина там жила й обідала. Василина за компанію взяла й мене. Це була маленька кімнатка, ванькір. Оце там зазвучали перші нотки дисонансу, яких я, по-правді, тоді й не помітила.

Хоч ми й були найближчі товаришки, але все таки між нами був дух конкуренції — і йшов він від Василини. Я так була зачарована її здібностями й розумом, що охоче віддавала їй лаври першости. От же вона знала польську мову, вільно читала польські книжки, що ми познаходили на горищі в Гóроха. А я не вміла. Вона мені показала звукосполучення польського

письма і я за весну ледве пролізла Сенкевіча «Кшижаци», а вони скільки за цей час перечитала... Я звикла, що непомітна, сіренька, ніхто не звертає на мене уваги. Це ж було і в Жашкові («Явдоня, что лі?»), і в Звенигородці. От же вона горда була з своїх багатороманічних походеньок, а я їх не мала, не вміла так спритно лазити по дереві, не була гнучка, не мала того, що батько називав «на кінці язика». Мені залишалось тільки любуватися нею. Але не я, тільки Василина ще й підкреслювала своє більше духовне багатство. Словами: «Ти будеш малювати уста, а я — ні!». А як вона вразила мене одним висловом, що довго потім стояв в ушах.

Заходили ми до свого ванькіра вузьким проходом з кухні. Двері були вузько прочинені, так, що я просмикнулася крізь отвір, щоб їх не рушити. Василина ж широко для себе розчинила і тріюмфально промовила: «Так і в житті буде. Ти боязко йтимеш, а я — широко розчиняючи собі двері...»

Але то пролітало. Однаково, такої товаришки більш у мене ніколи вже не було. Щоб усе розуміла з півслова.

* * *

Останні дні в педшколі.

Перед випуском їздили ми по околицях, давали концерти. А як уже була випускна вечірка, то я — ох, колька в серці! — між іншими новорозквітлими романами побачила ще один. Зіна Задорожня, розпаленіла, замріяна і щаслива, не розлучається з Тодосем Цимбалом, під руку ходять по темних алеях шкільного парку, він гордий і урочистий, як князь. А другого дня чую — трагедія! Зіна Задорожня труїлася. Наламала голівок сірників у шклянку, розпустила водою і випила.

Були ще якісь маївки, виїзди на природу, але це були останні видохи. Після гамірливого випускного святкування все раптом обірвалося. Чомусь на Зелені Свята я ще була в Ставищах, у порожньому гуртожитку. Навколо розбуяла природа, всі десь порозбігалися, а я опинилася сама. Приплив нудьги ще збільшувався при думці, що ось доведеться зашитися десь у село і вчителювати. Мені хотілося вчитися далі. Але про дальшу науку не було й мови. Нема звідки — була одна відповідь у хаті, коли я заводила про це розмову.

Мені вісімнадцять років.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

МРІЯ, ЩО ЗВЕТЬСЯ КИЇВ

1

1922 р. На наших зелених воротях висіло величезне оголошення. Це був список, що починався заголовком: «Нетрудовий елемент м. Жашкова, позбавлений права голосу». На першому місці в цьому списку було ім'я Кузьми Гуменного.

Так зустрів мене Жашків. В хаті я довідалася, що вже націоналізовано ті дві великі хати (колишня пошта й кооперативна крамниця). Батько лежав здебільшого на тапчані, чмихав і мовчав, а як приходив хто, то починалась розмова про продразвйорстку, податки, плян до двору, а батько питав: — І як це воно так? То колись був один писар та ще староста, а тепер навидумували! Скільки їх бігає з портфелями — і всіх годуй! Якийсь заготскот, якесь заготзерно, пухперо, заготяйця... Жидівське царство! Бандити! Грабіжники! Настало злодійське право! — А на це була відповідь така: — Але нехай-но тільки весна! Так будуть тікати, аж патинками ляпатимуть!

Ну, це вже я чую не перший раз. Весни приходять, а Петро Товстолужський, теперішній господар Жашківщини (секретар же партійної організації!), робить своє.

Дід наш уже кілька разів сидів у холодній за нездачу продразвйорстки і «хлібних лишків», вже його сто десятин були не його, лишено для Василя і Йосипа тільки по «трудовому наділові». Після відсиджування у холодній (нею була колишня лазня з цементовою підлогою) дід казав: — Хіба ж то я землю надбав? То я собі турму придбав. — Він уже зовсім спився і мусів щодня пити горілку, аж трусився за нею. Тепер він мав уже нові «афоризми»: — Земля ваша, а хліб наш! — Гуртове — чортове! — А раз приїхав і каже: — Оце їду я, а пастушки кричать мені навздогін: «Діду буржую! Гей, діду буржую! А шкода земельки, га?».

Приходили й хуторяни часом, розказували: — Отой якийсь комизан ще тільки почався, а вже нахваляється: «Ми ще до вас добермося, повикурюємо вас із ваших хуторів, геть чисто всіх повиганяємо!» — В них усіх вже позабирали землю, а лишили по «трудовому наділові» на родину...

Значіння цих обмежувань землекористуванням, погроз, я не усвідомлювала, як лише перших хвиль розгрому. Я зустрічалась із Натою і її Петром, він був милий, приємний, доброзичливий товариш у побуті, питав мене, що я збираюся далі робити. Я, звичайно, щиро сповідалася, як то я мрію вчитися, але нема звідки, безнадійно, то поїду десь на село вчителювати. Але як же це мені не усміхається!

2

Не знаючи, як розширити рамки жашківського світу, і не маючи іншої змоги, я почала подорожувати пішки. Першу подорож я зробила недалеко, до Леміщихи, до своїх двоюрідних, до Мокрининої дочки. Це була Наталка, що замужем за «гамериканцем». «Гамериканцем» її чоловік звався тому, що кілька років пробув у Америці, потім вернувся з фахом машиніста, за зароблені гроші купив січкарню і нею заробляв. Завжди ходив він у чорному капелюсі — тому й «гамериканець».

Прийшла я на виставу, що відбувалася у сельбуді, колишньому домі пана Підгорського. Головними артистами на тій виставі були Наталчині хлопці. Дуже цікава була вистава! Замість призначеної восьмої години, почалося об одинадцятій, уже й діти на руках поспалися. А потім стріляли, трахкали, на сцені падали, а в залі ахкали! Носилися по всій залі і по сцені з гасовою лямпою, а публіка при цьому із здивованням вигукувала: — О, диви, та це ж Ладько! От, бісової віри! — Але всі верталися додому о другій годині дуже задоволені, серед них і Наталка, і її хлопці, найактивніші члени сельбуду. Мене заполонила наївність сільського життя, терплячість публіки до «артистів» і жадоба сільських жінок та чоловіків до хоч такого «театру».

* * *

Друга моя пішки подорож була до Тараші. Чого я туди ходила?

«Через не хочу» (як казав мій батько), а я вже підкорилася думці, що прийдеться десь закопатися в глухому селі. Всі ж

так! Вчитися нема звідки. Хоч як це я буду вчителювати? Я ж не вмію два слова прилюдно зліпити, хай навіть перед дітьми... Он у зразковій школі, як прийшлось давати свою показову лекцію (що входила в програму учня педшколи), то я ледве дотягла до кінця своїх сорок хвилин, не знала, що їм казати. Та що ж...

І тут сталося дивне. Одне з багатьох підтверджень що є в мене опікунча сила, вона направляє мій шлях, коли я збиваюся вбік, вона маніфестується в крутих обертасах і все таки я маю йти мені призначеним. Від кого? Не знаю й досі.

Яке було тоді моє переживання, видно з того, що я ходила по подвір'ю ночами й із жаром проказувала: — Доле, де ти? Доле, де ти? Нема ніякої! Коли доброї жаль, Боже, то дай злої-злої. — І далі: — Не дай спати ходячому, серцем завмирати... і гнилою колодою по світу валятись... — І далі: — А коли ні — то проклинать і світ запалити... — А на цьому тлі — який глум! Кашперський вже кілька разів з'являвся, щось із батьком говорив, провадив «мудру» розмову і о, жах! Виявляється, це ж він сватається до мене! Це ж просто кпини!

Дуже підходив мені тоді ще один вірш, Лермонтова: «Выхожу один я на дорогу...», заради слів: «Жду ль чего, жалею ли о чем?..» Він дуже підходив до місячної ночі, коли сріблом встеляється жашківська площа, соша, кожен листок, кожен дах, стіна... Таких ночей нігде більше не бачила. А тоді знов: «Минають дні, минають ночі, минає літо, шелестить...» Багато разів той самий вірш.

І либонь ця «мантра» дійшла телепатично по моєї опікунчої сили і вона прислала посланця, який промовив її устами. Це ж треба, щоб до нашої хати зайшов чоловік, який ніколи перед тим не заходив і ніколи не бачила його після того, і імени не знаю. Старшомолодий, якийсь інтеліґент чи студент, випадковий хтось, але дуже красномовний. І почав він говорити про освіту, про Київ. Він твердив, що я *конче* повинна вчитися, *конче мушу так зробити* і не марнувати жадного року. Розмова була довга, говорив лише він, але я так запалилася цією думкою, що вже іншої й у голові не мала. До приходу цього невідомого я ж мала в голові ці думки — ВЧИТИСЯ! — але які неясні, несміливі! Ворота до науки замкнені. І все! А як пішов той чоловік, туман неясности зник, я дуже ясно побачила, що не в село вчителювати, а в Київ маю йти. Ніякі перешкоди цього рішення не можуть змінити.

Щоб вступити до вищого учбового закладу (тоді ще казали

ВИШ, вища школа), треба було мати відрядження. Звідки я могла його мати? Чула я, що такі відрядження дає КНС (Комітет незаможних селян), але чи могла я, «Гуменюкова дівчина», з отого самого кодла Гарасима Гуменюка, що в нього революція відібрала сто десятин землі, насіння отого самого Кузьми Гуменюка, що вже записаний в нетрудовий елемент без права голосу, у якого націоналізовано два будинки, — чи могла я йти до комнезаму за відрядженням? Може там сидять ті, що погрожують хуторянам: «Заждіть, заждіть, ми вас викуримо з ваших хуторів, порозганяємо до тла!»?

Хтось мені порадив, може отой самий «посланець опікуна», щоб я пішла до Таращі, до Наросвіти.

* * *

До Таращі, повітового міста, — 45 верстов. Треба йти через Ставища, Плоску, Карапаші, Узин і ще якісь села. От ніяк не пригадую, чи я ночувала в Таращі, але пригадую, як ішла через села, заходила до школи. У кожній школі сподівалась я знайти вчителів і нічліг. Дві сцени з цієї подорожі пам'ятні.

Якесь глухе село, чи не Карапаші. Допиталась я до школи, а то заразом і попівство. Заходжу — запущена попівська хата, не дуже різниться від селянської, але велика. В ній живуть старезний піп і його паніматка та дві дочки, такі самі старі, одна з них учителька. Всі вони курять отакенні цибухи, кручені з ґазети, махорку. Бідність, схрещена з неохайністю, хата чорна, закурена, сто років небілена. Духовна затхлість. Оце й мене таке чекає? Відчула я неприсутність Василинину, щоб із нею пережити й пережувати оцей занепад людських істот та пам'ятати, мати перед очима...

А друга сцена — я в чепурній селянській хаті, а на стінах — портрети Шевченка, Франка. І Леся Українка, моя улюблена, тут. Книжки. Цей молодий вчитель, наче й селянин, дуже уважно мене вислухує, — куди я йду і чого. Я тут знаходжу гарний нічліг, пораду, як знайти в Таращі Наросвіту. Мене вразила повага до мене — як тільки почув про мою мету в Таращі.

У Таращі я довго не барилася, відрядження на вступ до ВИШу видали мені без усяких балачок і я мабуть того ж таки дня й верталася. Більш пам'ятаю, як іду я собі вздовж довжелезного села, простягнутого понад рікою, — як наче одна вулиця. Село зветься Узин, а я навіть не знаю, що слово «узин» означає тюркською мовою «довгий».

Іду собі таращанськими селами-дорогами, люблю йти, тільки ще Василини бракує, щоб говорити про все, що на душі. Нікого не боюся, ніхто мене не зачіпає... Це десь тут і Рокитне, десь тут і Олеся живе в лісництві...

3

Третя моя піша дорога була цього ж літа, над осінь, до Києва. Власне, пішки мені треба було дійти до Білої Церкви, а там уже можна сісти на поїзд.

Перед тим були в мене вдома бої. Я кажу, що поїду до Києва вчитися, а мама каже: — Не поїдеш! — Поїду! — Не поїдеш, нема за що! — То я сама піду, як не пускаєте! — Як це ти собі думаєш? — Пішки до Білої, а там на поїзд! — А гроші? — Ті, що я заробила...

Цікаво, що пам'ять зберегла змагання з мамою, а óбразу батька не бачу, наче нема його в хаті. Мабуть, я вибрала такий час, що його не було вдома.

Ця сцена жива: надворі сльота, дорога досить болотяна, я йду з клунком за спиною, я вже на соші, а мама вибігла на вулицю, кричить навздогін: — Явдоню! Вернись! Вернись, кажу! Я не вернулася. Така була сердита, що й не обернулася. Значить, дуже не пускали, і я зібрала в клунок сама, що там мала. А на квиток? То я літом допомагала в кооперативі четвергами, на квиток мала якісь гроші.

Цей епізод став основою новельки «Сосна чекає чуда», кілька років згодом. Та ще — Юхимова смерть від злиднів студентства.

Ночувала я в Ставищах у тітки Наталки, бо це було по дорозі до Білої Церкви. Ну, а другого дня я повинна увійти 50 верстов. Від Жашкова до Білої 65 верстов. Вийшла із Ставищ удосвіта.

Ой, як важко було йти! Як заважав клумак на спині! Як узялися пухирами ноги! Ще добре, що дощ не лляв зверху. Які довгі ці 50 верстов! І таки ввечорі смерком була вже в Білій Церкві на залізничній станції. Поки до поїзду, то ще й на підлозі сиділа у станції, серед купи таких самих із клунками, там і спала. Десь удосвіта сіла в вагон. А їхати було лише чотири години, і, як пригадую, по дорозі все всідали та всідали перекупки з городиною, набілом, службовці на роботу... Всі вони знали, куди їдуть, тільки я не знала, що то мене чекає у тім чужім, незнанім місті. І я всім їм заздрила.

Але не такий страшний чорт, як його малюють. Вовків боятися — в ліс не ходити. А мені треба! Із станції в Києві прийшла я до Фузіків. Ще не забулося їх жашківське проживання у нас, вони мене гарно зустріли. Тільки я й далі говорила українською мовою, Соф'я ж Ніколаєвна і Галя — російською. Аж не витерпіла Соф'я Ніколаєвна і питає: — Явдоня, почєму ви нє ґаваріте па-русскі? Вєдь ви же в ґородє! — Я їй відповіла, що Київ — Україна, і ми зосталися кожна при своїй мові.

Жили Фузіки на Великій Підвальній, на п'ятому поверсі. Мешкання велике й шикарне, але там вперше у житті довідалась я, що є на світі такі звірі, як блощині. Ну, й кусали ж, кровопивці! Як це Фузіки, такі рафіновані, могли витримувати цих упирів? А так плекають Галю, справді янголятну красуню. Блакитні очі, русява голівка, вся в золотих довгих льоконах.

А ще придбала я у Фузіків поклонника, та не кого, а самого «крестніка вєлікаво князя Ніколая Ніколаєвіча», з царського дому Романових, не жартуйте! Це був вузькогрудий, білявий хлопчина років 17-х з такої, бачте, близької до трону родини. От, у якому колі оберталися Фузіки, а ми й не знали! Відразу він мене перехрестив на аристократичний лад — і стала я з-французька Евдоксі. І так, придбала я ще одне ім'я, крім уже відомих: Євдокія, Явдоня, Явденцл, Явдуна, Дуся, Докія...

Але яким духом ці люди живуть? Які старорежимні цінності ще тут у ходу!

«Крєстнік Ніколая Ніколаєвіча» узявся показувати мені Київ. Золоті Ворота, Володимирську Гірку... Ще тоді там була панорама Голгота. Це ж я вперше у Києві, якщо не лічити дитинства, коли я йшла Басарабкою та хапнула з «кошолки» морелю.

4

Чомусь мені дали в Таращі відрядження до КІНГу (Київського Інституту народного господарства). За кілька днів після мого приїзду вже й відбувся вступний іспит. Письмовий — написати про творчість Івана Франка. Усний — з політграмоти. Що таке двохзполовинний інтернаціонал? Хто були його творці? Про Плеханова чула я вперше, невтямки було мені, що є такий на світі. А як я могла знати щось про двохзполовинний інтернаціонал, коли й перших двох не уявляю собі? Ще й третій інтернаціонал є? Ой, біда! Провалилася! Напевно! Ніяких політграмот у Ставищах не було. Замість неї, ми співали «Не пора, не пора, не пора...»

Вже й готова була до цього. Вже й довідувалась у Коберників, чи є яка підвода з Жашкова. Тоді ж я занесла передачу в Лук'янівську тюрму. Перед тим зустріла я в приймальних коридорах оту довгокосу Ярину і вона мені сказала, що носить передачі Іванові Набекалові у тюрму. Понесла і я. Моя передача дійшла до Івана і я дістала маленьку записочку, писану Івановим бісерним почерком. Довго я її берегла, аж поки в цих безконечних перетрушуваннях та покиданнях вона десь загубилася. Це була остання вістка від Івана. Його розстріляли. Наш пишний цвіт.

Із страхом і тремтінням пішла я довідуватися до КІНГу про свій провал на іспитах. Коли вийшло інакше. У списках, вивішених на стінах КІНГівських коридорів я прочитала, що приймальна комісія на підставі моєї письмової роботи передала мене до університету без іспиту. І так я — гоп! — уже стала студенткою Київського університету. Тільки — основного курсу. Це був такий підготовчий курс, бож молодь перла до вишів з підготовою різного калібру, — сільська, вояки, отакі зелені, як я, ну, і непмани...

Як верталась я до Жашкова? Поїздом? Ні, возом. Ось жива перед очима сценка, наче з часів асирійсько-вавилонських чи троянських. Може колись така й була? Серед білоцерківського ринку сиджу я на возі, тут наша валка стала на попас, тут же й жашків'яни, мабуть, і наш Дмитро. Навколо шейкаються базарні люди. Якийсь дуже рижий, аж червоний, жид років 30-х подивився жадібно на мене і я, ні з сього, ні з того, була охоплена вогнем шаленої еротики. Це від нього на мене передалося. Оце так творяться пари, а може й біблійні епізоди. Якби я була бранка, а цей — ізраїльтянським воїном, то одним поглядом сталось би започаткування нової нації. А так — блискавична зустріч очей, я поїхала далі — і дивувалась: як це я могла так загорітися пекучим і солодким вогнем від огнистої бороди якогось містечкового балагули? Але який примхливий мій потяг — це я не раз потім на собі спостерігала.

5

Не тільки я вернулась додому студенткою, але й удома сталася якась метаморфоза. Оце маємо ми їхати до Києва учитися обидві: я і Льона також. Вона якраз закінчила жашківську двоклясову школу і батько вирішив послати її до фельдшерської

школи, що на Лук'янівці. Хоч і дівчата, а освіту якусь треба дати — так, мабуть, міркував батько.

Їхали ми возом до Києва, з нами й батько, бо треба ж було повести 14-літню Льону... Вона вступила, але жили ми окремо. Вона — у своєї товаришки, Галі Фузік, а я у Коберників, на Брест-Литовському шосе 48.

Коберники вже кілька разів бували в Жашкові, зупинялися в нас. Дмитро зупинявся щоразу в них, як їздив до Києва. Дуже популярні люди на Шулявці. Цікаві й нецікаві для мене одночасно.

Цікаві своєю барвистою, незвичайною біографією, новиною для мене. Це ж цей Володимир Петрович — вихрест. Родом із Бесітки на Таращанщині. Його жидівські батьки в Бесітці оселянилися: орали, сіяли, жили по-селянському, словом, нічим не різнилися від селян. Отож він одружився з дівчиною Яриною, цією самою, що я її тепер знаю, як Ірину Михайлівну. Виїхавши до Києва, як і мій дядько Радійон Кравченко, як Самійло Цимбал, зробився візником. Тільки коли дядько Радійон і Самійло ніколи не розігналися на більше, як один виїзд, то Володимир Петрович розрісся у велику візницьку біржу, з десятком найманих робітників, виїздами, пишними лівреями тощо. Сам Володимир Петрович, всміхаючись, розповідав про це і додавав:
— Причина проста. Я ріс у кредит, а довіряли мені великі суми тому, що я був чесний у сплатах. Кредит мені був необмежений, бо знали, що я завжди акуратно віддам.

Я потрапила до них вже тоді, як зникла пишнота великого міста, в революцію не було кому їздити візниками, не було в Коберників уже й робітників, залишилися тільки один чи два виїзди. Саме тоді починався НЕП (Нова економічна політика) і місто починало оживати від розрухи, почалася й потреба в візниках. То старші сини, мій кум Сергій і молодший Ваня, вбиралися в сині візницькі лівреї, випхані ватою, ставали широченними дядьками, вдвічі більші, ніж є, і їздили візниками у місто.

Та не зважаючи на важкі й голодні часи, безвідмовна гостинність і широко відчинені двері тривали й далі в цій хаті. Звичайно, тепер уже не було так багато гостей і самовар не кипів на столі день і ніч, але він кипів десь там на кухні, а за столом сиділо таки повно й тепер. На всіх їжі вистачало і була вона дуже смачна. Не по тодішніх часах. Старий звичай тут не мінявся: хто прийшов, всіх садовили за стіл. Була мені раз дуже прикра ситуація: прилипла до мене одна, мені майже не-

знайома, дівчина з основного курсу і то так, що аж прийшла зо мною до хати. І її посадили за стіл, як мою гостю. І це їй так сподобалось (ото, мабуть, була голодна!), що вона три дні не хотіла йти з цієї хати. Мені незручно їй сказати, а Ірина Михайлівна навіть не натякнула, навіть вигляду не подала, що так же ж не годиться! Та й не пам'ятаю, щоб Ірина Михайлівна, взагалі, коли підняла на кого голос у хаті чи розгнівалася. Уже немолода, але й тепер гарна, із скромно-лагідним виглядом черниці, завжди в роботі, без пересудів і пліток, — такою я її й пам'ятаю.

Такий і Коберник. До всіх погідний, до дітей ласкавий, — мені здається, що ніколи він не наказав їм гострим голосом. І діти шанобливі до нього. Діти любили батька, і таким він їм був, але в тім то й річ, що крім Серьожі, ні одна дитина не була його, а кого іншого. Володимир Петрович знав це (я думаю) і всіх любив, як рідних. Саме тоді, як я там жила, один такий справжній батько, (Павчин) жив у них. Це був ієромонах, отець Панфутій (не ручусь, що вірно називаю). Павка був дуже до нього подібний. Цей ієромонах не мав де подітися, бо монастир більшовики вже зліквідували, а монахів розігнали. І ось Коберники взяли його до себе, дали йому окрему кімнату, а хлопців, що були перед тим у ній, порозтикали по закутках. Був він у домі почесним і пошанованим, як і належиться його санові.

Крім цих хлопців, була ще й Надя, дівчина моїх літ, і мала́ Ліда, яку лікували від хвороби (атрофії ніг) у гомеопата Разумова заочно. І вилічили. Гомеопат бачив її лише один раз, а потім сама Ірина Михайлівна приходила й казала, які наслідки лікування, він же давав вказівки й каплі...

І як же це так, — думала я, дивлючись на цю дружну сім'ю, — як же це так, що живуть у Києві, мають змогу вчитися — і не хочуть! Ніхто з них не мав освіти, ніхто не закінчив навіть гімназії. Сергій, товариш Федора Кравченка, учився в гімназії, але не докінчив, і в білі, як його товариші, не пішов. У цій хаті книжок нема, ніякими складнішими інтересами не живуть, — порядні, чесні до йоти обивателі. І як же нудно тут! Чим дихати?

6

Не дивно, що я шукала. Не для такого ж Києва я сюди рвалася, не на шулявське обивательське животіння. Вже з пер-

ших днів на основному курсі університету я не тільки ходила на лекції в колосальні авдиторії, але й пильно перечитувала в коридорах усі оголошення, вичитувала, куди запрошували, та ще й з додатком: вхід вільний. На Володимирській, крім бордового університету, були ж і будинки Академії наук, то я скоро за тими запрошеннями з вільним вступом знайшла дорогу і ходила. Ходила, де тільки можна було. Раз навіть полізла на засідання Математичної комісії, — і чого мене туди понесло? Я ж до математики «ані в зуб ногою». Більше на таке не йшла. Але засідання Археологічної комісії таки відвідувала, нічого не розуміючи в тих черепках, що там так пристрасно обговорювали. Не дуже я тоді щось зрозуміла і в мізинських «пташках». Пам'ятаю, на засіданні було щось із 12 осіб (і я!) і там ці (ОРИҐІНАЛЬНІ!) мізинські фігурки демонстрували та обмірковували. Чи уявляла я тоді, яке щастя звалилось мені з неба? Світила-археологи сиділи перед моїми очима! Унікальні знахідки, славетні у світовій археології, а ти тільки простягни руку... Ні, і в голову мені тоді таке не приходило. Але виходила я з тих засідань із почуттям непоясненої повноти, здійснення, без конкретного «прагматичного» відчуття, мовляв, — от здорово як корисно провела час!

Значно більше публіки бувало на засіданнях Літературознавчої комісії. Тут набивалось так багато людей (студентів), що здебільшого доводилося підпирати спиною стіну. Там ото я й побачила Сергія Єфремова, — завжди у вишиваній сорочці із стоячим коміром і зав'язаною при шиї китичкою. Сиві вуса, волосся на голові їжачком. Говорив він буденно й пришепелявлював. І хоч це був знаменитий Єфермов, а мене він мало вразив. Але от Андрій Ніковський! Яка вишукана зовнішність! Аполлон у трошки старшому віці. Яка елеґантна промовистість! Тоді ж я читала його «Віта нова» і кожне слово видавалося мені перлиною. Бувала я й на засіданнях, коли виступали М. Рильський, М. Драй-Хмара, О. Бурґгардт, П. Филипович, М. Зеров. Тоді я не знала, що присутня на виступах «п'ятірнього ґрона», ніде не було декляровано, що це — неоклясики. Їх поезії були для мене сухі й академічні, але ж я не забувала, що це — Академія наук.

Грошей на трамвай я не мала, на лекції ходила пішки — вздовж усього Брест-Литовського шосе, через Галицький базар (тоді казали Жидівський, а потім — Євбаз), Бульваром Шевченка в тополях, що вгинався саме в тому місці, де товкучка, потім підносився вгору аж до Володимирської. То якось треба

було вмудровуватися, щоб і на лекціях в університеті бути, і на засіданнях, та щоб два рази не відбувати цю дорогу. Або голодній бути весь день. Тому я раділа, коли такі прилюдні збори відбувалися в неділю, вдень. Один такий, перший, я дуже добре пам'ятаю: Літературний ранок, у Всенародній бібліотеці Академії наук на Бульварі Шевченка 14. Потягло мене туди те, що це ж я побачу живого Павла Тичину. В оголошеннях було сказано, що П. Тичина читатиме свою поему «Сковорода». Приходжу зарання — а заля вже повнісінька, через неї перелітає дух загального піднесення. Тичину зустрічали й проводжали з оваціями. А читав він, наче співав. Читав він не всю поему, а лише уривки. Я щось не пам'ятаю, чи була вона друкована.

Та не тільки Тичину вперше побачила я тоді, а й Тодося Осьмачку. Він читав свої поезії, з яких я збагнула, що ми всівсі, отак уся заля — пігмеї на тлі якоїсь космічної хмари, з якої грізно дивиться велет. Головне ж, що таким велетнем заявляв сам себе оцей зовсім такий, як і ми, молодий чоловік чи вірніше — парубійко. Е, це якийсь мегаломан, що позує на геніяльність, — про себе подумала я. Та не було з ким поділитися думками, бо я тут була сама, а всі навколо — незнайомі. І вони гучно вітали нового поета.

7

Така ж са́ма самота була мені і в авдиторії основного курсу. Спочатку все це для мене зливалося в одну масу, де я почувала себе часточкою, також безвиразною. Е, це зовсім не те, що в Ставищах! Там кожен мав своє обличчя і кожен бачив тебе та все твоє відмінне, важливе. Взагалі, у Києві я була дуже ображена байдужістю людей на вулиці. Ідеш — і ніхто тебе не бачить, наче нема тебе. Смішно було б вимагати, щоб кожен, як у селі, казав тобі «добридень», але... навіть не сковзнуть по тобі поглядом, так наче на порожнє місце дивляться, наче крізь тебе бачать... Отаке саме й на основному курсі. Не краще, а може ще й гірше. На вулиці хоч був більший простір. А тут зібралися в одній авдиторії півтори тисячі людей і творять одне збірне лице, а всяке особисте, взагалі, згубилося.

Але ж щодня сидиш у цій півкруглій 15-ій чи 16-ій авдиторії з лавами, що підносяться все вище й вище амфітеатром, так що з одного кінця авдиторії до другого не дуже й лиця розбираєш. То й вбиваються в свідомість якісь окремі вирази, постаті та й стають уже особистостями.

Хто ж вони оці, що сидять на лавах, що хмарами юрмляться у довжелезних університетських коридорах?

Це була несамовита міщанина. Кожушки всіх кольорів, свитки, чемерки, смушкові високі й притоптані шапки, будьонівки з гострим однорогом, низенькі кубанські шапки, солдатські шинелі, галіфе... Ось тільки опережи їх кулеметними стрічками, дай у руки рушниці — вже знов військо «на фронтах революції». Поміж ними дивно виглядали вишукані панночки у наймодніших етерних суконочках, а більше підходили до краєвиду оці дівчата в вишиваних блюзках з косами на голові вінком. А ось одна в синій гарно пошитій чемерці і сивій смушевій шапці. А що то за «Карл Маркс» плюс «Нестір Махно» сидить он там? Обличчя молоде й наче знайоме, таке звичайне українське, а борода геть чисто скопійована з Карла Маркса. Прізвище — Бондаренко. А оцей гордий і неприступний, теж у чемерці, до синяви бритий, з обличчям змарганого коня, досить літній і з гарним прізвищем — Загребельний. Може вчитель, а може й колишній офіцер, судячи по виправці. Оцей часто ставить професорам запитання, що ж це в нього за мова? Наче українська, а наче ні. Він каже «пуіп» (піп), «вуїн» (він)... Та це ж чернігівець, там усі так говорять, дифтонґують... Ну, оцей не подобає на сирого селюка, — з акуратним зосередженим лицем і так само акуратно вдягнений — напевно вчитель та ще й із стажем. Так і є, прізвище його Можар, він математик...

Найбільше ж мені впадав у вічі один мальовничий, латаний-перелатаний всіма можливими латками оранжовий кожушок, до того ж ще й роздертий. Вдягнений у кожушок мав обличчя рожеве, свіже й наївне, як у дівчини, та довгі природні кучері. «От зразок пролетарського студента», — думала собі я, дивлючись на ті льокони та латаний-перелатаний розпанаханий кожушок.

Вся ця суцільна різнобарвна кольориста маса, що облягала авдиторії і довжелезні коридори, почала вже розпадатися на групи й творити окремі свої малі купки. А я й досі не була ні з ким знайома, не перекинулась словечком. Я мовчазна, дуже туга на нові знайомства. В той час, як інші легенько починали говорити, разом ходити, сідати — я сторонилася. Я всіх боялася. Так точнісінько, як у дитинстві. За батьковим висловом — недопитацька. Ніхто й зо мною не пробував входити в знайомство. Я в цій масі була зовсім сіра й непомітна, та й не дбала інакше. Якби я була виплекана, кокетлива, мала в що вбратися... Нічого цього не було, була лише (майже понад мою

волю, з чийогось непереможного наказу!) жадоба вчитися. І більш нічого. Бо навіть здібності мої по школах були «троєчні». Я не хапала на лету, як здібні й швидкі, мій процес мислення дуже повільний, абож такий налітав, що не встигала усно переказати. То якими вальорами могла я звернути на себе увагу?

Але я мала інше. Не будучи *в масі,* а будучи *поза нею,* я ззовні всю цю мальовничу збиранину спостерігала і по-своєму насолоджувалась нікому невидною грою.

8

На самому початку, як я ще вступала в КІНГ, зустріла я там, під дверима приймальної комісії, одну дівчину і була це Ніна Таращук. Таращук?! О, це дочка Сака Таращука, що виїхав десь на Херсонщину, не раз я чула про нього в хаті. Відразу впізнаєш цю таращуківську породу — круглолиця, як кавун, як Машка, її двоюрідна сестра. Ніна була самовпевнена й «допитацька», вона казала, що для неї математика така цікава, як роман, а крім того, мала вона й кімнату в місті, і знайома була із Старицькою-Черняхівською, в неї у хаті бувала і ходила в театр на різні вистави. А я ж так ласо дивилася на ті скрізь повивішувані афіші з величезними літерами: «АНОНС! БЕНЕФІС Марії Заньковецької з участю ювілятки!» Та як же піти на «бенефіс», (як я собі це назвала)? На квиток грошей чортма, а потім — як же додому вночі? І от ця Ніна бере мене «на цугундер», сама йде на контрамарку і мене якось провела, а ще забрала мене до себе ночувати. Це ми були на останньому виступі геніяльної акторки, вона вже була старенька.

Ніна жила десь у Липках разом із іншими студентками. Ми поверталися з театру якимись крученими стежками. А вранці я побачила, що це ми йшли через якісь подвір'я, навпрошки. Революція розгородила окремі колись маєтки і тепер там пороблені були стежки. Ніні не треба було виходити на Левашівську, а тоді обходити аж на Лютеранську, а тільки вийшли з дому через розгороджені сади на Банкову, там спуститися сторч через другий сад з понівеченим водограєм і німфами, біля дивовижного будинку — і вже на Миколаївській... Яке все поруйноване, які ще живі сліди розрухи... От, якби не Ніна, то й не знала б я, які мальовничі закутки є в Києві. Я ж ходила тільки Бульваром Шевченка і Брест-Литовським шосе, а на Хрещатику бачила довжелезний паркан на весь квартал із величезним написом: «Музыкальный магазин Ииндрижишека». Ну, це

ще пахне старорежимними часами. На Фундукліївській були крамниці з книжками і я читала: «Книжный магазин Оглоблина». В нас був професор Оглоблін, то це впало ввічі.

* * *

Ніна десь зникла з овиду, а я вже самотужки шукала. Де б це вступити до хору? У Ставищах я дуже любила співанки. Тепер мені самій цікаво, як це я потрапила до хору Вериківського, як я опинилась у Товаристві ім. Леонтовича на Підвальній? Ніхто, здається, не завів, а мабуть я прочитала на стіні в університеті, що набирають хористів. Вериківський попробував мій голос і прийняв. Я попала саме на той час, як він розучував свою нову композицію, кантату «Дума про Марусю Богуславку». В мене йшли по тілі дрижаки та ставало млосно, — така була ця мелодія. Чому я ніколи ніде не чула виконання цієї кантати? Ще розучували ми «Ой, ти ковалю, коваль-коваленку...» А в найемоційніший шал вкидало мене, як розучували Франкове «У долині село лежить...» (Теж ніколи не чула, щоб який хор виконував.) Сопрано епічно розказує: «У долині село лежить», а альт додає: «а за селом туман дрижить». «А на горбі край села, — дивується протяжно високий тенор, — стоїть кузня немала», — всі підхоплюють. А далі експресія мелодії все дужчає й дужчає, росте й росте динаміка її... та й знову ця пронизлива ліричність, що й не знаю, з чим її порівняти, хіба з кольором ніжної блакиті, як отой туман, що дрижить над селом... Це ж композиція Вериківського і він давав ту інтерпретацію, яка в його душі бреніла.

І в Ставищах і в Києві пісні, проби й розучування, кількаразове повторювання музичних фраз витворювали ті емоції, що не знаєш, як їх описати. Пахощі? Екстаза? П'янкі кольори? От, нема слова. Емоція — це чужо.

Чудові були ті проби! Ще навіть пам'ятаю, як приходив Порфирій Демуцький, слухав виконання хору та давав свої вказівки.

Демуцький був надзвичайно доступна і своя людина, не треба було ніяких «прелімінарних підготовок» до розмови з ним — навіть таких слимаків, як я. Я йому тоді свої жашківські, ставищанські та п'ятигірські пісні наспівала. Він все те дуже серйозно взяв на ноти і сказав, що найстаровинніша з усіх моїх пісень —

Косарі косять, а вітрець повіває,
Шовкова трава на покоси лягає...

Вона ще з поганських часів.

Якщо хто тоді бував на концертах «Думки» і чув пісню «Ой, п'яна я, п'яна...», то чув і супровідні слова: «Записано на Шулявці від Ярини Коберничкн». На власні очі я переконалася, що це так. Порфирій Демуцький бував у Коберників дуже рідко, але як особливо бажаний гість і сам поводився з родинною теплотою. Це ще якась бесітська дружба. Отож від Ярини Михайлівни чув цю пісню й аранжував її на два голоси, бо я теж чула — Ярина Михайлівна співала її за чаркою одним голосом і дуже розгойдано. З неї тоді все міське злітало і ставала вона тоді сільською молодицею...

Але довго в хорі Вериківського я не була. Хор розрісся дуже великий і Вериківський почав відсіювати. Пробував кожного хориста. Багатьох викинув. І мене також. Я не старалася втриматися, — тяжко було так далеко вертатися ввечорі додому.

* * *

Дуже мені перешкоджало те, що я далеко живу, бож не було грошей на трамваї, все пішки... А ще більше пекло, що не можу бачити театральних вистав. З болем дивилась я на приманливі афіші... «Літаючий балет», — а я не можу туди попасти!

А все ж якось вдалось мені побувати на одній виставі. Це була історична вистава театру «Березіль» в постановці Леся Курбаса (і чомусь ще й Лазоришака?), «Гайдамаки». А я того не знала, що це епохальна вистава, тільки дуже цікаво було мені, я аж горіла на своїй гальорці від цих небачених ще досі конструкцій, хорових речитативів, — якийсь новий Шевченко!

От закінчилася вистава, — то й іди вже додому, це ж із театру ім. Заньковецької на Васильківській скільки то треба йти до Шулявки. Ні, я не можу відірватися, ось ще трохи та ще трохи, це ж на сцені овації, привітання, промови. Аж ось коли входить у мою свідомість, що я бачила не абияку буденну виставу, а таку, що кладе рубікон між старим побутовим театром і новим, революційним. Поруч Леся Курбаса славлять і якогось Лазоришака, — при чому він тут? Я не знала тоді, що це був просто партійний комісар, який уможливив виставу, але бачила без думки, що він тут — пришийкобиліхвіст.

І так, нерозважна, досиділа я до кінця, — та тоді згадала.

Тепер уже дванадцять, — як це я додому дійду? Ітиму за людьми, може якось добіжу. А люди, що вийшли з повнісінького театру, скоро десь порозтавали. І я сама. Страшно! Це ж уночі, всюди повно вуркаганів, а мені йти через Галицький базар, де вони юрмляться, сплять поміж ятками.

І ще до базару якось там бігла, а як надбігла до нього, — ну, ніяк не можу, стіна стала передо мною, не пускає. Не можу через цю невидиму стіну прорватися, хоч як вже звична пускатися в небезпеку, бо нема іншого виходу. Ні!

То що робити? Якби було до кого зайти, просилась би, хоч уже й біля першої години. Ходити тут по вулиці? То це так само страшно. Стає холодно.

Ця непереможна сила повернула мої кроки у якесь подвір'я великого будинку. Яким це чином я з Бульвару Шевченка опинилась на Столипінській? У подвір'ї є ще один дім, п'ятиповерховий. Йду вгору сходами — перший, другий, третій поверх. Далі не піду. Ось вікно, можна тут сісти. Зіщулилась і тільки молилась, щоб ніхто не йшов. Що я тоді казатиму? Десь чути кроки. Десь дзвонить годинник. Якісь неясні шерехи. А я сиджу, як миша. А ніч довга-предовга, ніяк не кінчається. Чи колись уже розвидниться?

Ох, і лаяла ж я себе, що захопилася, що не пішла з театру відразу після вистави!

Коли вже досить розвиднилось, я зійшла сходами вниз, підійшла до базару — невидна стіна оступилася і я легко перейшла через нього. Так на світанку я добралася додому. Відчинила Ірина Михайлівна. Вона напевне подумала що інше, бо не питала нічого. А я теж — нічого не сказала. Ще подумає, що я виправдуюся, та не повірить. Так ніколи вона не згадувала цього, а я не вияснювала.

Та й так доводилося з самого початку скрізь самій ходити. Що ж мала я робити, як не було з ким, а непереможно хотілося? Не диво, що я жалувала, чому вродилась не хлопцем. Не боялась би ніяких небезпек!

А що, так і не було на основному курсі друзів і приятелів? Не так, як у Ставищах?

Вже так, як у Ставищах, ніколи більш не було. Отої товариської поваги, що зроджувала в мені відчуття своєї вартости.

9

Нові знайомства й приятелювання почалися під дверима комісій, що чистили пролетарське студентство. У мій лексиком почав уже входити цей новий досі термін. Це крилате слово почало пурхати на зборах, у оголошеннях, у комісіях. В цілому всі ми були пролетарське студентство, але кожен мав ще своє, недоступне для чужого ока. В анкетах всі були пастухи, батраки, робітники, незаможні, бійці червоної армії, активісти, висуванці... Хто як міг, так маскувався. «Непачів», правда, видко було зразу. Вони й трималися окремо: чистенькі, випрасувані, окраватчені, виплекані, в кожного є папа-мама, «квартіра» в центрі міста, забезпеченість, а головне — готовність відкупитися, себто платити за право навчання, аби не викинули.

Щораз ставало для мене зрозуміліше те, чого я, вступаючи, не передбачала: в пролетарському вузі можуть вчитися тільки ті, що мають відрядження від своїх організацій: діти вчителів, робітників, незаможників. Нетрудовий елемент, всякі там попівни, офіцерські синки, діти поліцаїв чи куркулів, торгівців — нещадно викидаються з пролетарського вишу. Інша справа — діти мануфактуристів... Якщо маєте чим заплатити, то вас терплять, а то й дадуть змогу закінчити. Тому всі мають якісь відрядження. А я? Я не маю вчительського стажу, щоб помахати членською карткою профспілки вчителів. Що я?

Не диво, що я з душевним тремтінням ішла на першу чистку і думала, що це тільки я одна така. І хто мене підбадьорив, то це отой кумедний хлопчина в перелатаному подертому кожушку з обличчям дівчини та довгими льоконами, той, що я його вважала ідеальним пролетарським студентом. Він, стоючи у гуртках під дверима тієї страшної комісії, дуже весело й дотепно питався: «Хто була ваша прапрабабуня і як не вмерла ще, то чому?» Вигадував і інші глумливі імітування запитів там за дверима. «Хто ваші батьки? Чим займався батько до революції? Чи маєте родичів закордоном?» Як не під тими дверима, то трохи пізніше, я довідалась під строгим секретом від самого ж нього, Юліяна Западинського, що батько його був стражником, а він сам — мало чи не Устим Кармалюк, бо й він виходив з обрізом на велику дорогу, щоб творити народню справедливість, від багатого відбирати, а бідному давати.

Стояли разом зо мною під цими дверима й Тамара Масюкевич та Мотря Мельник. Це були товаришки, вони покінчали білоцерківську педагогічну школу і знали особисто одноокого

Бровченка, того, що сидів за дверима та чистив. Він із ними разом був у білоцерківській школі, тільки побував у Червоній армії й там десь позбувся ока. Тепер партійний. І він дуже добре знав, що Тамара — попівна, а Мотря — міцненька куркулівна з Рогізної. Що там відбувалося за дверима у Тамари й Мотрі з Бровченком, мені невідомо, але обидві не були вичишені цим разом і училися далі.

Ота дівка в смушевій шапці й синій чемерці вже вичищена. Не видно вже й «Махна-Маркса» з широкою бородою.

Я мучилася. Від мами успадкувала я огиду до брехні і органічне невміння брехати. А тут треба було всю свою душевну силу мобілізувати, щоб казати не те, що в дійсності. В дійсності ж на наших воротях у Жашкові висить список «нетрудового елементу, позбавленого права голосу» і там прізвище Кузьми Гуменного, а я хоробро з корчами біля серця і протестом всієї душі проти моєї брехні стою ось під дверима, йду на комісію і збираюся казати... Одноокий Бровченко з чорною латкою на оці питає мене, хто мій батько. Брешу: — Селянин. — Скільки десятин землі? — Не брешу: 6 десятин. — А признайтесь, — ви попівна? — Ні! — не брешу. — Є родичі закордоном? Можете йти.

Ну, якось пройшло. Я ще студентка. В списках вичищених я себе не знайшла.

10

Додому на Різдво ми з Льоною приїхали залізницею аж до самого Жашкова. Вже її добудували, з кінцевою станцією у Жашкові, тільки треба було їхати не до Білої Церкви, а до Погребищ-Цвіткової, тоді пересісти на це відгалуження, через Денгофівку, повз Кривчунку, мамин хутір.

Удома був той самий пригнічений очікувальний настрій. Так само говорилося: «Коли б но тільки весна, то вся оця голота тікатиме, аж патинки погубить... Жидівська власть, бандити, грабіжники, злодії...» Вже батько добровільно здав державі свою землю, бо весь час накладали нові податки. «Плян до двору» тиснув щораз більший, батько кудись ходив, один залагоджував, — приходив інший. Тітка Тодоська приносила такі самі вісті з Першої Дачі. За хати батько ще пробував був змагатися і згадав давнє високе знайомство. Амханіцький, він тепер велика шишка в Києві, то може що поможе. Навіть їздив до Києва — нічого звідти не привіз. Вже й «спекулянчення»

припинилося, навіть меткий Дмитро перестав. Працював тепер продавцем у кооперації.

Так що вже в Київ більше ми не поїдемо вчитися. Нема звідки! Льоні що? Вона й сама не хотіла, не подобалась їй фельдшерська школа. Але я — і думки не мала залишатися в Жашкові. На це мама казала: — Що ми тобі можемо дати? Сама бачиш: картопля й олія в хаті. Де ми візьмемо платити за тебе Коберникам?

Та я таки запекло обдумувала, як перемогти долю. Нема чим платити за мене, — я сама буду заробляти. Чим? Як? Я не знала. І так мене це пекло, так неможливо залишатися вдома, що я впала в безнадійну тугу. Одного разу я думала, що нікого в хаті нема, — ні батьків, ні Льони, ні Колі, — і почала вголос цю тугу виявляти. Стогнала, плакала, ридала, вила... у тій маленькій кімнаті. Коли прибігає мама. — Що з тобою? — перелякано питає, — чого ти плачеш? — (Вона спала на печі, а я цього не помітила.) Мама думала, що в мене яке дівоцьке горе...

— Я хочу вчитися! Я не хочу сидіти в цьому болотяному Жашкові! Що я тут висиджу? Нащо мені таке життя?

Мама перелякалася. Мабуть, була нарада з батьком. І вже мені більше нічого не заперечували. Встановився закон: Явдоня хоче вчитися. Якось вирядили мене після Рідзва, але вже не найняли мешкання з харчами у Коберників. Я їхала тільки з клунком харчів і научанням батька, щоб хоч два рази на тиждень обідала та як будеш мати яку працю, то старайся вгодити, — щось таке.

Крім того, мала я ще посвідку, що я — член комнезаму. Дав її мені Саша Цимбал, тоді секретар комнезаму в Жашкові. Не можу точно сказати, чи це було за вказівкою Петра Товстолужського, чи Саша зробив це на свій власний риск. Я ніколи ногою не ступила в цей комітет і ввічі не бачила жадного жашківського незаможника.

11

Чистка у Бровченка була тільки початок. Чистки йшли одна за одною. Вже більше Бровченка я не пам'ятаю, а в цих комісіях були: Натанзон, стрижена молода жидівка, Барун, старша жидівка, дуже якась містечкова на вигляд, наче тільки-но від оселедців, і блискучий молодий елеґант у шикарному піввійськовому одягові, з новеньким жовтим портфелем Орлов, секре-

тар університетської парторганізації, також жид. Натанзонша була голова студкому, Барун... не знаю чим, але начальство. А був ще з ними й українець, голова чистильної комісії, якого я називала про себе «Жовті чоботи», бо він у них ганяв по коридорах університету.

Я чогось найбільше боялася його, цього вершителя студентських доль. Своїми косими зизуватими очима він наводив на мене жах, коли я зустрічала його в коридорах. Мені здавалося, що цей Качура наскрізь пронизує мене очима і знає, що я брешу, що я — ніякий не член комнезаму, і що картка моя з усіма печатями й підписами — фіктивна і що за соціяльним станом я не маю права вчитися.

Цю брехню (чиюсь же, не мою) мусіла я підтверджувати на чистках зовні спокійно, а в душі з вічним гнітом. Я її ненавиділа і вона, мабуть, була першопричиною найчорнішої депресії, яка потім усе життя душила мене, не кидала.

Але це була моя платня. За своє невідхильне хотіння відвідувати авдиторії, слухати лекції, почуватися з гурті мислячих, ходити по цих коридорах, читати оголошення при вході, куди запрошують «вхід вільний», спостерігати різнобарвність у виші й поза ним... жити в тому Києві, який манив доповідями, концертами, виставами, зборами... Я ж нічого не вимагала, не просила, я намагалася не потребувати, обернутися в непомітну крапку без потреб, аби тільки бути біля цих джерел. Чула я тоді від декого таку дилему: що краще? Чи бути великим цабе серед сільської-містечкової провінції, чи непомітним нічим у цитаделі культурного життя? Я вибрала беззастережно це друге.

* * *

Київ тоді розцвівся багатими й розкішними вітринами, де напоказ голодним стояло бочками сибірське масло, великі голови сиру, висіли гори ковбас, рожевих шинок і іншої гастрономії. Вітрини з одежею були гойно прибрані оковбирущими матеріялами, взуттям, білизною та іншою ґалянтерією. Все це можна було придбати за червінці, що заступили старі гроші і що їх у населення було мало. А одночасно Київ був наповнений безпритульними, які звалися блатними, або вуркаганами, урками. Вони спали в каналізаційних люках, на базарах у ятках, були в неймовірних лахах, зарослі, в сажі, брудні й аґресивні. Вони нападали в темних провулках, грабували, роздягали, — тільки й чуєш про це. Ці діти війни вже повиростали і пере-

творилися в небезпечних мармиз. Часто бачиш такого бевзнявелетня у лахмітті, що стоїть посеред вулиці й горлає: «Я голоден! Я голоден!»

З часів розрухи й переходу влади з рук у руки залишилися ще пісеньки, що тоді співалися на базарах і що вважалися блатняцькими. Ось ця:

Ципльонок жарений,
Ципльонок варений,
Ципльонок мілий, дараґой,
Єво поймалі, арестовалі,
Вєлєлі паспорт показать.

Я нє совєтскій, я нє кадетскій,
Я пєтушіний комісар...
Ципльонок варений, ципльонок жарений
Ципльонок тоже хочет жіть...

Оце ж я йду над вечір через Галицький базар, несу на плечах клунок із харчами, а одна така «ципльонок»-дівчина підскочила до мене і каже, що вона мені допоможе нести. Я не прийняла допомоги. Тоді вона, як хлопець-бандит, б'є межи очі, а сама тягне клунок. Якось я не дала їй вирвати, вона втікла.

Знайшла кого грабувати! Я сама такий самий голодний «ципльонок». Це я йду до свого мешкання на Паньківській, зараз за рогом біля університету. Приїхавши до Києва після Різдва я з Мотрею Мельник і Тамарою Масюкевич найняла перехідну кімнату.

Це там перетерпіла я найгірший голод у свойому житті. Привезені з дому харчі дуже скоро пройшли, — та й що я привезла? Хліб, цибулю, гречану крупу, якої не було на чому зварити, не було де. Цукор — хоч бери та лижи його. Я так і робила, лизала цукор і крупу, щоб втишити голод. Муку я міняла в пекарні на хліб, але й це минулося. З дому не було більше нічого чути.

Найзаможнішою з нас трьох була Мотря Мельник, дівчина широченька, з волоссям заплетеним у косиці, акуратно виложені на потилиці, що зберігало її селянську незачепленість, з червоними щоками і приязно всміхненими синіми очима. Маючи запас із дому, вона ще крім того одержувала із студкому картку АРА до їдальні. Як то їй вдалося, вона тоді не казала.

(Як я зустрілась із нею вже за німців, вона розповіла, що

раптом загорілась до нею любов'ю Натанзонша, називала землячкою із Сквирщини й почала її всіляко уласкавлювати. Висунула її на уповноважену від основного курсу до студкому і оце дала картку АРА. Мотря карткою користувалася, а інших милостей з делікатних мотивів уникала. Це ж треба стати активісткою, тоді дорога до комсомолу, а зовсім не в Мотриних інтересах, щоб порпалися в її біографії. Вона тоді викручувалася, як могла, і рада була, що її уповноваження передали іншим.)

Але тоді Мотря нам не казала, яким чином добула вона картку до їдальні. Вона час-від-часу брала то Тамару, то мене із собою і ділила з нами свій обід.

Ця їдальня була на вулиці Леонтовича і там в час обідів вистроювалась довжелезна черга, що доходила аж до Бульвару Шевченка. Щасливі посідачі картки діставали безкоштовно обід. А ще були нещасливі, вони чекали, поки вся черга з картками перейде, тоді може що залишиться і впустять кілька осіб. Обід — суп, котлета з квасолевим гарніром, какао. Всі ці продукти були даровані від Американської Допомогової Організації, АРА.

Я не насмілювалася йти просити картку до їдальні, та й ніхто не показав мені дорогу. То, казали, все залежить від всесильного Качури, «Жовтих чобіт». Він не тільки вирішує, кого викинути, на кого накласти платню, а ще й — кому дати в студентському гуртожитку, КУБУЧі,* мешкання, кому картку до їдальні АРА. Розказували про нього й таке: він — письменник. Прийшов до дівчат у гуртожиток і почав їм читати своє оповідання. Одна дівчина слухала-слухала і заснула. Другого дня Качура викинув її з гуртожитку.

Боялися його всі, не тільки я. Боялися й запобігали. Розказували, що оці пишні непманки навипередки запрошують його на вечірки, щоб задобрити... Ні, краще вже голодувати, ніж попадатися на очі тим косооким «Жовтим чобо́тям»...

На самому початку, як я ще не дуже витратила запаси з дому, я вставала раніш за дівчат і поки вони спали, сідала за стіл. Тоді саме проробляли ми «Політекономію» Туган-Барановського та «Діялектичний матеріялізм» Бухаріна. Читала, конспектувала та обдумувала. Ото тоді вдарила мене думка, що це ж ще за рік до мого народження вже мою особисту долю було вирішено на лондонському з'їзді РСДРП. Це там розділилась

* КУБУЧ — Комитет улучшения быта учащихся (рос. м.)

ця партія на більшовиків і меньшовиків і там більшовики прийняли програму, яку тепер здійснюють... Оці мої теперішні муки й оце безправне становище, і моя огидна брехня, — все це було вже в зародку 1903 року.

З другого боку, я глибоко прийняла до серця з більшовицької програми ідею знищення експлуатації людини людиною. Ця ідея стала на довгі роки предметом обдумування в різних варіяціях. Я ж завжди розв'язую якісь проблеми. То ця почалася вже з того часу. А щодо рівноправности жінки та безкоштовного навчання всім у суспільстві, то я «за» руками й ногами. Це ті ідеї, що за їх здійснення я й тепер підпишуся. Отже, я вчуся і з цією системою я не в конфлікті. Ніяких задніх думок у тому дусі, що чула вдома. Духом своїм я таки була пролетарська студентка. І вигляд був у мене пролетарський. Восени приїхала я в плюшевому пальті кльош, що привезли були мені з Києва. Я його зненавиділа, а після Різдва вже ходила в короткому чорному кожушку...

* * *

Не зважаючи на сутужність, я старалася не пропустити нічого з того, що дарував Київ. От Мотря й Тамара вже давно знають про вечірки в клюбі УКП раз на тиждень на Володимирській, а я на Шулявці й не чула. Пішла і я з ними.

Тоді це було загальне захоплення київського студентства. Маленька залька клюбу укапістів на Володимирській була напхом напхана кожен раз. Не сиділи, а стояли, бож і стільців не було. І справді, там було надзвичайно цікаво, аж горіло все всередині кожному, хто там був. Звалися ці вечори — «Жива газета». Різні автори читали свої статті, фейлетони на животрепетні теми сьогоднішнього дня. Пам'ятаю імена: Кияниця, Прихно. Але головною атракцією цих «Живих газет» були фейлетони Бориса Антоненка-Давидовича. Дуже дотепні, гострі, сміливі, опозиційні до урядової політики. Він сам артистично їх читав, а публіка дуріла й шаліла зо сміху.

Тут же слухачі показували одне одному пальцями шпиків, що прислані сюди для доносів. Один із них, тупуватий на лиці парубок, був із нашого основного курсу. Він не пропускав жадного вечора «Живої газети».

Ну, але це вже не «буржуазний націоналізм», це ж комуністична партія. Головні сили Української Комуністичної Партії зосереджені в індустріяльному центрі, в Дніпропетровському, і

складаються з робітництва. Так що все діється леґально. І все ж таки неймовірна притягальна сила цього клюбу когось лякала. Його розігнали. Прихно збожеволів. Що з Кияницею — не знаю. Антоненкові-Давидовичеві пропонували вступити до КП(б)У — він відмовився і залишився безпартійним.

* * *

А яке захопливе було видовище, коли перейменовували Київський університет на Інститут народної освіти! Раптом оголошено було загальні збори всіх студентів у тій найбільшій 16-й авдиторії. Авдиторія вже трішить, нема де сісти. Голова зборів — Барунша, поруч неї сидить Качура. Натанзонша, голова студкому, виголошує промову, що от раніш до університету входив медичний факультет, а тепер це окремий Медичний інститут, то нема вже потреби в університеті. Тому студентська громадськість і оці збори ухвалюють перейменувати університет на Інститут народної освіти. Треба тільки піднести руки — і ухвала є.

Е, не так просто!

Перший виступив Григорій Косинка, студент першого чи другого курсу, і сказав, що це перейменування — акт колоніяльної політики. Москва, Ленінґрад мають свої університети, чому не може мати Київ? Це хочуть уже звести нас до статусу глибокої провінції. За цим почали виступати й інші студенти, — якщо їх питають про це, виявом чого і є оці збори, то вони глибоко не погоджуються з такою деґрадацією славетного Київського університету з цілим рядом заслужених імен у науці... А найцікавіше виступив Антоненко-Давидович. Всі вже нагострили вуха, стала наелектризована тиша, всі знали гостроту й красномовність цього промовця, його логіку, дотепну сатиру, оцей нетерплячий рух руки, щоб підгорнути з лоба непокірне пасмо чуприни, тонку усмішку при тому... Тільки довго говорити йому не довелося, бо відразу встав Качура й відібрав слово, мовляв, ви не наш студент (Антоненко-Давидович був студентом КІНГу, прийшов на допомогу). Як тільки це Качура сказав, — почалися свисти, крики, вигуки, вся зібрана маса загула й загорлала.

— Хай говорить! Дайте слово!

Створився такий хаос, що взагалі нічого не можна було розібрати. Щось кричав Качура, хтось стягав із подіюму і виводив геть Антоненка-Давидовича, щось у цім гармидері белькотала Барунша... Нарешті, знайшли вихід: Барунша оголосила,

що збори закриваються, всі можуть розходитися. Фактично — зірвані. Так і стали ми студентами ІНО, хоч резолюції на зборах не було ухвалено.

12

Одного разу нікого не було в мешканні, ні Мотрі з Тамарою, ні господині з її дочками. Я була дуже голодна і нічого не передбачалося, щоб цей голод стишити. Почала я тихенько наспівувати, — ах, шкода, що нема Василини, з цими дівчатами не заспіваєш! — найвідповіднішу до цієї хвилини, Шевченкове «Прощай, світе, прощай, земле, неприязний краю...» Потім проспівала усю кантату «Світе тихий, краю милий, моя Україно...» І так переспівала все, що люблю. Кожна пісня злучена з своєю емоцією, а в цілому — букет, серце вже нагрілося, нагодувалося. І раптом — увійшла я в екстазу, в раювання. Голодна — і щастя. Нетутешнє, незнане всім.

Як я тепер розумію, то це ритмічним співом розколихала я сплячу «кундаліні». Ритмом, звуком, вібрацією. В індуській йозі говориться, що ця «кундаліні», скручена як змійка, спить у низу хребта. Її можна розбудити на своє бажання вправами, мантрами і вона збудиться, скочить до мозку. Тоді йоґ входить в екстазу.

Тоді ж я не знала, що саме її викликала моїми піснями. Я з цим ейфоричним станом була вже давно знайома, тільки він налітав на мене без мойого зусилля, а так нізвідки, мабуть, з океану повітря, що на дні його я була. Іду десь осіннім полем — і світ стає не такий, як усі бачать, а повний захованої краси, мені відкритої. Або — літом: іду житами й зливаюся з небом, жайворонком, з вітром-леготом, із васильками-маком-берізкою. Я — скрізь і мене нема.

Особливо пам'ятаю, як ходили ми на хутір до Кравченків. Ішли ми насипом незакінченої залізниці, що звалась «полоса отчуждєнія». Ця «полоса» буяла квітами. Ідеш-ідеш і сядеш на насипу, заховано між зіллям серед просторів, і відновлюєш свою давню гру: а що тут було колись?

Це щастя, оця ейфорія була найбільша моя потреба. Не зв'язане це щастя з жадною людиною. Це ж були часи іспиту моїх моральних і фізичних сил, навантажених тягарем брехні, безперестань присутнім, нестерпним. Була я зовсім невразлива на «стріли амура». Було не до того. Приятельок теж не мала таких, як любов моя, Василина. Ці дівчата... Як і зійшлись ми докупи, то щоб легше було платити за кімнату.

З наближенням весни й весною я зовсім охляла і вже не розуміла, *що* на лекціях читали професори. Ходила — ледве волокла ноги. Ото й тільки, як прийду у неділю до Коберників, та нагодують.

І я вчилася — нікому не робити собою клопоту. Дивитися на вітрини, повні ласощів — і казати: я нічого цього не хочу! Одежа? Я можу ходити у спідниці, перешитій з мішка — і так добре, іншої не хочу. Нема взуття? Буду ходити боса. Он же бачила я на Володимирській мистецтвознавця Бутнік-Сіверського, елеґантно зодягненого у білий бездоганний костюм і босого. І я спробувала «на боса́ка», але це не те, що в Жашкові на м'якому чорноземі. Київський брук скоро наробив пухирів на голих підошвах, — то я цю «ідею» занехала. А все ж пам'ятаю себе: весна, я сиджу в спідниці з мішка, боса під Володимирським собором проти сонця на східцях і вишиваю. Це я брала у артілі «Кустарспілка» роботу — вишивала якісь «ламбрикени» полтавським швом. Платили мало, дуже мало. З того часу я зненавиділа вишивання і вже більше ніколи не бралася до нього.

Я́к я склала іспити тієї весни — не знаю. Якимсь понадзусиллям. Я вже була така виснажена, що ні на що не мала сили. Знесилили мене і голод, і моральний гніт. Я повинна була, зустрівши «Жовті чоботи», підійти до нього і сказати, що я не член КНС, а дочка жашківського «нетрудового елементу, позбавленого права голосу», щоб цей гніт із себе зняти.

Але іспити я склала і стала студенткою першого курсу літературно-лінґвістичного факультету.

* * *

Перестали бути студентами ІНО ті, що були у довжелезному списку, вивішеному на стіні коридору при вході. На першому місці красувалися прізвища Григорія Косинки й Тодося Осьмачки. Одночасно вилетів з КІНГу Борис Антоненко-Давидович.

У відповідь на це, другого дня на зовнішніх стінах університету був розвішаний фейлетон під назвою «Вилітаючий балет», де відповідно описано всі події, зв'язані з перейменуванням Київського університету на КІНО. Казали, що автором фейлетону був Г. Косинка, але мабуть не обійшлося без Б. Антоненка-Давидовича, дуже вже був їдкий. Всім киянам зрозуміла була назва фейлетону. Тоді саме з успіхом ішов у опері «Літаючий балет».

А в самому кінці навчального року, як уже от-от мали бути

вакації, а студенти гуртками сиділи на вікнах та у парку напроти університету і виспівували «На вгороді верба рясна...», блискавкою влетіла неймовірна чутка. «Жовтих чобіт» уже нема. Не вернувся Качура з весняних вакацій. Лише прийшла по університету депеша з Кам'янець-Подільського чека: «Яким чином тримаєте ви в себе цього петлюрівського бандита? Ми його вже давно шукаємо і не могли впіймати, а тепер він сам вліз нам у руки... «заскучав за мамою»...

Не знаю, чи так, чи лише фолкльор, але вже Качура ніколи не показався в ІНО.

13

Приїхавши додому після цього першого року студентства, я впала в тупу й довготривалу прострацію. Цілий місяць, зранку до вечора, лежала я на тапчані, як мертва колода, і не мала бажання поворухнути жадним членом. Ніякої в голові думки. Де поділася моя весела юнацька ментрежність? Як це я ті іспити склала, коли на лекціях нічого не входило в голову.

Поволі, дуже поволі ця прострація проходила і я почала помічати навколишній світ. Остаточно струснула я з себе київську втому, як зустрілась із Василиною. Я їй написала чи що, бо вона прийшла до мене із Ставищ. Відразу задумали ми один «пекельний плян», а саме — піти пішки в гості до Гані Мазуренко, це десь недалеко, село Високе, на П'ятигірщині. Там же десь є й Петро Огородник, і Максим Тхорівський.

Вернулась ставищанська атмосфера. Ми з Василиною безпричинно регочемось, тішимось волею, степом, нашою подорожжю. Для цього багато й не треба було, бо ми з виразу, з інтонації розуміли одна одну. Василина розповідає про свою зиму — вчителювання у П'ятигорах, а я їй — про всі премудрості, що набралася за зиму в Києві. Про діялектичний матеріялізм з його трьома фазами, про лекції біології проф. Артоболевського, які вони були популярні... а також і про те, як я зрізалась на азбуці комунізму. Про концерти, доповіді, вечірки УКП, про виставу «Березоля» і ніч після вистави... Я була захоплена своїм Києвом, — і зараз це передалося Василині. Вона признається, що думає виходити заміж за Захарка Задорожнього, але ні! Тільки їхати восени до Києва, нема чого тут сидіти грибом! І Василина ж у вигіднішому становищі тепер, ніж я. Має рік вчительського стажу, член вчительської спілки, а не так, як я, що вишу між небом і землею...

Не сказала тоді тільки Василина, що вона в П'ятигорах кінчала самогубством, вішалася. Причина? Й досі не знаю.

* * *

У Високому було нам весело за межею звичайного. Сад, ми за столом під яблунею. Прийшли Максим із Петром. Співали — наче хотіли відібрати цілий рік неспіваний. Якийсь деліріюм веселости напав на нас усіх, особливо, як Максим почав співати гумористичну «Та були в кума бджоли». Ще такої не чули! Мелодія уривається на «бджо» і це «о» тягнеться довго-довго, спочатку вниз, а тоді вгору і раптом уривається вигуком «ли!». Приспів «Тпрундирлинди, тпрундирлинди, бджо-о-о-ли!» означає акомпаньямент бандури. Далі епопея розвивається так:

Та прийшов кум до ку...
Та прийшов кум до ку-у-у-у-ма-а!
Тпрундирлинди, тпрундирлинди, ку-у-у-у-ма-а!

Пісня може тягнутися й годину, бо далі розказується, що кум попросив меду, поліз на горище, а там на нього напали бджоли, і злізти вже не може, бо драбину кум прийняв. Словом, експедиція за медом скінчилась дуже невтішно. Але це треба вміти співати, Максим же міг хоч кого підкорити своїми «бджолами»...

Мала успіх і ставищанська «Зарізав дід Бедрик...» У неперевершеній Василининій інтерпретації. Починається вона в швидкому бадьорому ритмі:

Зарізав дід Бедрик
Чорну ягницю,

а далі цей бадьорий ритм заломується на вдавано замогильний:

Зарізав, зарізав,
Викинув на гору,
Щоб не було того поговору,

і вже зовсім лірницьке мелянхолійне закінчення:

Що-о він за-арізав!

Тут у нашому товаристві всі дуже добре розумілися на нюансах, що — мелянхолія і сум, а що — вдаване. Тому вся трагедія, що малює пісня далі:

Як прибігла Гапка,
То й руки зламала,
Тут моя праця,
Тут кривавиця,
Тут моя, тут моя
Чорная ягниця,
Що-о він за-а-арізав!

У неділю рано
В усі дзвони дзвонять
Вже ж Бедрика
По цвинтарі водять.
Били його, били,
Ще й волочили,
Чорнії кудра
Закрививали, —
Що-о він за-а-арізав!

в дійсності сприймалась, як гумореска.

Особливо наголошувала Василина «чорнії кудра»...

Я шкодую, що нема кому тямущому передати цю пісеньку, отак, як вона співається, у трьох темпах. Комусь, що оцінить вкладений у неї гумор.

Ну, звичайно, не оминули ми й «Горе вам, дівчата...» Це була тутешня п'ятигірська... Заспівав Максим і свій «коронний нумер», «Тьомна ночка...», може солдатську, що пройшла українську обробку, але не до кінця.

Тьомна ночка, тьомная
Із вечора до утра.
Журилася дівчина
З ким я буду вечерять
Тьомну ночку коротать.
Ой пойду я у лісок
Пущу громний голосок
Щоб мій милий услихав,
Сів на коня й прискакав...

Максим її співав отак незачеплену обробкою, як її сам почув, секрет її чару був у його виконанні. Коли він співав, то наче вростав обома ногами в землю і то з землі йшли оті густі медові звуки, а сам він впевнено й значущо при тому всміхався.

Це був зовсім інший світ, ніж там у Києві. І тут, у зелені, у садку, між шкільних товаришів було мені саме місце. Ніякої депресії, ніякої туги, що чогось нема тобі. Ні, все — найкраще.

Це наше гостювання у Високому під крислатою яблунею залишилось маленьким самоцвітом безжурности поміж похмурим камінням та скелями...

14

Удома ж було все те саме. Наша Льона далі товаришувала з Лєною Шепель, з «дувидками» Кузьмінськими — російською мовою. За цей час у неї виросло розкішне волосся. У мами було воно чорне і рівне, а в неї пушисто-золоте. В хаті вона не хотіла братися «ні за холодну воду», а мамі допомагав у всьому Коля, що вже виріс і був дуже доброї вдачі. В школі він також добре вчився і вступив до піонерії, а слідом за цим його вибрали піонервожатим.

Батько нічим не змінився, далі найулюбленіше його місце було на тапчані, а ставлення до новин у Жашкові таке ж непримиренне. Так само ходив десь по «оказіях» із сопілкою і мав там своє товариство.

Як і колись, розмови я могла провадити тільки з мамою. Мама питала: «Як це так? Працювали все життя, старалися дітей до пуття довести, з боргів не вилазили, а тепер — усе не твоє?» Мала вона на думці не тільки наші відібрані хати, а й те, що діялось навколо. Вістки приходили звідусюди, що нові «хазяї села», комнезами, тиснули хуторян і нехуторян.

Я намагалася щось пояснити, мовляв, — нові часи, те, що на їх думку було добре, тепер виявилось недобре. — Нащо були батькові ці хати? Світ перебудовується і якщо в нас забрано власність, то так і треба. — Дурна твоя балачка! — на це мені мама. Замість облегшити, затаврувати заподіяну несправедливість, я тільки гнівила. — Але ж треба, щоб усім було добре! — настоювала я. — Коли? Як рак свисне? Вже тепер видно, яке те добро...

Але я ж не могла перейматися жалями батьків. Мені таке життя, як їхнє, було немиле, я такого не хотіла. І мама могла б мати іншу долю, якби не та епоха, що в ній вона народилася.

Вона м у с і л а вийти заміж, бо не було де подітися. Е, такої епохи ще й для себе я не приймаю!

А там у Києві, куди душа летіла, там треба було бути пролетарською студенткою з ідеологією нового ладу, а не такого старорежимного, як панує вдома. Не означає це, що я свою шкуру гляділа, а через це відмежовувалась від батьків і їх жалів. Ні, це було інше. Я не могла тримати в голові дві бухгальтерії, одну вдома, а другу в виші. Я хотіла бути чесною до духу часу і до місця, де я здобуваю освіту. Це, освіта, було для мене важливе й велике і для цього я хотіла бути щирою. Як я могла бути ворогом до часу, коли він такий для мене випав, а не інакший? Я й не була ворогом. Який зв'язок мало те, що в нас націоналізували хати, із гаслом «Геть експлуатацію людини людиною» — я не бачила, ми наймитів не мали ніколи, але я була за це гасло. І існуюча система на кожному кроці греміла, вбивала в голову, що вона усуває визискування людини людиною. Чи могла я бути проти рівноправности жінки, сама жертва того, що нею вродилася і на кожному кроці чула: «З дівчат, як з козла молока!»? Чи «Освіту в найширші маси» — зле? Чудово!

Це були тодішні мої улюблені думки. Тож чи боліло мене, що в діда забрали його землю? Що з того, що він її мав, коли його геніяльний внук, Юхим, помер від сухіт, хвороби злиднів? Дідове багатство в нас у хаті не поважалося й так. Чи може я за поміщиків та капіталістів?

Словом, я була як молоде зілля, яке хоче рости з того ґрунту, в яке посіялося, хоче прищепитися. А ґрунт той був неясний і хто похвалиться, що він такий ясновидець і бачив майбутнє? Моє дороге, національне, оскільки воно не було буржуазне, ніхто не заперечував. Я говорила українською мовою, я ходила на всі лекції, збори й концерти, де було українське.

А тут у хаті шиплять. Треба ж їх якось примирити, треба, щоб і вони зрозуміли, що нове ламає старе і що того старого вже не завернеш і що треба в цьому новому шукати щось і добре.

А щоб було наглядніше, як воно все неясне було тоді, додам, що Петро Товстолужський, той самий, що видавав директиви про націоналізацію хатів та землі, він же запитав мене найперше, як ми зустрілися після мого приїзду з Києва: — Чи ти вже в комсомолі? — Ні! — Та ось тобі моя рекомендація.

Ця рекомендація довго в мене була, але в її так ніколи й не показувала нікому...

* * *

Одна з головних рис пролетарського студента — громадська активність, про це вже також мені вуха протурукали в виші. Про громадську роботу питають у всіх анкетах. Це те, чого я найбільше не вміла. Просто ніяк вона до мене «не прикисала», як би сказала мама. Перший раз попробувала я виступити з промовою — і назавжди закаялася.

Я не знаю, хто це мене втелющив. Може Петро, а може й Саша Цимбал. Саша завжди тримався дуже скромно, доброзичливо, особливими талантами не виблискував, і досі не вмів говорити українською мовою, але був це цілком інтеліґентний хлопець. Може це йому треба було виправдатися за те, що я посідаю магічну оранжову картку, а він ставить у ній печаті перереєстрації, а може це мені така ідея влетіла, щоб виправдатися за свій незаможницький квиток?

Вже не було в Жашкові «Просвіти», а став «Сельбуд». Ніякої культурної роботи там не було, ні драмгуртка, ні хору, ні читальні з газетами. Туди просто сходилися «лузати насіння», товкся люд, бо ввечорі нема куди подітися. А тут з'явилася в Жашкові «культурна сила», студентка. Треба ж до народу ближче стати! Не пам'ятаю, яка тоді в мене була тема промови, знаю тільки, що стояла я перед купою людей. Повна заля дивилась на мене й чекала, яке то я промовлю їй мудре слово. Почала я словом: «Товариші!..» — а далі вже думала, як би звідти втікти. Жадного слова в голові не знайшлося, все здув якийсь вітер, перед екраном думки була біла плями. Ой, як було соромно! Ще добре, що Саші Цимбала не було в залі, він делікатно не зайшов, щоб не бентежити мене. Але напевно стояв за вікном і бачив цей мій провал. А, нех йому всячина! — сказала я собі, як тітка Тодоська. — А все лихе, все немудре! Ніколи вже не буду виступати з промовами. Ніякої «громадської роботи», якщо тільки *це* вважається громадською роботою. Я — словесноусна каліка! Від одноногих не вимагають танцювати!

Отак ганебно скінчилася моя перша прилюдна промова. Перша й остання. Більш не бралася.

15

Рання осінь 1923 року.

У цій великій кімнаті, у фліґелі на Жилянській, живе нас сім

Докія Гуменна з матір'ю.

Докія Гуменна зі своїми товаришками. Зліва: Докія Гуменна, Ніна Орел, Василина Ставнисть, Тося Прокопович.

ОБГОРТКА ГЕНИЯ-ПИЛИР. (06 (47 711 К.) „1924. 12"1.

ГЛОБУС

ДВОХТИЖНЕВИЙ ІЛЮСТРОВАНИЙ УНІВЕРСАЛЬНИЙ ЖУРНАЛ.

Адреса редакції: Київ, вул. Леніна 8. Видання гал. „БІЛЬШОВИК".

№ 28 Київ, грудень 1924. № 28.

Група Київських пружин.

Стоять: Коваленко Б., Фальківський Д., Брасюк Е., Косяченко Г., Будяк Ю. Сидять: Гуменна Я., Качура Я., Щупак С., Шмигельський А. та Нечаївська В.

Докія Гуменна з групою письменників. Фото появилося на першій сторінці ж. «Глобус» (No. 8, грудень 1924 р.). Сидять (зліва): Д. Гуменна, Я. Качура, С. Щупак, А. Шмигельський, В. Нечаївська. Стоять (зліва): Б. Коваленко, Д. Фальківський, Е. Брасюк, Г. Косяченко, Ю. Будяк.

дівчат. Вхід до фліґелю дуже поетичний. Це від фіртки йти довгою алеєю, засипаною червоним і жовтим листям, що вже падає з озолочених дерев. Просто гай, а не внутрішній двір київського житлокопу. Якась жінка найняла нам цю велику кімнату у своєму півпідвальному мешканні, а має вона ще 16-літнього сина енцефалітика, що ходить поламано і має ідіотичний вираз на лиці. Крім мене й Тамари з Мотрею, була тут і Василина, що таки приїхала і вже вступила до ІНО. Була ще Женя Смолінська, дочка інспектора народніх шкіл, шепелява, жебонлива повненька дівчинка з довгеньким носиком і очима чорної вишні, дуже педантична, як і належиться вчительському насінню. Була ще з нами одна медичка, яка безперестань зубрила латинь і думала, що в цьому — весь сенс медичних знань. Та ще одна дівчина з білоцерківської педшколи, здається Варка, яку Тамара позаочі називала «молочною фермою» за її об'ємистий бюст. Всіх нас Тамара називала «дєвами». До речі, мала вона саркастичний склад мислення, мабуть, їдь ця випливала з гіркоти свого соціяльного стану. Попівна ж!

Це тоді почала я писати щоденник, щоб себе розвантажити від вражінь. Ось на щастя, зберігся в мене уривок запису з тих часів:

«Тамара Масюкевич дихає ненавистю до всіх, хто має трохи більш, ніж вона. Її ремарки про кожного ядовиті. «Он Мотра прийшла. Вона себе називає Майєю. Я навмисне дивилась у словнику, що це значить. Знаєш, що? Богиня плодороддя у Індії... Ги-ги! А проф... не балакає з дєвою, а гирже... — Диви, всі наші дєви в шляпках! — А ти правду кажеш, що Варка переспіла. Як динька, що ось розсиплеться! Як кокетує до Ліди! А Ліда благосклонно слухає... (Ліда — була поголоска, що вона — гермафродит — Д. Г.) — Ти знаєш Тодя? Шикарно вдягається. Він селянин, але принципово не балакає українською мовою. Диви, які холені ручки! З чого він живе? — Ти знаєш, у мене відберуть картку АРА. Що я тоді буду робити?»

Тамара зве Мотрю вдовою. «Ота, — каже, — вдова назбирає кругом себе хлопців та й дуріє з ними». І моя ремарка про Тамару: «Тамара обернулась в говорильню. Всі сплетні переказує, патякає всяке мерзенне...»

Ця «білоцерківська колонія» часто згадувала свого вчителя, Юрія Покоса, письменника Будяка. А тут і до мене прийшов гість, Дмитро Загул, ще й приніс подарунок, «Поетику», що щойно вийшла. То ж то рейвах і гармідер застав він там у нас!

Пожили ми місяць-два в тому похмурому півпідвалі і наша

шляхетна спілка розпалася. Розігнав нас енцефалітик. Почав за нами ганятися з сокирою, хотів нас убивати. Жахливо бачити поламану постать ідіота з піною біля рота і дикими криками.

Перша виломилась Мотря. Вона знайшла собі кімнатку, довгу й вузюсіньку, та й то вселилась у неї з хитрощами. Цей її епізод вселення я згодом використала у оповіданні «Кімната з примусом». Тамару вичистили «за соціяльний стан», і я вже ніколи її більше не бачила. Де поділись інші, не знаю, бо я з Василиною подалися до Кубуча.

* * *

Ініціятива була Василинина.

Це я вже на першому курсі літературно-лінґвістичного факультету, як і Женя Смолінська. Там же побачила я й Юліяна Западинського, вже не в латаному кожушку. І отого червоноармійця в кубанці й шинелі, що виглядав мені бравим бійцем з героїчним минулим, Івана Телігу, справді кубанця.

А з Василиною якось так вийшло, що вона вступила до ІНО, а опинилась у Театральному технікумі Терещенка. Хтось Василину запевнив, що вона має казкове майбутнє, якщо розвиватиме свій природний дар — гнучкість. Василина ж — висока, струнка, тонка, гнучка, як лозина. Без труду згиналась вона дугою, голова назад, руками опираючись в землю. То не диво, що й у Театральний технікум її прийняли безвідмовно.

(Я вже бачила вистави Театрального технікуму на вулиці під час травневої маніфестації, на спеціяльних плятформах з багатьма площинами. Це були хорові деклямації, поєднані з хоровими плястичними рухами, — наче сповільнені танки та акробатика. При цьому групування артистів на цих вищих і нижчих площинах плятформи весь час мінялися. Це був революційнй експериментальний театр, в якому режисер із своїми учнями шукали нових розв'язок театрального видовища.)

Не диво, що Василина із своєю гнучкістю відразу була там своя. Вже в неї завелися товариші — отой Більмач, що я його часто бачила біля їдальні АРА у грецькому шоломі. Руденко, оцей, що й запросив Василину до Михайлівського монастиря, — якщо вона не має де жити.

Цю можливість утікти від енцефалітика з сокирою Василина довго обмірковувала зо мною. Запрошення було не зовсім звичайне. По-перше, ця кімната у Михайлівському монастирі не була кубучівська, а в окремому корпусі, що звався архиєрей-

ським. А по-друге, в одній недоруйнованій великій кімнаті самовільно оселилися ці хлопці з Театрального технікуму, щось із десяток їх. І ото туди запрошував Руденко Василину, а Василина сама не наважувалася, то умовляла мене йти з нею. Треба зважитися. Не буде вже платні за хату. А тут я ходжу мити вікна в якихось незаселених установах, щоб заробити на оплату мешкання.

То був чудовий, ласкавий прозорий ранньоосінній день, ота київська розкіш. А ми йдемо Володимирською із своїми плетеними корзинками на плечах, нашим усім майном. Ми вже зважилися й оце йдемо жити до хлопців. Скільки ж їх там є? Багато, Василина сама ще не полічила, але нам доставлять два ліжка... Дійшли ми до Богданового пам'ятника, до тих садочків напроти «Прісутствєнних мєст», сперли наші корзинки об штахети й відпочиваємо та вгадуємо, як то воно буде...

І тут підступила до нас велика спокуса в образі приємної молодої жінки, що заговорила до нас українською мовою. — Ви, мабуть, студентки? І я студентка. Чи хотіли б ви мати кімнату? — Ой, дуже! — Тільки одна з вас мала б доглядати малу дитину, немовля. — Дивимось одна на одну. Ні та, ні друга не знає, що з немовлям робити, кожна сподівається, що друга виявить охоту убратися в няньку. А що, як дитині щось станеться? Але ж кімната! — А може котрась із вас одна захоче? — Ні, неможливо! — Повагалися ми, повагалися, подивилися одна на одну і не наважилися змінити вже настроєну на Михайлівський монастир долю.

Та кімната, де жили хлопці, тільки одна й була придатна до мешкання в архиєрейському корпусі. Вона вся була в дерев'яних чудових різьбах — стеля, стіни. Була це, мабуть, приймальня архиєрея, бо з неї йшли двері у залю-церкву. Правда, тепер це вже не була церква, а покинутий червоноармійський клюб чи казарма. Навіть ще дух солдатський не вивітрився. Від образів і іконостасу залишилися лише сліди, а натомість на стінах були понамальовувані ультрамарином велетенські червоноармійці у гострокінцевих будьонновках. Картину занику розкішної колись церкви, що сяяла золотом образів у мерехтінні свічок, доповнили діри там і там, де вийнято вже дерев'яну різьбу. Наче вибиті зуби... Словом, тут усе ще віяло бурею революції.

Решта приміщень архиєрейського корпусу мала ще зруйнованіший вигляд, це тільки ще ця одна кімната існувала. Нам поставили ліжка біля вікон, а хлопці всі скупчилися біля «бур-

жуйки» в протилежному кінці. На «буржуйці» варили куліш, то й ми разом із хлопцями його їли. Варили на отих чудових витворах різьбарського мистецтва, що виламували із стін та стелі церкви. «Нам ще надовго вистачить», — казав Руденко, поглядаючи на дорогу різьбу стін і стелі цієї кімнати.

Це він тут був староста і гетьман-отаман цієї незалежної від Кубуча «республіки». Всі його слухали. Він і реґлямент встановив, список чергувань по кімнаті визначив, він і «висловлюватися» при дівчатах суворо заборонив, сам же перший забуваючи дотримувати ухвали. Та втім він зразу ж на півслові переривав матюк і заміняв якоюсь лагіднішою лаєчкою.

Воно було б і добре тут під такою опікою. Хлопці й паливо забезпечать і черги чесно тримають щодо прятання, самі варять кандьор і нас запрошують, і делікатно гасять світло, як треба вкладатися спати, і цікаво ж зблизька спостерігати оце сільське козацтво, що прийшло штурмувати міську цивілізацію й мистецтво з торбою пшона у клунку... Воно було б і добре, — коли б не напали воші. Від буржуйки, що навколо неї скупчилися хлоп'ячі ліжка, було до вікон далеко. Де вони бралися? Я виходила в колишню церкву перевдягатися і з жахом відкривала, що я обсипана вошвою.

Все ж до Рідзва ми там з Василиною прожили. А на Різдво всі хлопці роз'їхалися додому. Ми ж з Василиною не збиралися. Не їхали ми додому, зокрема я, з двох причин. По-перше, таки не було за що, ні в мене, ні вдома, а по-друге я хотіла чесно дивлючись увічі кожному, казати, що я не маю ніякого зв'язку з батьками, а живу на власні засоби. Це, начебто, помагало мені в моїй душевній травмі.

Цю травму, що в'їдалася в усі куточки мого «я», спричиняла мені оранжова картка КНС, яку я показувала на чистках. Чистки йшли одна за одною, але перед кожною чисткою приходила поштою з Жашкова нова картка, без супровідного листа, але з новими датами, бо й там, мабуть, були свої чистки. Ці нові оранжі з новими датами й печатями мали магічну властивість: автоматично переводили через чистки і давали харчову картку до їдальні АРА. А я навіть не знала, хто мій доброчинець та чому це там у Жашкові хтось мною піклується. А я тут мучилася. То треба ж і доброчинця не підводити.

В інституті я мала статус селянки-незаможниці і мусіла так поводитися, про це вічно пам'ятати. Моя природна боязкість і несміливість від цього усугублялася й мене паралізувала. Я намагалася скрізь знічуватися і бути непомітною.

НАРОДНІЙ КОМІСАРІЯТ ОСВІТИ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІЯЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

СВІДОЦТВО

Свідоцтво Докії Гуменної від Київського Інституту Народної Освіти, яке надало їй кваліфікацію викладача літературно-лінгвістичних наук.

Список дисциплін:

Українська мова - задовільно.
Французька мова - добре.
Історичний матеріялізм - задовільно.
Історія соціялізму - задовільно.
Історія Л. П. - задовільно.
Політекономія - задовільно.
Семінар з вивчення виробництва - задовільно.
Н. О. П. - задовільно.
Сучасні педагогічні теорії - задовільно.
Експериментальна психологія - задовільно.
Психологія дитинства і юнацтва - задовільно.
Педпрактика - задовільно.
Початок і розвиток мови - добре.
Історія української мови - задовільно.
Історія російської мови - задовільно.
Історія української літератури - (давньої, нової) - добре.
Історія російської літератури - (давньої, нової) - добре.
Історія всесвітньої літератури (давньої, нової) - добре.
Методологія літератури - добре.
Техніка мови - задовільно.
Методика мови - добре.
Методика літератури - добре.
Історія України - задовільно.
Історія Росії - задовільно.
Кандидатська праця на тему: „Володське, кількове та індивідуальне у А. Франка" - задовільно.

Декан факультету,

Секретар Правління,

На 11 примірників
повертається згідно ВУЦВК та РНК УСРР, в 29. IV-27 р. при обов'язковому вручі студентів стипендіятів внешніх шкіл
Зав. ...

Список дисциплін, які вивчала Докія Гуменна.

* * *

Та недаром же я терплю оцю таємну й повсякчасну муку. Крім навчання в ІНО, я старалася вирвати від Києва все те, що було доступно. Знайшла хор, щоб ходити на співанки та нових пісень набувати. Це був об'єднаний студентський хор під орудою Вірьовки. Казали тоді — близького товариша Павла Тичини. І справді, розучували ми там Тичинині поезії у композиційному оформленні Вірьовки. «Як упав же він з коня...», «Нехай собі та шумлять дуби...» Народні пісні були все з «пролетарською ідеологією» — «За городом качки пливуть...», «Ой наступає та чорна хмара...», навіть перелицьована стрілецька «Ой видно село, червоне село під горою...» Революційна «Карманьйола»...

Але «гимном» усього тодішнього київського студентства, вихідців із села, була пісня «На вгороді верба рясна...» Де тільки не збереться купка, — під університетом, на човні, в парку, — зараз її затягають. Ця пісня так мені тоді набридла, що я її чути не могла, затикала вуха. Хоч поряд з іншими, — що ж, хороша пісня!

А де тільки чула я про якийсь виступ чи лекцію — зараз бігла. Пам'ятаю виступ Іллі Еренбурґа у 15-й авдиторії ІНО, перед його від'їздом до Франції. Величезні мішки-синяки під очима, втомлене обличчя пересиченого життям інтеліґента. Я дивилась і думала: «Тобі три чисниці до смерти». Видався він мені дуже старим. Він аж ніяк не намагався подобатися авдиторії, що по вінця зібралася його послухати. Наче відбував остогидлий обов'язок. Зовсім не дбав, що там про нього думає читач.

Десь якась Сейфулліна вирвалася у залі колишнього Купецького Зібрання, а тепер Дому Вчителя — і я там. Завзяте київське пролетарське студентство штурмувало боєм видатні культурні імпрези. Але наймальовничіші були атаки на концерти капелі «Думка» під орудою Нестора Городовенка. Вже всі квитки продані, заля переповнена, всі входи замкнені, охоронці стоять на кожних, — а тут напирає жадібне культури пролетарське студентство. Р-р-раз! Двері під натиском юрби з тріском розчиняються, зголодніла культури лава молоді вривається в яскраво освітлену залю, наповнює всі прогалини. І раптом стає тихо. Молитовно. Концерт може вже починатися без перешкод.

І я ж там була, проривалась у замкнені двері, аякже!

16

Але ж нам пощастило! Ще одні хлопці запросили нас у свою кімнату. Вони теж їдуть на Різдво на три тижні додому і ми можемо в їх кімнаті ці три тижні жити. Це — в дев'ятому корпусі, зараз біля дзвіниці, на другому поверсі. Цей корпус був уже кубучівський.

Один з хлопців, Гребенюк, був з літературно-лінґвістичного факультету, а другого, дрібненького хлопчину з фізико-математичного факультету, Зубрицького, прозивали «Воно» за те, що він висловлювався отако: «Воно ходить попід вікнами», «воно торгає за клямку». Сміялися з Зубрицького зовсім безпідставно, бо ця форма клясично-народня: коли невідомо «він» чи «вона», то кажуть «воно». Третього хлопця я не пам'ятаю.

Як опинилися ми після архиєрейського корпусу в тій кімнаті, то наче в рай потрапили. Це ж перший комфорт, відколи я живу самостійним життям!

Пожили ми там трохи, — коли приводить Василина якусь дівчину. Це — повія, — прямо сказала Василина. — Вона вчиться в Театральному технікумі, але не має де подітися, живе на вулиці. Нещасне створіння! Може, як ми її пригріємо, вона стане на чесний шлях. Жалко її. Ще таке молоде, а вже на вулиці. Сирота. Вона дуже мучиться, що повія.

Валя ця справді була ще дуже молода, просто підліток, з блакитними, повними провини, очима. Голосок її був тихий, ніжний. Я не протестувала проти такого доповнення нашої спілки, хоча не стільки була перейнята ідеєю перевиховання загиблої молодої душі, як захоплена Василининою шляхетністю.

Наша «вихованка» була ще бідніша за нас, то ми ділили з нею кандьор і галушки та дещо з нашої одежі. Так вона з нами й перейшла до іншої кімнати.

Егеж! На правах старожитніх мешканок Кубуча, закоренілих пролетарських студенток, ми в управі Кубуча вимагали вже просто нахабно. Там саме такого тону й треба було, і, ще заким повернулися хлопці з зимових вакацій, ми вже перебралися в другий корпус, у кімнату ч. 19. Оце ж там прожила я всі наступні роки до закінчення ІНО, з початку 1924 до середини 1926-го року.

* * *

Другий корпус був колись монастирською гостинницею і так був побудований. Чотириповерховий будинок. Головний вхід

розділяв на дві частини. Кожна частина мала довгі коридори, по обидва боки були кімнати. Вікно нашої кімнати виходило в монастирський сад, а за огорожею цього саду була вже Володимирська Гірка. Щоб попасти туди, треба було вийти з подвір'я монастиря ворітьми і відразу праворуч був вхід до Гірки. Там доріжками-алеями дійдеш до пам'ятника Володимирові, до фунікульору, або й сядь на ослін і дивись на неозорний краєвид за Дніпром, на чернігівські ліси, а весною, як Дніпро розіллється — просто на море...

Але в нас у кімнаті витав важкий сопух, гніт, якась моральна мряка чи що. І це йшло від Валі, таке щось гниле, злочинне, хоч вона ніколи не говорила про свої справи. Вона, очевидно, свого ремесла не кидала, це було видно по її очах — злодійської кішки — та деяких натяках. В хвилини каяття вона намагалася відібрати собі життя, але якось дивно: тупою фінкою колупала й гупала в грудну клітку, де мало бути серце, або в скроню. Надокучило вже й Василині. Помітили, що вона дещо підкрадає, — десь поділися мої книжки, ще щось... Сказали їй забиратися. І що ж! Відразу очистилось повітря в кімнаті, легко й приємно стало, — а то висіло в повітрі щось моторошне, гнітюче, нестерпно похмуре й важке. А вона ж поводилася чемно, з милою усмішкою, з тихим словом, не мала брутальної зовнішности, крім одного: була дуже неохайна.

Пожили ми який тиждень самі, приходимо до хати з лекцій — нас обікрадено. Замок на дверях зломаний, з мого ліжка здерто ковдру, у Василини пропала одежа. А ще сказала Василина, що з її корзинки вкрадено золоту десятку, яку їй мама дала на чорний день. То я не знала про десятку, а та повійка пронюхала! Отак Василині віддячилася!

І ще одне. Аж тепер зрозуміла я, що Василина має від мене якісь секрети, це не тільки золота десятка. Я від неї — ніяких. Так, вона має якесь секретне життя, я про нього ніколи не довідалася. Справді, що я знаю про її романи з Пацелею, Мариничем, Набекалом? Яка була причина, що вона в П'ятигорах вішалася? Чому така огида до Театрального технікуму? Бо Василина вже його покинула, а тепер переключилась на ІНО. Їй колись пропонували вступити до цирку і вона ще навіть гордилася цим, а тепер каже, що в театрі жахливий позалаштунковий побут, просто відверта сексуальна розпущеність. І Василина з усіх своїх зацікавлень-обдаровань вибрала мовознавство.

17

Вже тепер не стояла я біля їдальні АРА, чекаючи, поки всі перейдуть і може впустять на залишки. Ні, я тепер звично й повноправно ставала в кінці хвоста, що витягався аж до Володимирської. Вуж цей вповзав у будинок на сходи другого поверху. Хоч би й три години чекати, але з подвір'я цього будинку вийдеш із червоним лицем і тупою ситістю від американського какао. Треба додати, що поза цими обідами в хаті нічого такого не було, то таке раптове наповнення шлунку ситим обідом дійсно накладало на думку якесь запаморочення, що проходило, поки дійдеш з їдальні до бібліотеки.

У цій славнозвісній їдальні побачила я вперше Антося Шмигельського. Він там був за «викидайла», як лізли нахаби без «прав». На мене не справив ніякого враження, крім того, що видався мені дуже пом'ятим на лиці.

Американська допомогова організація не тільки годувала пролетарське студентство, але ще й присилала одежу та взуття. Якось не пам'ятаю нічого з одежі, либонь, вона до нас не доходила, бож одежа тоді була найбільшою міновою цінністю. Але взуття — пам'ятаю дуже! Це ж була найдошкульніша точка у всі часи мого доамериканського побуту. Або підошви з мотуззя, або саморобні матерчаті «лодочки», або босоніжки, що своїми пасами викладали початки ґуль на суставах. То не диво було накинутися на американські дари. Але, гай-гай, жадні їхні черевики не підходили. Вузькі й довгі. З доброго шевра, першорядні підошви, а взути не можна. Я вирішила, що для АРА американки почистили свої горища, захаращені непотрібним барахлом.

Зимою я ще й досі ходила в короткому кожушку. Але мішкова спідниця вже відійшла. Тепер я носила синю сатинову з бретелями та сіру туальденерову блюзку з чорною вузькою краваткою. Це була не так мода, як стандарт того часу. Мені дуже подобалося, бо я не надіялася на вишукані убори, рожеві «фільдеперси» на ногах, я їх свідомо зневажала. Улюблений мій колір тоді був синій. (Нотую це, бо в кожному періоді мого життя були свої улюблені кольори). Волосся звичайно було стрижене і дуже розвихрене, що мені завдавало багато клопоту, але до перукарні робити «перманент» я не ходила. По-перше, уникала всього штучного, а по-друге, — за що? Василина мала подібну ж зачіску, тільки її волосся було рівне, пряме й цупке, лискучо чорне і стріпувалося все разом. Дуже гарно, на мою

думку. Взагалі, Василина мала оригінальну красу. Завжди свіжий рум'янець, розлитий на лиці, рівний ніс, овал і очі нагадували щось східнє, але не таке східнє, як у мене. Я була більш торчанка з моїми розпливчастими рисами...

Покинувши Театральний технікум, Василина винесла з нього одну приязнь, Андрія Більмача. Він також вступив до ІНО.

А я... Щось мені не виходило з хорами. Я вже перестала вчащати до об'єднаного студентського хору (як і чому — нема в пам'яті), а що мала потребу десь брати участь, то вступила до ІНОвського драмгуртка. Керівником там був син відомого режисера Дроб'язка і розробляв він з нами шевченківський «Кавказ» у стилі хорової декламації, такої, як я бачила на виставі «Березоля».

Це там наглядів мене Борис Коваленко і почав зо мною дружити з явним наміром залицятися. Правда, цього мистецтва його бурмилова натура ніяк не торопала, — був він неоковирний і незґрабний, як ведмідь. Великий і важкий, як мішок із м'ясом, з виразом ката, що не знає усмішки на мармизистому лиці... То він надолужував тим, що впадав у щирість. Відпроваджуючи раз додому, так розчулився, що празнався, яке чуже йому оце все комсомольське, що він — прихильник УКП, що він був головою Укр'юсу там десь на Чернігівщині, бо він так любить Україну, що ладен за неї життя пожертвувати.

Це, мабуть, тому вирвалося в нього, що я бідкалася, як то штучно в ІНОвському комсомолі, хоч би й хотіла я вступити, то... Десь же в мене лежала рекомендація до комсомолу від жашківського секретаря райпаркому, Петра Товстолужського, а я її й досі нікому не показувала. З комсомольців я знала тільки одну дівчину, Лукію Мінько (або Лару, як вона хотіла, щоб її називали), вона часто сиділа поруч мене в 15-й авдиторії. Поза комсомольськими зборами — дівчина, як дівчина. Але пішла я раз із нею на відкриті комсомольські збори ІНОвської організації. Як усе штучно, бюрократично-протокольно, бездушно! І моя Мінько відразу засохла, стала ґвинтиком. Як тут нудно! Стандартні фрази виступів, мертвечина, без живого просвітку думки, літає в повітрі «громадська праця», себто якнайбільше накопичення напушених газетних фраз... І чому ці збори провадяться «по-русски»? Українською мовою виступав тільки дехто... Ні, не навертається душа, не приваблює тут ніщо! Чого ж я маю себе силувати, витрачати час на оці мертвецькі збори?

18

Мушу признатися в своїй провині: це я подарувала Бориса Коваленка українській літературі.

Коваленко саме тоді шукав, де б розгорнути свою активність. У драматичному гуртку на деклямації «Кавказу» — колективній — не дуже блиснеш. Хотів він стати головою інститутського студентського клюбу чи хоч би якогонебудь гуртка, — ганебно провалився. Хотів був стати старостою курсу — не вибрали. А тут сталась одна знаменна подія.

* * *

Перед тим всюди були розліплені афіші, що в Шевченківському театрі мають виступити живі українські пролетарські письменники із столиці. Ніяких квитків вступу не треба, вхід всім вільний, приходь і сідай, де хочеш. Побігли й ми з Василиною.

Еге, «сідай, де хочеш»! Де? Як уже все обліплено так, що й голці нема де впасти. Висіли на колонах, ґірляндами звисали з усіх бальконів, трималися за будь-що аби не впасти в партер. Котрі не мали де сісти, ті стояли.

Вже сама масовість, колективна психіка робили все тут напружено урочистим. Ще такого київське пролетарське студентство не чуло й не бачило! Виявляється, що Київ це просто якась затхла діра, бо он у столиці, в Харкові, вже давно почалася жовтнева література, а тут нічого не діється. Провінція! Тому столичні письменники привезли сюди цю жовтневу літературу і з сьогоднішнього дня і в Києві починається ера жовтневої літератури, яка вже остаточно зриває з буржуазними пережитками, з дожовтневим красним письменством.

Така була вступна промова. А яка вона, ця жовтнева література, то ось! Виступає у шкіряній чорній тужурці з русявим вусом Василь Еллан, — від пролетарсько-робітничої організації «Гарт» і каже, що справжня робітничо-пролетарська література починається від «Гарту», а всю буржуазну літературу ця організація заперечує. Виступає у чорнодубленому до стану чепурному кожусі з сивим смушевим коміром і чорним вусом Сергій Пилипенко від Всеукраїнської селянсько-батрацької літературної організації «Плуг» і каже, що «Плуг» має об'єднати всі творчі літературні сили селянського походження, які хочуть працювати для світлого майбутнього. (Навіть і тепер, я не вмію висловити

так «ідеологічно витримано», як в дійсності казав Пилипенко, тому передаю приблизно).

І тут же запрошують на сцену, може хто бажає висловитися з цього приводу. Хто з присутніх хоче взяти слово? А може хто хоче вступити до «Гарту» чи до «Плуга», то будь ласка! Записуйтесь!

Лізе на сцену юнак у довгій обстрапаній шинелі. А, це Ворський! Скрізь, де тільки якісь збори, він конче виступає і щось таке плете, що ніхто не розуміє, *щó* він хоче сказати. І тепер говорить він довго й плутано, сам не знає, що меле. Із залі летить нетерпляче: «Досить!» Оплески заглушують промовця. Якось упросили Ворського зійти зі сцени, а тут виступає ще другий промовець, якийсь сільський парубійко в чемерці і починає читати свої вірші. Закликають же виступати! Ну, цього вже ніяк не можна було випросити із сцени. Публіка регоче, свище, тупотить ногами, — а він читає! То Пилипенко взяв його під пахву, як лантух січки, і виніс за лаштунки. Заля трясеться від сміху.

Перша частина вечора закінчилась наполегливим закликом до юнаків і юнок: хто почуває себе письменником, то може взавтра прийти й записатися до «Гарту» чи до «Плуга», на таких-то адресах.

Після малої перерви живі пролетарські письменники жовтневої доби показали київському пролетарському студентству свою продукцію. Почалося священнодійство. Перший виступив В. Еллан, уже не в ролі трибуна-організатора, а в ролі поета. А це хто? — Поет Сосюра. Цей не читає свої вірші а наївно співає: «Лисиче над Дінцем...» О, Павло Тичина! Цей також — читає-не-читає, співає-не-співає. Тільки зовсім іншою співомовкою, ніж Сосюра. Його власна інтерпретація. «Плуг», «Сонячні клярнети», «Мов пущене ядро з гармати...» Заля просить ще й ще. А що ж *я* почувала, та, що колись писала Загулові письмову працю «Революція в інтерпретації Павла Тичини»? Тепер живого бачу й чую, як він інтерпретує.

Далі — в мертвій тиші, ані дихне ніхто — Микола Хвильовий читає дві новелі: «Сосни гудуть» і «Я». Про Хвильового я ніколи не чула, оце вперше. Лірична манера автора посилає містичні мурашки по спині. Яким засобом тримає він оцю напхом-напхану залю в напруженні? Невже оцим м'яким задушевним рефреном-запитом: «А сосни гудуть-гудуть. Чого так сосни гудуть? Ах, ви сосни мої, азіятський край». «Я» ще сильніше

приголомшує залю. Більше не пам'ятаю такого магічного навіяння читанням на масу.

Так під цим враженням і вийшла публіка.

* * *

Другого дня я вже йшла «записуватись в літературу». Як могло бути інакше? От тільки — «Гарт» чи «Плуг»? «Гарт» ніби пролетарськіша організація, тільки — що ж я там буду робити? Я ж зовсім не знаю нічого з життя міського пролетаріяту, робітництва, фабрик, заводів. Ні, таки «Плуг» мені ближчий, бо хоч я й вирвана із села, але я — з того кореня, всі мої родичі — село. «Плуг»!

І ось я вже в будинку Музичного Товариства Леонтовича, подаю заяву в руки самого Пилипенка. «Прошу прийняти мене в члени «Плуга». Там уже сидить кілька таких майбутніх плужан: Григорій Косяченко, Євген Брасюк, Антін Шмигельський (О, цього я бачила у їдальні АРА!), Яків Ковальчук... Серед них — я одна дівчина. Це мене не бентежить.

Отож другого дня хвалюся Борисові Коваленкові, що я вступила до «Плуга». Якби не сказала йому, то й не стукнула б йому в голову така ідея. Він відразу все випитав у мене, як це я зробила, а я геть усе чисто розповіла, бо й не могла собі уявити, що має спільного Коваленко з літературою. Така беземоційна довбня.

А в неділю на перших зборах київської філії «Плуга» бачу — приперся й Борис Коваленко.

* * *

Ці перші збори відбулися в редакції газети *Більшовик,* що містилась у обласному «Сельбуді» на Фундукліївській. Але що це? Кого я бачу? Яків Качура, колишній гроза і постраховище в ІНО, до якого молилися всі ті, хто залежали — а потім зловлений бандит... і він тут? Оцей самий косоокий Яків Качура сидить не як бог і не як бандит, а як проста людина, за одним столом зі мною! І нема в ньому нічогісінько страшного. Звичайно, не в жовтих чоботях, а в шнурованих чорних черевиках. Мало того, виявляється, він — співробітник газети *Більшовик,* має в ній якусь посаду. Ніхто тут і не згадує про ті інтересні події в Кам'янці-Подільському. Він мило всміхається, одне око набік, а друге десь навскоси.

А оцей старий, з вусами догори, як у Вільгельма Другого, це — Юрій Покос, Будяк, дитячий письменник. О, це вже щось! Як у «Плузі» є такі солідні письменники, то це щось та значить!

А найбільше на тих зборах здивував мене голова київської філії «Плуга». Я думала, що буде С. Пилипенко, якому я беззастережно довірила свою літературну долю, а виявляється, нашим головою — оцей миршавенький інтеліґентик, що вимовляє «плюґ», «арт», а літери «р» зовсім не вимовляє, хоч висловлюється поправною літературною українською лексикою. Хто це такий? — Не знаєш? — цикнув на мене Косяченко. — Це — головний редактор газети *Більшовик* і літературний критик, Самійло Шупак. — Але що спільного має він із селом? Я розчарована.

На цих зборах встановили, що будемо збиратися щонеділі о 12-й годині тут і читатимемо та обговорюватимемо наші твори.

19

Я не пропускала жодної плужанської неділі, а наука в ІНО йшла своєю колією. Щодня мала я постійну дорогу — через усю Володимирську. З воріт другого подвір'я Михайлівського монастиря, повз обгороджені залізними штахетами малі парки, пам'ятник Хмельницькому, який двозначно показував булавою на північ (Одні казали, що цей жест означає: «Нам — із Москвою», а другі вбачали в ньому: «Ось, хто наш ворог»). Потім — Софія, Золоті Ворота, книгарні, опера, кругла будівля музею і недобудований дім Академії наук з висотною надбудовою, яку чомусь називали «трон Грушевського». Потім перетинала Бульвар Шевченка з стрункими тополями і проходила повз бордові на весь квартал колони, аж тоді входила високими сходами у довгі коридори, обліплені при вході всілякими оголошеннями.

Коли на основному курсі всі студенти мали спільні лекції, то вже на першому розділилися. Мотря, наприклад, пішла на геологічний. Але були й спільні лекції для всього курсу: психологія, суспільні дисципліни, історія України. Тоді збиралися в 15-у чи 16-у авдиторію.

Порідшало, порідшало, порівняно з основним курсом! Одні самі покинули, других вичистили. Вже й мальовнича збиранина одежі зникла, кожне прибрало більш-менш міського вигляду. Не бачу вже й тієї дівчини, що завжди цвіла своєю вишиваною сорочкою та косами вінком на голові.

На цих загально обов'язкових лекціях одні професори впа-

дали в око більше, інші зараз же й забувалися. Наприклад, — хто читав НОП (Наукова організація праці), конституцію СРСР, політекономію?

Якось блідо й невиразно манячить образ Олександра Грушевського, що читав історію України, ото й тільки: мав він три пари окулярів і довжелезну бороду. Та ще оповідали про його дивацтва. Коли приходили до нього на дім складати іспити студенти, то він сам відчиняв їм і казав: «Професора нема дома!» Вже тепер недавно мені оповіла його колишня студентка, Варвара Олійник, що в часи розрухи студенти приносили йому дрова і їжу, хто що міг. Їжу він брав у торбинку й носив із собою. На лекції виймав холодну картоплину та й їв...

Але от професор Олександер Оглоблін, що також читав історію України, тільки інший період, не пройшов повз увагу. По-перше, це прізвище я вже читала на Фундуклієвській «Книжный магазин Оглоблина». Це певно його син, бо дуже молодий, тут є багато студентів за нього старших. По-друге, в протилежність отим лекторам НОПу й діялектичного матеріялізму з політекономією, що читали по-російському, він завжди читав тільки українською мовою. По-третє, голос у нього був жахливий, — фістула, не то дискант, не то писк. А такий же цікавий молодий чоловік із блідим обличчям інтелектуаліста!

Інший професор, Роман Черанівський, читав психологію. Моя світла любов. Ще задовго до того, як цей професор увійшов у поле мого зору, я знала його сестру, Софію Черанівську. З цією дівчиною я співала в об'єднаному студентському хорі. Мені вона видалась неперевершеним зразком грецької краси. Антична богиня Артеміда або її жрекиня Іфігенія. Синьоока, русява, чудово оформлені уста. В профіль — надзвичайно тонка лінія переходу чола в ніс. Я на неї дивилась і дивилась, — як на чудо, що через безодню часу вернулось назад у життя. І навіть через 40 років, коли я хотіла уявити свою Гаїну Сай із «Золотого плугу», то знову встала вона перед очима. Але цікаво те, що ніхто, крім мене, не бачив її краси. Зустрічалась вона на вулиці і я питала тих студентів, що йшли зі мною, чи подобається їм ця дівчина. І оце так її називали: «тараня», «риб'ячі очі». Мене це неймовірно дивувало.

Та й от — такий самий образ побачила я на підвищенні катедри. Щось знайоме, надзвичайно гарне. Черанівський? Це ж копія тієї дівчини, той самий профіль, ті самі очі, все те саме, тільки не дівчина, а жвавий, весело-легкий, повний експресії молодий чоловік. Нікого такого чудового я навколо не бачу і

мене охоплює пожежа, але яка п'яна екстаза! З нею й ходжу, слухаю лекції, читаю, висиджую в бібліотеці... Зо мною щастя ходить. І ще мені здається, що серед цієї маси студентів Черанівський також мене виділяє, дивиться в авдиторії просто мені ввічі, вишукує мене очима, так звабливо-притягаюче. Він переживає це саме, — я все більше стаю певна. Ось я виходжу з ІНО, я ще на горішніх сходах, а вже бачу — внизу щойно ввійшов професор Черанівський. І яким же він мене поглядом обілляв! Тим самим, що й в коридорах: оббігав поглядом усю зразу, залишаючи густі пахощі, виповнення найбільших мрій. Я в тім розкішнім щасливім пахучім тумані жила.

І все більша виростала в мені спокуса сказати йому, *що* я переживаю, скільки щастя в мені...

Але це ж тільки зо мною таке діялося. Загальним кумиром був професор Микола Зеров. Я розумію тепер, чому його лекції відбувалися в найбільшій авдиторії, коли це були лекції літературно-лінґвістичного факультету. Тому, що малі авдиторії не вміщали бажаючих бути на його лекціях. Факт той, що на цих лекціях — історії української літератури — величезна авдиторія завжди була переповнена. Ці лекції були таки справді святом. Ні, бенкетом! Це була велика насолода — вслухуватися в тонке плетиво обточених слів, якими Микола Костевич малював: широкий антураж, епоху, порівнання з іншими явищами літератури в сусідів, напрям, особливість, притаманна тільки цьому письменникові... І мені здається, що Зеров найбільше за всіх насолоджувався, ні, він був закоханий у свій предмет, судячи по тому щасливому, всміхненому виразові, що був на його лиці під час лекції. Така самозабутня усмішка щастя. І через це ми також почували щастя.

Обличчя мопса. Як всміхається, то видко, що кількох зубів нема. Але що там — зуби? Як він сипле цитату за цитатою, та не сипле, а любовно, із смакуванням їх вимовляє! Дикція, скандування — була це своєрідна декламація. А яка пам'ять! Чародій витягає з невичерпного мішка цитати з творів найзабутіших письменників. І при цьому — довірливо дитячий погляд синіх очей та ніякова усмішка на лиці, біле кашне і роздерта кишеня. Українська література вставала перед нами, як надзвичайно цікаве, тісно пов'язане з життям, історико-мистецьке явище. Навіть у найменшого письменника він знаходив скарби, перла й дорогоцінне каміння, в оправі найтоншого зеровського гумору. Слухаючи його, я в голові собі не покладала, що перед нами —

найвидатніша постать у літературі нашого часу. Я, як і всі в авдиторії, ставала рабом його чародійства.

20

Лекції літературно-лінґвістичного факультету відбувалися в малих авдиторіях і там уже можна було ближче приглянутися, з кого ж складається наш курс. Дехто вже знайомий. Ось Юліян Западинський, що вже постриг свої льокони, хоч щоки й далі такі самі рожеві. Він уже викинув свого розлатаного кожушка. а ходив у чомусь такому, що й не пригадую. Ось і його товариш, Іван Теліга. Також нема вже шинелі й кубанки, а є приязна, трохи іронічна посмішка на лиці, як я розказую йому, що я думала про нього на основному курсі. Женя Смолінська стала вже Євгеною Смолинською. Походження її було бездоганне, дітей вчителів не виганяли і вони мали право спокійно вчитися. А курс на українізацію, що віяв повним вітром всюди, подіяв так, що вона перетворилась на Євгену, та са́ма завжди учинна, лагідна, добровсміхнена, добре вихована, трошки шепелява. І Гребенюк тут. Борис Коваленко.

Інших я так добре ще не знала, але відразу стався між студентами курсу різкий поділ на два полюси, що так і не наблизились одні до одних аж до самого кінця. Одна група — «селюки» і «плебеї», а друга — «непмани» або «аристократи». До «селюків» належали діти села, вчителів, вони говорили між собою по-українському. А до «непманів» належав міський елемент, ті, що за час свого перебування в ІНО не перепустили через губу ні одного українського слова і дивились на нас із явним презирством, як на нижчу інтелектуально верству. В цій групі були вишукані делікатні жидівочки, що втримувалися високою платнею за право на навчання, між ними й дочка великого мануфактуриста, Лота Варшавер, завжди в штудерно вимайстрованому тюрбані. Там же була й Сумцова, яка не була «непманка», бо це з родини професора Сумцова, але вона читала в ориґіналі англійські романи, трималася з «непманками», а з такими, як я, не промовила за три роки жадного слова.

На цьому ж полюсі була трійка: Алєксєй Полторацкій, що дружив з Певзнером і Рейснером, вузькогрудими інтеліґентами з вищого жидівського світу. Вони підкреслено трималися втрьох відрубно. Полторацкій анкетно був синком київської вчительки, але нічого-нічогісінько не в'язало його з українським світом. Це був непманський паничик з цинічно-глузливим виразом,

представник «русской золотой молодьожі». Українське йому було просто огидне. Він не тільки ніколи не говорив українською мовою, але й не вітався з нами, українцями, дивився завжди повище голови. Словом, вишкребок київського єдінонєдєлімського сміття. Я була неймовірно здивована потім, коли побачила, що після закінчення ІНО він прилатався до української літератури. Що він там робить? Його ж уся душа в російській літературі, він зо всіма потрохами туди належить. Та тепер я зовсім не дивуюся, коли читаю, що робить він в українській літературі: поліційний україножер, тільки українською мовою. Він таким був уже в ІНО, а українська література стала для нього трампліном для цієї кар'єри.

Поміж цими двома полюсами, що навіть кивом голови не віталися, успішно пливала Оля Воїнова. Вона була і тут, і там своя. Була вона киянка, але не така заможна, щоб тільки вчитися. Розносила вдосвіта газети, а вміння дістати таку роботу вважалося ознакою спритности. Вільно говорила обома мовами, відповідно до потреби. З усіма була в гарних стосунках. Типова студентка, включно з окулярами. Холоднословно сперечалася в диспутах, не переносила на особисте і ще й навіть опам'ятовувала своїх опонентів: «Та ти не гарячись! Ти гніваєшся, а ти доведи мені це спокійно!..»

Її товаришка Білякович — плекана, але некрасуня, з довгими чорними льоконами-коркотягами — була дуже самовпевнена, а я тоді не знала, чому. Пізніше довідалась: чоловік її був визначний партієць і вона не боялася чисток та не знала злиднів.

Ні до якої групи не належав Шабельницький, вже самим своїм виглядом виділяючись. Він носив військову страшинську форму на своїх похилих плечах і мав риженьку борідку а-ля Троцький. Він був викладач мови й літератури у військовій старшинській школі, а тут поглиблював знання. Люб'язний, він дуже любив придумувати приємні слівця і з світською усмішкою казав їх гарною українською мовою, що дуже рідко трапляється серед жидів.

Була ще така Залізняк. Я думала, що вона з «етерними непманками», хоч величезні коси на голові вінком могли б бути свідоцтвом, що вона українка.

А от такий Спектор. Якби я не знала, що він жид, то подумала б, що це якийсь етіоп: кучерява голова, типовий африканець...

Метод засвоєння знань був такий, що ми ходили на лекції й записували собі, хто що вхопив, а потім у бібліотеці «пророб-

ляли» рекомендовану літературу. Бібліотек було до вибору три: одна університетська загальна, друга в кабінеті факультету, а третя — Всенародна на Бульварі Шевченка 14. Іспити («за́ліки») складали щотриместра і нам записували це в матрикулі. І так котилися дні за днями.

21

Але неділі були виповнені «Плугом». Я точно приходила о 12-й годині на збори. Часом вони бували багатолюдні, а часом зібралися тільки самі члени. Вже усталилося членство. Крім Косяченка, Брасюка, Будяка, Шмигельського, Коваленка, був ще Юхим Дубков, Качура. Щупак ніколи не приходив, а фактичним заправилом був Яків Качура, заступник голови. Був він хороший товариш для всіх, навіть і для мене. До колекції моїх імен він додав ще одне: Явдошка. Ще в той час не було жадної дистанції між «начальством» та «чорною масою», як завелося потім.

Інколи приходили на ці збори Яків Савченко та Володимир Ярошенко. Вони обидва працювали в редакції газ. *Більшовик* і (як я потім довідалась) жили в одному домі з Качурою на Лютеранській. Савченко мав дуже породисту зовнішність, але холодну. Бездоганний сірий костюм, орлиний профіль, коректність. Але все ж таки був доступніший за Ярошенка. Пам'ятаю, одного разу я прийшла раніш, сиділа на столі й наспівувала «Горе вам, дівчата...» Тут де не взявся Савченко, елеґантний, як завжди, повний самоповаги, серйозний критик. Він зацікавлюється піснею, я оповідаю, де взяла її, а Савченко зауважує, мов би про себе: «От, дивіться, яка вже наросла зміна...» І я почуваю в цих словах похвалу мені, почуваю себе справді гідною зміною. Як то уміло піддано духу!

Ярошенко ж мав поставу типового «ситого буржуа», що «байдужно дивиться в монокль» (за Тичиною). Цей — «байдужно дивився в пенсне». Я порівнювала цього Ярошенка з тим, що я собі уявляла в Жашкові пару років тому, коли мені попалась була його книжка поезій. Якби я тоді знала, що ось скоро побачу живого поета! Я тоді його й Шкурупієві поезії імпровізовано виспівувала, на мої власні мелодії, що зараз же й забувала. А тут — такий контраст! Ситий надутий вираз, акуратно виложений і вичісаний проділь на середині голови. Неначе не той, що в поезії...

Приходили й члени «Гарту», особливо пам'ятаю Сергія Жи-

галка. Це був нерозлийвода Косяченків товариш, тільки чомусь він подався до «Гарту». Мав він гоголівську зачіску і глузливий вираз на лиці. А певно, тут у «Плузі» зібралися самі бездари (крім Косяченка, звичайно), а генії й таланти згуртувалися в «Гарті», — казала та усмішка, — але ж певно, що там говорити!

Хто ж там такий дуже? — Та ось Клоччя, Щербаківський, Влизько, Фальківський, Жигалко. А голова — Ліфшіц. Більше не було кого на голову? Тут Щупак, а там Ліфшіц... Але таке лише думається. Сказати — ідеологічно невитримано.

Приходив і невідмінний Воруський, до якого вже ставилися, як до анекдоти. Де він дівся, не знаю, бо скоро він безслідно зник.

Найпліднішим плужанином виявився Антось Шмигельський. Він кожен раз приносив нові вірші і вже не раз друкувався в газеті. Приніс і Коваленко щось таке, що не трималося купи, якусь прозу. Ще й навіть і в газеті була друкована. Але більше вже не вистачило йому пороху, краще критикувати інших. Читали свої вірші й Косяченко, і Дубков, який не знати чого тут опинився. Цей Дубков із одним оком та чорною латкою на другому, єдиний жид серед нас, завжди запобіжливо всміхався. Не був вредний, але мабуть то був нагляд Щупака над нами. Член партії...

На цих щотижневих недільних зборах я сиділа тихо, як безтілесний дух. Не насмілювалася й писнути. Я взагалі не вмію скласти усної думки, коли передо мною більше, як дві людини, а тут ще й серед таких красномовців, що розбивають одне одного в пух і прах. Де там! Та й читати не мала чого, бо такого клясового пролетарського з барабанами у мене не виходило, — ані про «змичку міста з селом» (тоді крилата фраза), ані про клясову боротьбу на селі й пузатого куркуля із соломинкою в бороді. Ще слава Богу, що хоч про заводи й робітництво не треба було писати. Це була тематика «Гарту». А читати свої поезії в прозі я соромилася. Один раз прочитала осінній шкіц з огнистим листям під ногами, була жорстоко висміяна і більше не наважувалася. Та й думка замкнена після такого глуму. Я вже знала, що така тематика — «втеча від дійсности», «безхребетна», «безідейна». «Небезпечний аполітизм, а це не пролетарська ідеологія, тільки буржуазна». Нарешті — «Мистецтво для мистецтва, — кому воно потрібне?»

Особливо ж допікав Коваленко. Він тепер уже переключився на критику, після того, як виявилася його бездарність у прозі. Тому він став критиком лютим, в'їдливим. Ще й зробив крутий

обертас на 160 градусів від національної віри до марксистської. Пам'ять він мав колосальну, так і шкварив непережованими цитатами з Маркса. Але як він їх застосовував! Періщив голоблею обрану жертву по чому попало, нечесно перекручуючи... Не диво, що страшно попастися під такий градобій...

Від такого мовчазного сидіння і невміння щось клясово-політичне написати я вже ладна була покинути на ці збори ходити. Качура почав був казати, що я в «Плузі» «для меблів». А Будяк назвав мене раз безплідною ялівкою. Та одна подія не допустила, щоб я покинула «Плуг».

22

Дістала я листа від Сергія Пилипенка. Він писав, що цими днями буде в Києві і просить мене прийти о 12-й годині, в неділю до готелю на Думській площі. Я прийшла. Постукала в ті двері. На «ввійдіть» — відчинила двері. А в номері не тільки Пилипенко, з ним ще й Дмитро Юрович Загул. І тут же в моїй присутності Загул відрекомендував мене Пилипенкові в найприхильніших рисах. Я предстала в Пилипенковій уяві в найкращих вальорах, було багато оповіді і про Ставища, і ще про якісь мої здібності, що про них я й не здогадувалася. Недаром же поет Загул був ще й графологом і відчитував вдачу людини по її письмі. (Колись у Ставищах він склав мені характеристику, в ній найбільш мене здивувало, що приписав мені рису «зарозуміла». Я — зарозуміла? Така непевна себе і боязка! А він таки мав рацію, тільки замість слова «зарозуміла» треба було «одержима ідеєю самовдосконалення», сильнішою за боязкість.)

Пилипенко про все розпитав, де я вчусь, на якому курсі, ще щось. Був він зо мною дуже ласкавий, я сказала б такий, як мій батько, коли я була ще дуже мала і він вів мене за руку та казав погупати ногами по чорному горбі, «як глечиком по животі». А мені ж тільки це й було потрібне! Я ж дуже боялася людей і полохливо розгублювалася від кожної неприхильної гримаси. Дійсно! Сергій Пилипенко — мій літературний батько, бо якби не його увага до невиразного переляканого дівчати, та ще й з тягарем брехні перед радянською владою, то я нічого ніколи не могла б із себе видобути.

Тоді ж запитав він, чи принесла я щось із собою. Так, я принесла нарис «У степу» — про пастушків. Цей нарис Пилипенко видрукував у журналі *Сільсько-господарський пролетар* ч. 5, 1924 і це був мій перший друкований твір. Мало того,

Сергій Пилипенко, голова письменницької організації «Плуг», який увів у літературу Докію Гуменну.

Письменник Дмитро Загул, учитель Докії Гуменної.

Пилипенко поставив цей нарис на обговорення у харківському «Плузі» і висловив свою високу оцінку, а це було видрукуване в хроніці «Плуга»...

Ця зустріч була для мене безмірно важливіша, ніж усі епітети на мою адресу київських плужан і неплужан... Хай і «для меблів», хай і «ялівка»... То й біс їх бери! Мені цікаво бувати на всіляких літературних зібраннях і виступах. Я хочу! Це ж неймовірно інтересно бути при тому, спостерігати, бачити. От хоч би й такий цікавий епізод із життя київського «Плугу»...

* * *

Збиралися ми реґулярно. Ось і знов зібралися, та ніхто не знав, який сюрприз буде нам цієї особливої неділі. З'явилася нова фігура.

Військова струнка й чітка виправа, напіввійськовий одяг захисного кольору з пляншеткою через плече, сухорлявий молодий чоловік. Ніс із горбинкою, чуб вихрастий, лоб крутий, як у бичка, манери загонисті, голос авторитетно-владний і самовпевнений. Небувалий гість! Хто це такий?

Та це ж Сава Божко, член харківського «Плуга», він їде з Кам'янця-Подільського і проїздом заглянув на наші збори. В Кам'янці він викладає історію в педагогічному інституті. Харків'ян у нас з часу заснування «Плуга» ще не було. Київ тоді вважався глибокою провінцією, селом, то не диво, що столичний гість тримався з такою помпою. А Божко поводився, як дуже й дуже велике цабе, всуміш із панібратською дружністю. Найбільше це виявилось в тому, що він відразу всіх нас охрестив ш л а п а к а м и. Так виходило, що Качура — Шлапачура, Косяченко — Шлапаченко, Брасюк — Шлапасюк, Гуменна — Шлапенна... Це все — на жарт, так що ображатися не слід було.

Та хіба ж ми йому рівня?

— Що ж, ви всі — шлапаки! А ось я — знаменитий письменник! — безсоромно самовихвалявся він. — Мені ВУЦВИК дає безкоштовний проїзд по всій Україні! Мене сам всеукраїнський староста Петровський приймає без докладу! Моя талановита книжка про Британи вже розійшлася великим тиражем, а тепер я пишу... — О, ви б побачили! Кирпичина!

Бальон фантазії роздувався на наших очах, але цікаво, що не було бюрократичної дистанції між ним і всіма нами, «шлапаками».

Мені було надзвичайно цікаво. Це ж якийсь зовсім інший стиль, не київський. Столична самовпевненість, опуклий альбомб і одночасно — яка ж товариська, юна атмосфера! Ще досі тут такої не було. Як часом головував Щупак, — усе було підтягнуте, старалися блиснути своєю пролетарською тематикою й ідеологією, особливо Коваленко, що понуро й насуплено розносив когось із приявних. Як головував Качура, то вже якось «приїлося». Ще, може, погідний Шмигельський оживляв своїми поезіями або Будяк, чудесний оповідач, розповість щось із своєї бувальщини. А тут така весела веремійка зчинилася, наче я на виставі сиджу.

Ще й дідок-селянин у білих домотканих штанях прийшов. Він думав, що це перед ним уся редакція газети сидить, і почав добиватися правди. — Чи то є такий закон, щоб забирали останнє? — питався він. — Як це так, що я бідняк, а на мене наклали придналог, як на середняка? Я заплатив, будьте ви прокляті, а вони, бандити, прийшли й забрали останнє...

(То часто до редакції приходили такі ходаки з села. Одного разу я бачила сільського священика. Босий, у рясі з фарбованого мішка, підперезаний мотузочком, аскетичне обличчя... Це в той час, коли духовні особи спішно перетворювалася на бухгальтерів...)

Божко відразу взяв на себе ролю господаря, наговорив дідусеві сім кіп гречаної вовни і забрав із собою обідати, ще й дав на зворотню дорогу грошей... Вийшли ми з тих зборів переповнені свіжістю по вінця. А той дідок, мабуть, теж щасливий поїхав додому, певний, що залагодив свою справу у самого найвищого начальства.

До чого ж кольоритна постать цей Сава Божко! Ну, просто тобі скитський принц XX-го століття! Та, мабуть, трохи тієї крови було в ньому. Він же з Херсонщини, з південної України, колишнього осідку помпезних царських скитських родів.

* * *

Другим таким цікавим плужанином вважала я Юрія Будяка. Будяк був педагог, вважався дитячим письменником, але найбільший його талант був оповідальний. Ніколи вже такого не зустрічала. Де в нього бралися ці його повістування? І як він робив їх такими цікавими, що можна без втоми слухати його цілу ніч? Він же й повісті друкував, але вже в них нема того елексиру. Коли ж слухаєш його оповідання, то все оживає, стає перед очима.

Я й не думаю відтворити той оповідальний чар, однаково, ним володів тільки Будяк, але пригадую дещо з його оповідань, усе з його власного життя.

Будяк вибрав собі учительський фах тому, що хотів подорожувати, а вчителі мають три місяці оплаченої відпустки. Був він і в Парижі, і в Лондоні, був і в Африці і брав участь у війні на боці бурів. Був у Німеччині. Великий поклонник Кнута Гамсуна, Будяк їде до Норвегії, спеціяльно, щоб побачити великого письменника. Недаром же він плекав оці вуса (не Вільгельма Другого, а Гамсунові), вивчав мову. Тут трапився з ним такий казус: ось, нарешті, зустрівся він із знаменитим письменником і тоді виявилося, що він вивчав не норвезьку, а шведську мову. Так і не розговорилися...

Про Францію його оповідання найцікавіші. Навіть не бувши ніколи в Парижі, відчуваєш із цих оповідань паризьку атмосферу. Хоч би в якому ви були ритмі і настрої, а вийшовши на вулицю, відразу вливаєтесь у юрбу і стаєте частиною цієї веселої великої істоти-маси. Таке сильне вуличне життя там. Ця юрба життєрадісна, весела, бурхлива, безжурна. Назустріч — дженджуристі молоді люди: той вимахує паличкою, той насвистує, той наспівує... Жінки наче й просто одягнені, але так елеґантно, що найнегарніша парижанка — красуня. Куди німкеням! Німка вдягне щось біле й стає широка — ну, корова ж! На вулицях Парижу усі й танцюють у свята. Тоді вже нема ніяких ранґів, соціяльної прірви: аристократка танцює з робітником і ніхто не бачить у тому жадного дива...

А що розказував Будяк про Англію, то просто не хотілося вірити на тлі нашої дійсности. Там, за конституцією, — «мій дім — моя фортеця». Поліція не має права зайти до приватного мешкання. Злочинець може там жити безконечно — аби не вийшов на вулицю. Що приватне, те священне. Там пошта пересилає все, навіть грудних немовлят, настільки все налагоджене. Будяк зайшов і до лондонського музею — і знайшов там усю доісторію України, навіть трипільські вази...

А тепер — південь України, Чорне море, Одеса за царських часів. Булочка — 1 копіка, оселедець — 3 копійки. Лежать на березі моря босяки і сплять, а на голих підошвах у них написано: «1 карбованець». Це значить, що ніхто не сміє збудити цього суверенного і незалежного індивіда, а як хто збудив, — гони одного карбованця! Борони, Боже, постукати пальцем у ту підошву з ціною. Це означає, що ви повинні заплатити за те, що потурбували босяка...

Будяк тоді працював у ВУФКУ (себто кінофабриці), був розведений із жінкою, сам виховував сина і ото для нього писав свої дитячі книжечки. Здається мені, що тільки він один із старших письменників прийшов до літературної організації «пожовтневої доби», та ще й до спілки селянських письменників. Який жаль, що талант оповідача не йде впарі з писальним. В писаній творчості нема того Будяка, який розцвітав, коли оповідав. Повість його, «Записки вчителя», не ввійшла в фонд української літератури. А був же він учасником журналу *Українська хата*.

23

А тепер я бачу себе серед білих садів, село потопає мов у снігу в цвіті вишень, слив, яблунь, а на землі теж ця біла повінь білорожевих пелюстків. Як і чому я йду цими селами, — не можу пригадати, тільки пригадую моє неймовірне здивування: як це я могла жити в місті? Це травень, значить я йду додому на Великодню перерву, мабуть, я їду підводою, а щоб легше коням, то трохи й пішки...

Але цей образ витісняє другий і той другий вже не весна, а літо. Я йду стежкою у полі, між колоссям. Сама-самісінька, тільки жайворонки в небі співають. Небо, жито і я. А жайворонків не видко. І оця золота хвиля навколо. Раптом серед цих чотирьох компонентів моя особа зникає. Натомість — я скрізь. Це справжня нірвана, але без наркотиків, без йоґічних вправ, тільки десь узялася з повітря.

Як же я опинилася тут? Дуже просто. В Києві у книгарні зустріла я Кошовенка, що вчився у ставищанській педагогічній школі, в молодшій клясі. Ми не приятелювали тоді, ніколи не перекинулися словом, але тепер у Києві ставищанське минуле нас зріднило. Він — учитель, купує підручники для своєї школи. Книжки вже відправив, а мені пропонує разом до Білої Церкви поїздом, а тоді пішки. То правда, на Снїжки, мені трохи круґа́, але душа просила такої подорожі, щоб колосся черкалося об коліна. Так і зробили. Всю дорогу ми проговорили, не зчулися, як і пройшли 50 верстов, і я дивувалася, як це я тільки тепер відкрила такого тонкого, всебічного співрозмовця. Ще більше здивувалася я, що цей природний інтеліґент виріс у звичайній селянській хаті. Але яка ж то хата! Зайдеш у неї, як у сальон, така чистота й естетика панує тут. Та й мати ж Кошовенкова здивувалась, побачивши, яку товаришку привів її плеканий син.

Мабуть, добре наполохалась. Що це за дівчина, що сама з хлопцями шалається полями? Ну, нічого, переживемо й це! Переночувала я в Сніжках, а вранці Кошовенко провів мене півдороги до Жашкова і оце я йду сама собі ще п'ять верстов та переживаю те, що є найкраще на цьому світі.

* * *

Я ж так і знала! Коли побачила вдома у Жашкові Петра Товстолужського, то перше питання його було: — Чи ти вже в комсомолі? — Ні! — Чому?

Що я йому мала сказати? Сказати, що мене відштовхує мертвечина в цій організації, штучна мавп'яча крикливість, оця вимога «активности», — коли я більше здійснююся в емоціях, ними обмотана, як одежею. І це ж також активність, але внутрішня. А вона там не ціниться ні на шаг, а Борис Коваленко, якби почув, зараз би назвав чужою ідеологією, буржуазною містикою. Крім цього всього, — нащо мені силувати себе, бути в напруженні? Мусіла б я не признаватися в автобіографії про націоналізацію майна мого батька або «відмежовуватися», писати відречення від батьків... Ні, ні, несила! Не хочу мучити себе, і так уже маю травму. Знов цього року хтось невідомий прислав мені картку комнезаму, хоч Саша Цимбал там уже не працює.

А розказують мені вдома, що було так. Приїхав до Жашкова ревізор, що мав почистити склад комнезаму. Чомусь його призначено було на постій до нас (я думаю, що послав Петро Товстолужський). І ото він дуже уважно про мене розпитував, а всі в хаті, та ще й Ганя надодачу, найдокладніше все про мене розказали: про мої піші «походи» і плачі, і читання при сліпавці, і вже не знаю тільки що. — Ми думали, що там не знати що буде, — казала мама, — а він розпитав усе й поїхав.

— Хто ж він такий був? — питала я. — Не знаємо прізвища, але українець. — Так я того доброчинця ніколи й не побачила. Отож він і затвердив моє комнезамство, отож і прислали мені новеньку оранжову картку перед чисткою в ІНО. Якісь сили пильнували, щоб я таки не була вигнана. Якась рука й потім присилала мені комнезамську картку. Примушувала мене підтримувати брехню, що я її не хотіла і що надовго ввігнала в люту депресію. До брехні була в мене відраза, це не тільки невміння...

(Тепер, через півстоліття, я думаю: «І чого я була така дур-

на? Не я була нечесна злочинниця, а м е н і злочин робили, спричиняючи душевне каліцтво. Ніякого злочину-гріха в моїм бажанні вчитися не було, я мала право хоч би й тому, що в моїх батьків пограбували засоби мене вчити. На жаль, тоді такої свідомості я не мала.)

Чомусь нічого з цього літа не пам'ятаю я в Жашкові. Якісь уривки. Ну, з Тимком Кравченком говорила і з цієї розмови запам'яталось мені слово «шляшок». Подобалось мені точне означення. Тимко, почувши, що вже щось моє навіть видруковане, сказав: «Ну, ти вже маєш собі якийсь свій шляшок...» Еге, я вже навіть дістала від редакції харківського журналу листа, щоб я присилала їм свої твори, будуть друкувати...

Ну, дід наш уже помер — від білої гарячки, з пияцтва. Ганя вже подумувала про якусь роботу, збиралась їхати до Києва, щоб пройти бухгальтерські курси. Вітя вже підростав і був дуже веселий, гарненький білявий хлопчик з дівчачим обличчям... Тітка Тодоська приходила щодня, вже постаріла, побабчена, сідала на низенькому стільчику та поволі й нескладно оповідала про сільські новини...

І от в цей незначний подіями час дістаю я з Києва листа! Від професора Романа Черанівського! Я ж таки написала йому щасливого листа, але зважилася вислати вже після того, як склала іспит. Навіть подала адресу — до Жашкова, бо не могла уявити, як би це я могла дивитися йому ввічі після такого признання.

Читала й перечитувала, і ще раз читала, читала, читала... Щаслива ходила і не треба було мені більш нічого, бо з самого листа йшов той чар, як ніколи ні від кого, той тонкий аромат, як ніколи вже більше у житті. Ясно, що я з Жашкова написала моїй любові ще одного листа. І знов дістала відповідь. Щирого й молодого, без жадних хитрощів. Цей лист кінчався запрошенням прийти до канцелярії педагогічних курсів на Думську, де він ректор, — щоб особисто познайомитися.

Я просто боялася цієї зустрічі. Що то могло б вийти з неї? Перше, — він розчарується, побачивши таку шерепу. Друге — він зрозуміє мене, як легку шукачку пригод, і так «заграє». Образить і зіпсує свій образ і ту дивну святу еротику. Ні, краще не бачитися. Чого він запрошує, як любить свою дружину, а мене... «Вас я не пам'ятаю, абсолютно не пам'ятаю...»?

Та страхи мої зайві. Повернувшись до Києва я довідалася,

що професор Черанівський виїхав у Казахстан на працю в університеті, в Алма-Ата.

Через 15 років мені над ранок приснилось оповідання, так наче я щось читаю. Прокинувшись, я швиденько записала, наче з писаного, а ті два листи Романа Черанівського дослівно вмонтувала. Оповідання це зветься «Дві». Листи зберігались у мойому київському архіві, але все те давно пропало.

24

З початком нового академічного року в нашу кімнату вселили ще двох дівчат. Тосю Прокопович із біологічного факультету, та кубанку Ніну Орел із соцвиху («соціяльного виховання»). Тосю я запримітила ще на основному курсі. Вона була з Воронцово-Городища, сирота, мала опікунів. Ніна Орел десь скоро поділася і ми жили утрьох дружно, в тій студентській атмосфері, що я люблю. Ми вже мали навіть примуса, то ще щось на ньому й варили. Хто були наші сусіди з інших кімнат, я ніколи не знала, ото тільки, що в сусідній кімнаті ч. 18 жила Дуся Півень з малими дітьми, сестрами й братами, вони залишилися сиротами, то вона мала їх усіх із собою.

Заводився звичай, що по неділях до нас хтось приходив. До Тосі — її товариші. Підоплічка з геологічного факультету (тепер — академік Підоплічко, а тоді непоказний собі хлопчина). Стельмах із біологічного факультету. Не заходив Іван Дубина з геологічного, але я його добре знала. До мене з Василиною часом заходили Косяченко й Жигалко — щоб познущатись. Ото йдуть, ідуть, обійдуть усіх своїх знайомих кубучівських дівчат, та ще й до 19-ї кімнати зайдуть. Хоч гартованці вважали себе блискучими талантами, а всіх плужан — бездарами, але гартованець Жигалко й плужанин Косяченко й далі були нерозривними друзями, де один, там і другий. Разом вони до дівчат ходили, разом і висміювали все — саркастично, звисока. Це не заважало нам купою ходити на різні літературні вечори та гуртом вертатися. Але гай-гай! Уже ніколи не було тієї ставищанської атмосфери п о в а г и до мене, що запровадив Віталій Самійленко. Я тільки й чула, що насміхи та кпини. Ці два хлопці чомусь вважали себе більшими інтелектуалами за нас — мене, Василину й Тосю. Може тому, що обидва вони були з Баришівки, учні Миколи Зерова? Жигалко був «гоголіянець», мав Гоголеву прозу собі за зразок і плекав гоголівську зачіску. Косяченко ж взорувався на Єсєніна, також включно із зачіскою.

Крім цих двох, у їх товаристві приходив ще Олекса Влизько, глухий і німий. Побачиш його — ніколи цього не скажеш. Мініятюрний і філіґранний рисами лиця, завжди дуже дбайливо вдягнений у порядний костюм (протилежно до розхрістаних селюків Жигалка й Косяченка), з невідмінним «метеликом» при шиї на сніжнобілій, випрасуваній сорочці. Справляв враження міського плеканого синка, якогось адвокатового чи що... Я так і не знаю, якого він був роду, — серед цих трьох він тільки один був комсомолець. І чому він якось двозначно завжди всміхався?

Трохи згодом прилучився до них ще й Олександер Корнійчук. Ще до того, як він вступив до «Плуга», я цього хлопця вже бачила, на вечорах ІНОвського клюбу. Він там виступав із смішними каламбурами, анекдотами, скетчами, які кінчав словами: «Ви ж понімаєте!», ще й із містечковим жидівським акцентом. При цьому розмахував руками так, що складалось враження — у нього їх не дві, а чотири. До «Плуга» він вступив оце недавно і виявився дуже товариським. Був це робфаківець, а всі робфаківці вирізнялись найперше одежею: носили довгу шевіотову синю «толстовку», підперезану вузьким цяткованим на кавказький лад ремінцем. Одночасно із вступом на робфак вони діставали повне утримання держави: добре впоряджені гуртожитки, спеціальні, оцю добротну одежу. Робітничий факультет був для тієї касти, що щойно народжувалась: студентів робфаку підготовляли до першого курсу, як тих, що робили революцію і не мали часу пройти реґулярну середню освіту. Отож і Корнійчук був один із тих щасливців, що не знали студентських злиднів, не шукали, де б попиляти дрова чи повідкидати сніг удосвіта. Він був син залізничника з Христинівки, отже й з упривілейованої кляси.

Але він не підкреслював різниці між собою, упривілейованим, і нами. Був приятельський, завжди медово усміхнений, з товстими губами, які він уміло підбирав, швидкий на веселе слово, не заносився, бо й не було так дуже чим... З усіма відразу на «ти», за панібрата, приходив з товаришами до Кубучу, їв разом із нами пригорілі млинці, потім ми гуртом ішли на Володимирську Гірку... Корнійчук, — ми його звали Шурка, — навіть не насміхався, як Жигалко з Косяченком, а навпаки, відчувалася повага, наче запобігання перед «більшим стажем у літературі». Він же ще зелений початківець, а ми вже друкувалися! Словом, нічим не вирізнявся і ніхто з нас не мав здібности ясновидця, щоб проглянути в майбутнє.

Нікому й у голову тоді не прийшло, чому це він не до «Гарту» приплив, а до «Плуга». Він же там був більше до місця. Тепер я думаю, що мабуть «за рознарядкою», бо в «Плузі» тоді не було жадного комсомольця. Було два члени партії, Щупак і Дубков, обидва жиди. А для комплекту треба ще й українця.

Приходив ще й Борис Коваленко, себто відпроваджував мене, але він волив приходити без компанії.

25

Вже тоді Коваленко виступав, де тільки можна було, куди пускали, з якою тільки не є найкрайнішою пролетарською грімлайкою. Це напевно в ньому сплелося два компоненти. Перший — невситиме честолюбство, другий — злість за свою невдачливість. Виступав він не тільки в «Плузі», а й на тих всіх літературних вечорах, що так рясно тоді засіялися.

Як його описати? Лантух бараболі в одежі, а лице — розрепана паляниця з картоплиною носа, з двома віхтями губ. Чоло ж величезне, опукле, чи то рахітичне чи мудре. Але очі завжди скислі, понурі. Який діяметральний контраст до променясто зеленого кольору очей Шмигельського (теж паскудного на вроду) чи до Шурки Корнійчука, губатого Красня Медовича! Коваленко поруч них виглядав, як могильник. Розум його теж був особливий. Він міг досконало запам'ятовувати довжелезні цитати, наче зфотографовані, й при потребі торпедував ними без єдиної помилки. Але нічого з тих цитат не пропускав він через власну призму. Нічого свого, все — начинка з цитат, із Маркса головним чином.

Його амури виявлялися таким примітивним парубоцьким стилем, що того не можна було стерпіти. Я й не стерпіла. Залицяння не вдалося. З того часу стала я об'єктом його лютої ненависної лайки. Мої «серпанкові» мініятюрки він називав інтеліґентськими ремінісценціями у стилі Чарської-Вербицької. В нашій хаті не було таких творів, а як я доросла́, то вже з бібліотек цих авторок вилучили. Так я й не знала, за що я — «Чарська-Вербицька». А Коваленко періщив, голоблею розтрощував мене, пошматував би мене зубами.

Це була перша порція нищівної критиколайки, що потім стільки було її мені відмірено.

Пізніше стало Коваленкові в «Плузі» тісно і він покинув його, перейшов до «Гарту», а потім до комсомольської літературної організації «Молодняк». Я із здивованням дивилася на

ту його пролетарсько-марксистську галоп-кар'єру і намагалася пов'язати з тим, що він говорив колись про національно-укр'юсівську душу, яку він ладен віддати Україні. Не той Коваленко!

* * *

Інших членів «Плуга» я зустрічала лише на наших недільних зборах. Невідмінно приходив поет Юхим Дубков із своєю солодко-винуватою наче усмішкою. Прозаїк Євген Брасюк був, мабуть, учитель. Завжди в акуратній одежі з краваткою, дбайливо підстрижений, ввічливий і ні з ким особливо не дружний. Був він трохи старший за нас, як не віком, то дозрілістю. Я бачила не раз, що він був у ближчому стосунку з Меженком. Після зборів-вечірок верталися вони разом і захоплено розмовляли. Так що про Брасюка не можу нічого більш пригадати, був він не близький і не чужий, а просто приємний.

Трохи згодом вступили Василь Атаманюк і Віра Нечаївська. Був ще й Марченко, якого скоро заарештували. Люди, невклинені в мою літературну біографію.

Інша річ — Антось Шмигельський. Багато було мені неясного в ньому. Жив він у Кубучі і мав окрему кімнату, як ніхто. Це ж небувала привілея! Вважався студентом ІНО, але я ніколи його там не бачила. Яким чином цей галицький хлопець відірвався від своєї військової частини і акліматизувався в Києві, я не довідалася. Оце вперше побачила його в їдальні АРА і не сподобався чимось він мені: Дуже пом'яшкорене вузьке обличчя. То дивувалася, коли Качура не раз повторював: «До Антося жінки липнуть, як мухи до браги». Є до чого липнути! Видко, пройдоха, — думала я, — скрізь пролазить і до всього доскакує. Ось у «Плузі» як скоро втерся в «свої люди», вже й працює в редакції газети...

Коли сміявся, то все обличчя, хоч молоде, було у вахлярі зморшок і тільки ласкаві зелені очі усували враження від цього вахляра.

Єдине позитивне в ньому було те, що мав товариша, сина письменниці Романович-Ткаченко, з яким удосвіта бігав до Дніпра купатися та зустрічати схід сонця.

26

Вперше довелося мені виступити на літературному вечорі прилюдно у великій круглій залі того дому, де були історичні

засідання Центральної Ради, а тепер — Музей історії комуністичної партії ім. Леніна. Влаштовував цей вечір Качура. Це було в січні 1925 року (здається) і я читала там оповідання «Савка», що було потім друковане у журналі *Нова громада,* де редактором був Варавва. Зміст оповідання — хлопчик Савка журиться смертю Леніна і обіцяє йти його слідами... Саме тоді помер Ленін і вся преса цим була повна, то й я «включилася в кампанію». Я згадую це тому, що потім мені переказали, як висміяв мене Григорій Косинка за це оповідання. «Папір усе терпить!» — сказав він.

Так потроху входив у мою свідомість інший полюс літературного життя тогочасного Києва. Звичайно, я знала про Косинку й Осьмачку, бо не раз уже бувала на їхніх вечорах, влаштовуваних заходами Академії наук. Публіка на ці виступи летіла хмарами і то власне задля Косинки. Він мав особливий дар. Читав свої новелі так, як ніхто. Це був справжній духовний бенкет — чути, як Косинка читає свою ще ніде не друковану новелю. Я боялась пропустити хоч одне слово. Новелі були економно малі розміром і становили викінчену цілість. Косинчине читання було вершком майстерности, чудо мистецького читання, магія. Я навіть думаю, що магія Косинчиного читання вища за магію його писання. І де він її взяв? Щось чула я, що брав лекції техніки мистецького читання у Ревуцького. В усякому разі, цей студент із зухвалою чуприною, із отим одним непокірним пасмом відразу ввійшов у літературу, як викінчений майстер. От тільки шкода, що він своє гарне прізвище — Стрілець — змінив на Косинку.

І ще одна риса. Коли харківський «стиль» — бундючної, пихатої самовозвеличувальної пози — був найвиразніше, навіть шаржовано, представлений Божком, то київський — Косинкою. Це — глумлива, саркастична усмішка, ще й зухвала. Мовляв, усе бачимо й знаємо, розуміємо, але залишається тільки глумитися з вашої глупоти та ідіотизму. «Папір усе терпить!»

Так ось звідки оті глуми й кпини, ось що стало зрозком для Косяченка з Жигалком!

Про Марію Галич із цього ж самого кола я знала, що вона — студентка ІНО на старшому курсі і що вона виступає разом із ними. І що навіть належить до літературної організації, яка зветься МАРС (Майстерня революційного слова). Марія Галич читала свої імпресіоністичні коротесенькі новелетки на пів сторінки в дусі стефаниківському. А вірніше, це були не новелі, а поезії в прозі, мініятюрки. Запам'яталась одна фраза: «І степ —

сонце, і баба — сонце». У цьому ребусі може бути й вся новеля. В одному реченні.

Мені здавалося, що вона дуже несеться, а здавалося може тому, що вона була короткозора й голову тримала високо та дивилась у далечінь, а не перед себе. Опуклі сірі очі її були завжди замріяні, наче бачать якусь недосяжну тобі візію. Я навіть була з нею знайома, навіть якоюсь фразою була перекинулась. Питає в коридорі: — Чи не бачили ви Н.? — Бачила, отак прямо йдіть, — відказую я. — Просто? — поправляє Галич мою нехарапутну мову, так наче її поставлено на сторожі чистоти й джерельности нашої мови і вона не проминає найменшої нагоди її чистити. Треба сказати, що цим визначалась вся ця група.

Серед них і Борис Антоненко-Давидович, всім відомий майстер на дотепне й гостре слово, непристосуванець. Рафінований Валер'ян Підмогильний ще не випустив тоді «Міста», але перекладав із французької і вважався знавцем літературної мови. Бачила я на цих вечорах і дуже гарну пару: поета Євгена Плужника з дружиною Галиною. Ця пара викликала мій подив: які гарні обоє, дібрані, щасливі! Осьмачку на цих вечорах я бачила дуже рідко, лише на його власних виступах.

Всю цю групу, яка з МАРСу чомусь переназвалась на «Ланку», з деякого часу почали називати попутниками. Це означало, що вони не стоять на офіційній радянській плятформі «пожовтневої ери», але карати їх нема за що. Звичайно, треба за ними зорити пильно.

І коли метри з «Аспанфуту» чи неоклясики просто не звертали уваги на цей початківський дріб'язок «жовтневої літератури», «Гарт» і «Плуг» креації Еллана-Пилипенка, то це сузір'я, «попутники», відверто висміювали, особливо ж Косинка.

Метри з «Аспанфуту» це: Гео Шкурупій, М. Бажан, Ю. Яновський, О. Слісаренко, М. Терещенко і, здається, В. Ярошенко. Я. Савченко так наче не належав до «Аспарфуту». Я цих двох зустрічала там і там, але вони були десь далеко на небі від мене.

Був ще ні до кого не приналежний С. Васильченко. Він начебто не діяв, був «десь», але всі про нього — з шанбою.

* * *

Я ніяк не могла позбутися бóязні людей, тому мені «Плуг» найбільше підходив. Хоч мене там і називали «ялівкою», хоч я

ніколи не «брала слова», а завжди сиділа мовчки, все ж там було більш-менш братерське ставлення, не наштовхувалась я на нищівну зарозумілість. З поезіями в прозі «про шелест листя під ногами» я вже не наважувалась виступати, — безпомічне ж! Але одного разу я на щось таки здобулася. Це було оповідання про Машку Таращук (так я про себе його називала, бо взяла її за прототип). Сюжет такий, що сестра-жалібниця опинилась під час війни в покинутому місті, все горить, а тут стільки всяких принад навколо: розкриті крамниці, в них золото, мануфактура сувоями, кришталь, взуття... Словом, усе, що я бачила у вітринах «торгсіну». Героїня бореться із спокусою збагатитися і обов'язком сестри-жалібниці... Щось отаке-о.

Головував тоді Щупак. Прочитала я, — почав він здалека заходити, від Винниченка. Мовляв, Винниченко умів добре будувати сюжет, але його психоложество нам, пролетарській літературі, не підходить, отож і я не повинна таким шляхом іти. Треба в своїй творчості щораз не забувати про клясову боротьбу, про завдання партії й уряду, викривати клясового ворога.

Я була присоромлена, що прочитала таке «психоложеське» оповідання, але, правду сказати, й полещена, що мене порівняно з Винниченком.

І це, здається, був останній раз, що я читала в «Плузі» щось своє. Наше не в лад, то ми з своїм і назад! Як я не намагалась щось таке втнути, щоб підходило прокрустам-критикам, нічого не виходило в мене. Творче фіяско! Для вправи пробувала я різні жанри, — скажімо, дотепно жартівливий, сатиричний чи намагалась оволодіти жанром розкриття таємниці, — ні, перо не пише. Виходить у мене тільки щиро. Про отих простеньких жінок і дівчат, пастушків різних, що хочуть щиро увійти в радянську дійсність.

27

А тут у кімнаті сталося нещастя. Василина труїлася.

Я була тоді не вдома, але приходжу з міста до кімнати, мені кажуть, що швидка допомога забрала Василину до шпиталю випомповувати отруту та виполіскувати з неї ту гидоту. Чого? Що? Чому? Як? Ніякої відповіді не можу знайти. Таж Василина, покинувши Театральний технікум, має повний козуб успіхів у ІНО. Відразу стала активним членом ГУКУСу (Гурток культури українського слова) і відразу визначилась, як тонкий знавець найделікатніших нюансів народньої мови. Ясно, виросла ж

у Розкішній! За блискуче відчуття народньої мови відразу стала улюбленою слухачкою у професора Євгена Тимченка і вступила до його семінару. Дотепна, гарна, струнка, оточена цікавими товаришами, як от Андрій Більмач, Григорій Костюк, Михайло Зеров, історик Гавриленко... Дружить із Лесею Юровською, разом уже якусь роботу пишуть. В ГУКУСі почалися якісь переклади, і знов Василина — вибаглива смакоша неутертих українських виразів, таких потрібних для розвитку літературної мови та складніших духовних понять — стає в центрі, на першому місці... Я щиро раділа, що вона знайшла свою дорогу. — І от... труїлася?..

Якесь таємне й глибоке жало сиділо в Василині й точило її. Ніколи я не знала — яке. Мене й Василину в ІНО не відрізняли, її приймали за мене, а мене за неї, такі ми були однакові, з однаковим виразом, але я ніколи не питала, вона ніколи не казала, що там у неї таке болюче і чому вона вже котрий оце раз хоче вийти із життя.

Так наче третій. Про перший я знаю глухо, ще до педшколи, а другий раз вішалась у П'ятигорах, це мені сказала сестра її, Олеся. Олеся приїхала на виклик телеграмою і забрала її до себе в лісництво на деякий час.

* * *

Я ж до своїх неуспіхів ставилася інакше. Хоч на душі вихрив рій різнородних емоцій, тепер уже переважав пригнічений їх тон. Треба бути життєрадісним оптимістом на зразок... Корнійчука, а тут навпаки, налягає песимізм. І шукаєш причини. Чому? Мабуть, тому, що я така невдаха, така непоказна, не вмію зв'язати двох слів прилюдно. І письменниці з мене не виходить також... Словом, я займалася постійним «самокопирсанням» чи, як казали Коваленко з Щупаком, «психоложеством».

Я думала, що тільки одна я така песимістка. А чую раз один мовчазний студент літературно-лінгвістичного факультету, Литвинчук із вічно засмученими очима, якось кинув: «Чи всі повинні бути оптимістами? А чому не можна бути песимістом? Це таке саме рівноправне, як оптимізм». Ні, — кажуть, — пролетарському студентові це «не підходить».

Щоб знайти якусь опору, я вирішувала, що я — в екскурсії. Все, що бачу, — екскурсія, тому все цікаве. А моя особистість не дорівнює до вимог стандарту тому, що я з іншого світу. Тут я випадково. Чи безглуздо, чи є якась захована мета в мойому

тут існуванні — невідомо. Мені треба вчитися і це все, що я маю робити.

Але й у ІНОвській науці я не дуже то відзначалась. Іспити складала, але ж не так, як Іван Теліга, прикладом, що його Зеров узяв до свого семінару. Лекції з мовознавства не захоплювали мене і я ледве збувала цей предмет. Тимченко з чорними нафіксатуареними вусами видавався мені смішним із своїм вічним запитом, коли яка студентка хотіла що сказати, «Панна чи пані?» Це було тим більше смішно, що вже всі в цім бордовім палаці науки, від професора до кривого сторожа, були «товариші». Його лекції якось відскакували від мене, не ввійшовши у вуха. Ще може приманювало... його зацікавлення етнографізмом та уважне прислухування до діялектичних відмін у висловах студентів.

Калинович читав сухо-офіційно, замогильно, що дуже відповідало його стомленому обличчю з величезними синяками попід очима. Нічого з його лекцій я не винесла, а то ж була захоплива сторінка з історії розвитку індоевропейських мов, нею можна було б он як наелектризувати слухачів. Ця сторінка пройшла поза мою свідомість непоміченою. Якщо її й читали, то так нудно й нестравно, в таких неприманливих шатах, що не було як сприйняти. Отже, при згадці, де я вчуся, я клала наголос на слові «літературний факультет», пропускаючи «лінґвістичний».

Не вибивалась я й на лекціях Павла Филиповича, що читав сучасну українську літературу. Коли у Зерова була півторатисячна авдиторія, то на лекціях Филиповича були тільки ми з літературно-лінґвістичного факультету у малій авдиторії або кабінеті. Докладно і прецизно, але без зеровського блеску, до тонкости розбирав він літературне явище, але з такими історично-порівняльними деталями, що треба було особливо науково-дослідно наставленого ума, щоб захопитися лекціями Филиповича. А Зеров запалював полум'я любови до літератури грашково-невимушеним підходом, також із численними порівняннями.

На цих лекціях Филиповича можна було зблизька розглянути, його вишневі очі, церу наче віспою пориту, акуратно підголені вусики над верхньою губою та доладу припасоване убрання...

Не любила я лекцій Якубського і він не любив нашу частину курсу, «селюків». Ставився до нас із погордою, ті другі були ближчі його серцю. Це прозирало в оцінках, в нетерплячих

рухах при звертанні, у мінах, у підстеріганні помилок. Читав він російську літературу, часто цитував «с упоєнієм» поезії російських поетів і при тому закочував оті риб'ячі очі під лоба... Був страшенно сухий, ніс горбатий. Ну, чиста тобі мумія! Улюбленцями його були Райснер і Певзнер, бо вони збиралися йти на аспірантуру у Ленінґраді і захоплювалися Шкловським, Пастернаком, Брюсовим і іже з ними. Часом давав якусь вправу з російської літератури, то наче з огидою брав у руки праці неоковирних Гребінюка чи мої. Як навмисне, у роботах для нього у мене траплялися випадання з слів окремих літер (афазія) — і Якубський ще з більшим презирством ставився до мене «неграмотної».

Пам'ятаю, як прийшла я додому до нього складати іспит. Була ще Сумцова, внучка академіка. Я чекала своєї черги і спостерігала. Як же розсипався в люб'язностях цей засушений мумій перед молоденькою Сумцовою — «по-русскі»! І з яким виразним обридженням, із сухим скрипом у голосі, говорив він слідом за тим українською мовою зі мною! Я відразу відчула, що я — з іншої верстви, нижчої.

28

З Андрієм Шепелем познайомилась я «непристойно».

Василина була десь у сестри Олесі, Тося поїхала на зимову перерву додому, я зосталася в кімнаті сама. Кожен раз під час перерви я собі обіцяла, що куплю абонемент до театрів і ходитиму, але кожен раз на таке не спромогалась. То ходила по якихось лекціях і так забрела до Дому вчителя, тоді ще з давньою назвою «Купеческое собранне»! Це недалеко від Кубуча, тільки зійти вниз Трьохсвятительською, перейти Хрещатик на другий бік і там стоїть цей мальовничий дім, включений в систему наддніпрових садів та парків. Лекція мені не подобалась і сам дідок-лектор не був такий то вже красномовний, якийсь Іванов. То я стояла біля балюстради на бальконі й мімікою виявляла презирство до такого зниженого трактування теми. Багато «малинки». Поруч стояв якийсь хлопець у потріпаній шинелі, щось до мене заговорив про зміст лекції. На тлі поваги до тих, що ходять на всякі лекції й доповіді, я неохоче відповідала на його репліки. Я вже виходжу, а хлопець не відстає. Я звертаю на Трьохсвятительську, досить темну, — і він за мною. Питає, чи не боюсь я, що він мене витрусить із пальта. (Тоді в Києві було ще багато безпритульних, вони в

темних вулицях грабували і роздягали, хоч хвиля вуличних грабунків ішла вже на спад). Я таким самим тоном відповіла, — він мало користи матиме з мого пальта, бо воно вітром підбите, самі діри.

В способі вислову та в репліках хлопцевих під час лекції я вловила, що маю справу з інтеліґентною людиною, хоч і побосяцькому вдягненою. Тому я щось не дуже боялася цього непрошеного супутника. Хоч іти було недалеко, але поки дійшли, він уже знав, де я вчуся, а я — що він студент 1-го курсу Політехнічного інституту і що він був колись учнем Миколи Зерова. А щó мене зовсім дружелюбно настроїло до незнайомого, то повага, з якою він почав про Зерова говорити. Особливо подобалось йому в Зерова звичка поводитися з книжкою. Не листувати її вульґарно пальцем у правому низу, а делікатно підіймати листок у правому кутку гори книжки, щоб вона зосталася чистенька. Я в думці оцінила це тонке спостереження і довір'я до хлопця укріпилося, хоч признатися — я трохи й трусилася, коли він раз-по-раз висловлювався блатняцьким жарґоном передмістя. Це — впереміш із гумором та філософуванням.

Так дійшли ми до дверей 19-ої кімнати, я навіть у хату впускаю, а розмова ця, мішанина серйозного й дурного, не закінчується. Вже я чекаю, що гість піде, — пропоную йому махорку, бере, курить, а все чогось не йде. Я ясно кажу, що гостеві вже пора додому, вже й перша година, а гість відповідає: «Всі дороги ведуть до Риму». — О-о, тут я вже злякалася! — «Ходімо, я вас проведу!» — Вивела його з хати, провела аж до воріт.

Оце так почалося моє знайомство з Андрієм Шепелем, що тривало й до кінця мого перебування в ІНО, і після того ще довго. Чи ще того вечора, чи трохи пізніше, домалювався його образ, — де таке чудо взялося? Сам він себе називав «либедським матросом». Як відомо, історична ріка Либедь, що з нею зв'язана леґенда про виникнення Києва, вже не існувала на поверхні, її загнали десь у надра, лишились мостики, а за ними було побудоване робітниче передмістя, що звалось Новостроєніє. Отож хлопців того Новостроєнія у інших частинах міста (Соломенці, Демієвці тощо) називали «либедськими матросами». Батько його — трамвайний вагоновожатий, походить із підкиївського села Шепеличів. Андрій підкреслював не раз, що батько і не вміє говорити інакше, як по-українському. Але мачуха і все оточення навколо не говорить по-українському, тому

в нього така мовна мішанина. Чомусь його кілька разів викидали з Політехнікуму, не раз і він працював вагоновожатим, трамвайним кондуктором, — словом, з трудом тримався за науку.

Рвана шинеля не могла сховати його краси. Був це чорнявий і стрункий, тонкий хлопчина з шляхетно різьбленим обличчям, наче грузинським, — на мою думку, дуже гарний. Що більше грало ролю? Чи ця краса, рівної якій я не бачила навколо, чи те, що було нам вічно про що говорити, ми могли годинами якісь цікаві нам обом теми перебирати криво й косо. Андрій мав до всього нестандартний підхід. І ось я вже маю перед собою дитину гущі робітничих кварталів, — а анітрохи нема всього того, про що пишуть у газетах. Замість патосу праці і «барабани б'ють» — легкий глум, скепсис на адресу того патосу й барабанів.

Я познайомила Андрія з Василиною — часто ми тоді втрьох просиджували до третьої години... Раніш Андрієві важко були йти додому.

Все наше довголітнє зустрічання було безконечна гра в журавля й чаплю. Своєрідний Андрій не з'являвся тоді, як я дуже хотіла його бачити, коли я навіть шукала його по бібліотеках, бо й він до них вчащав. А то — звідкілясь виринає! То я чогось нехтувала ним — і він припиняв свої появи. Ось раз... Як я зраділа на літературному вечорі в клюбі залізничників Києва-Другого, побачивши його серед публіки. Виступали Качура й Шмигельський, а свого виступу не пам'ятаю, тільки чого б я там була? Після вечора йшли ми втрьох, а тут десь узявся Андрій, у своїй обстрапаній шинелі. Я з Андрієм відстала. Ішли Васильківською і здавалося — йому мало було хідника, так розгойдано він ішов, по-босяцькому, наче п'яний. Потім Качура й Шмигельський жартували з моїх «нічних пригод» і питали мене, де це я такого блатняка собі викопала. А то ж була найчистіша дружба.

Раз єдиний весною на Володимирській Гірці Андрій замінив філософування поцілунками. І було неприємно. Не чистить зубів... Нічого не таючи від Василини, я посповідалася їй, що от, який гарний, цікавий, приємний, а... Василина тут мене й відчитала. Але в якій формі! — Нащо ти мені про свого любовника розказуєш? — обірвала вона мене. «Любовника»? Яке слово? В тім то й річ, що ніколи не спішилися ми до фізичного дотику, хоч скільки років ще заходив Андрій... І це ж Василина знала. Де в неї взялося таке вульґарне слово? Що це за стиль?

Так закралася перша провістка дисонансу у моєму ставленні до Василини. Несвідома, бо я й досі віддавала їй у всьому перевагу, вважала її безумовно у всьому обдарованішою. Її тонка іронія, дотепність мене просто засліплювали. І от... Таке слово! Як вона думає про мене? Може їй зовсім інакше виглядає моя «теорія триєдиного в різних»?

Це в мене, ще з Ставищах зароджена, почала кріпнути «теорія триєдиного кохання». Оскільки в одній людині не зібрано всього того, що потрібно душі для повного ідеалу, то він розбився на три. І так: або нікого в думках і тоді є почуття вищої волі й легкости, — стан, що в ньому я себе найбільше люблю, — або троє разом. Ось тепер. Я не губила візії Романа Черанівського, хоч він і писав, що абсолютно мене не пам'ятає і хоч він тепер десь далеко в Казахстані, — але навіть його лист, його почерк, його оте щире «ні» наповнювало мене раєм. Наче лише мрія — але то для мене дійсність. Така, що ніщо не ущерблює її повноти. А що таке Антось? Чому я так тягнуся до нього? Через ту його ласкавість у зелених очах, невже? А одночасно — безперестанне почуття оборони в самій собі проти такої залежности від потягу, бо ця людина — зло. Хвалити Бога (мого опікуна?) Антось не спиняв своєї ловеласної уваги на мені і нічого злого він не вчинив мені, але я інстинктовно знала, що Шмигельський — зло. І знала, що мене притягає зло. І що треба в душі з цим притяганням боротися. І от тепер Андрій Шепель. Гарний і дружній, але не було того раю, екстази і п'янкости черанівської, темперамент не кликав — так собі, юнацька забавка. Про нього думала, а як з'являвся, то знаходилась якась причина, що я відкидалася.

Та це все йшло стороною. Головні мої захоплення і пристрасті йшли по лінії літературного життя в Києві. Саме ж тоді розгоралася літературна дискусія, відбувалися літературні вечори, на них я бігла разом з Василиною та іншими, хоч би на яку далеку Лук'янівку. Це ж був найцікавіший час, вже після — ніколи такого не було.

29

Щупак переказав через Шмигельського, щоб я прийшла до редакції, там мене чекає посада. Газета *Пролетарська правда* перейшла на українську мову, Качура й Шмигельський там уже працювали і я час-до-часу мала від Качури принагідну роботу. Він завідував відділом «Сільське життя», до нього приходило

багато дописів. Їх не друкували, але якось використовували. Моя робота була: витягти екстракт з допису в кілька рядків (не більш, як чотири) і таких 10-15 витягів друкувалось у одному букеті. Нелегко було це, але досить довго з'являлася в рубриці «Сільське життя» така добірка з витиснених «перлів» за підписом «Догна». За це платили мені по кільканадцять карбованців. А тут — штатна посада!

Здавалось би: що може бути кращого? Працювати в редакції, мати забезпечений заробіток, становище, запевнене майбутнє... Он Оля Воїнова ревно хапається за будь-що, розносить удосвіта газети, он хлопці відгортають сніг на коліях, а я ж не маю стипендії, нічого мені з дому не присилають, — і що я собі думаю?

Я довго отягалася, відкладала — та й так і не пішла на те запрошення. Чому? Щось мене не пускало. Мені здавалося, що як стану я газетяркою, то змушена буду думати не те, що хочу, а те, що каже директива, що я втрачу своє лице, що я перейму стандартний газетний вислів. А я хотіла плекати своє, щоб побачити, що то вийде з нього. В редакції я не розвинуся, як письменниця, зроблюся сірою промокачкою. (Я ж себе знаю!) Вже тому, що я дуже піддаюся впливам і безвольно виконую накази... Оберігаючи свою самостійність, я мушу бути далеко від обов'язку слухати й виконувати наказ та директиву. Чи може я не вірила, що справлюся? Тепер я думаю, що якби пішла в штат, то скоро виявилась би непридатною, або мене швидко знудило б від газетярського трафаретного, суконного, сахаринового патосу і обов'язку день-у-день його практикувати.

Це вже вдруге я не хапалася видимої вигоди й не використала сприятливої сьогодні коньюктури, може й на шкоду мені, чорт з ними! Десь там лежала Петрова рекомендація в комсомол, я вже й забула про неї, ніколи й не жалувала, що не скористала. Тоді мені ще не приходила в голову думка про невидного опікуна, який весь час направляє мої вчинки і скеровує рухи, щоб я йшла не випадковою дорогою, а для мене визначеною. Я тільки приписувала собі здібність нехтувати явними вигодами, ладна прийняти разом із цим і прикру викидачку з суспільного життя та ролю парії... Заради чого? Заради якогось неясного принципу: не схибити.

Але в цілому взорі біографії це виявилось необхідним для дальшої дороги. Цей мотив буде постійним рефреном далі.

* * *

Хоч я й не прийшла на Щупакове запрошення, але час-відчасу до редакції заходила, дуже ніяковіючи та знічуючись, намагаючись своє тут відбути і чимдуж утікти. Що кожна редакція — одночасно й клюб для літераторів, я бачила, але так я зле себе почувала, не вміючи в тон експромтом жартувати, що немиле було мені й кількахвилинне перебування у цьому капищі жерців слова.

І от заходжу я раз до Качури із своєю «Догною», а там у кімнаті веселий сміх, гомеричний регіт. І хто ж тут є? Ну, Качура, то Качура, ну, Яків Савченко і Володимир Ярошенко, та ще якийсь початківець, протеже Качури, Іван Ле, — нехай! Але між ними є й Борис Антоненко-Давидович, у центрі цього веселого настрою співробітників редакції. Він читає вірші початківців, що пудами надходили до редакції і що торбами їх приносили сільські поети. Антоненко-Давидович сидить на такому відділі і тепер усі дружно та ідилічно регочуть, насолоджуючись дотепними коментарями Антоненка-Давидовича. Сіль цього у тому: як колись рвалася українська молодь на Січ козакувати, так тепер вона рветься у «літературну Січ». Потім він надрукував чудесного нариса «Літературне козакування», — оце все, що я почула, потрапивши під такий тріп до редакції.

Я також насміялася там. Хоч були вони вищі ранґом за мене на літературній драбині, але мені не дали відчути мою незначність. Я впірнула в розкішну мистецьку атмосферу, що її мені так нестерпно бракувало. От якого інтелектуального середовища я хочу, ось за чим тужу!

І згадала я, що це ж ці самі персонажі були колись у ворожій позиції, на барикадах у 16-й авдиторії університету. Качура викидав Антоненка-Давидовича з авдиторії за те, що той прийшов боронити університет. А тепер такі дружні! Сидять у одній кімнаті, кожний за своїм столом.

Іван Ле також за окремим столом сидів, але він був якийсь відрубний. Серед цих усіх він тільки один був член комуністичної партії й представляв собою офіційний курс. Говорили, що він робітничого походження, а справжнє прізвище його Мойся. Справді, був він необтесаний, але не як робітник, а як дядько-мугиряка, з повільним способом розмови та інтонації, з широким пласким лицем, дуже «полтавським». Він тримався осторонь від цих, може тому, що всі вони були «з підмоченою» біографією. Антоненко-Давидович — колишній укапіст, а тепер безпартійний. Ярошенко й Савченко — «попутники», а він же чистокровна пролетарська брунька, не обтяжена ніякими мину-

лими плямами. Один тільки Качура умів з ним ладити та навіть із відтінком протеґування. Якже, він уже визнаний письменник, а Ле — тільки початківець, одне якесь там оповідання видрукуване, та й то лише тому, що він — член партії.

30

Різноманітний вахляр київських літераторів доповнився ще одною організацією під назвою «Західна Україна», що побутово звалася серед письменників «Уярмлені брати». До неї належали Дмитро Загул, Василь Атаманюк, що перейшов із «Плуга», Марфієвич, Кічура, Козоріс, Агата Турчинська...

З «Гарту» виділилась комсомольська літературна організація і назвала себе «Молодняк». До неї належали Микола Шеремет, Сергій Воскрекасенко, І. Семиволос, М. Шпак, Ю. Костюк, Леонід Смілянський, Клоччя, Петро Колесник... і хто? Борис Коваленко! Він уже став комсомольцем і в цій групі — боєвиком-критиком.

Та ще приїжджали письменники з Харкова із своїми вечорами-доповідями. Всі ці групи зударялися на рясних літературних вечорах, кожна обстоюючи свої творчі позиції: формалісти, футуристи, пролетарсько-марксистські вимагачі клясової боротьби в літературі та смертельні вороги «мистецтва для мистецтва». Завзято й хижо сварилися перед публікою, переважно студентами, «перебирали брудну білизну» (так вони самі казали), а потім премило і предружно гуртом верталися із дотепами та сміхами про диспут, що потрясав стіни півгодини тому. Запеклі вороги на сцені — і побратими слова по дорозі додому.

З деякого часу почала пробиватися назверх головна тема голосної літературної дискусії 1925 року, «Европа чи Просвіта?». Почалася вона у Харкові і вважається, що почав її Хвильовий, а в Києві підтримав Зеров — проти С. Пилипенка. Але в дійсності початком дискусії був лист Григорія Яковенка, ображеного, що його десь там не надрукували. Найтиповішим речником плужанського масовізму вважався секретар журналу *Плуг*, Биковець. Пилипенко написав статтю «Куди лізете, сопливі» в захист плужан і це дало притоку Хвильовому обрушитися на просвіту-плужанство, синонім биковеччини, як на плекання масовізму, неуцтва, та вимагати високого позему літератури, її досконалости. Київський Зеров уже давно на всіх своїх лекціях перед тисячною авдиторією кликав «до джерел», раз-у-раз підкреслював, що письменник повинен уміти читати шедеври сві-

тової літератури в оригіналі. Тепер він з усією своєю блискучою ерудицією приєднався до Хвильового і так Хвильовий та Зеров опинилися по одній стороні барикад у цій «війні».

Отак приблизно зрозуміла я цю дискусію.

В Києві дискусія пересунулася з конкретної на академічну площину: «мистецтво для мистецтва» чи утилітарна партійна література?

Упритул до Зерова стояв Юрій Меженко, тонкий рафінований інтеліґент у золотому пенсне. Він на всіх диспутах посідав ясну й виразну позицію: формалізм. В літературі все вирішує форма, все зводиться до неї. Як нема форми, — нема чого говорити про літературне явище. Звичайно, говорив він мудріше й фаховіше, але суть ця. На своїй практиці я переконалася, що це так. Поки не знайду форми, нічого не можу зліпити, все — каша. А для кожного задуму притаманна тільки якась певна форма. Але для тодішнього пролетарсько-жовтневого-марксистського клімату ця формалістична позиція видавалась несусвітнім ідеалізмом. Література повинна служити ультра-практичним цілям перебудови світу, побудови соціялізму й комунізму.

Юрій Меженко безстрашно боронив свою позицію. Для того, щоб дійти досконалости і служити, треба опанувати спадщину попереднього досвіду. А на нього мокрим рядном накидалися футуристи, які казали, що вперед треба все зруйнувати вщент, викинути на смітник всякі естетики, всі форми й традиції, — а тоді вже будувати пролетарське комуністичне мистецтво. Спочатку деструкція, аж тоді — творчий акт будови нового світу.

Та всі ці істини виголошували старші літератори. Найчастіше у напхом напханій залі Всенародної бібліотеки на Бульварі Шевченка 14. Потім у всі кінці Києва розходилися ті маси, продовжуючи бої далі, коментуючи все почуте й побачене, пережовуючи все те, що почули на таких «цирках». Молодші — плужани, гартованці, молодняківці — не наважувалися встрявати в бій.

Але Борис Коваленко такої скромности не мав. Він скалькулював, що це найкраща нагода для придбання так довго очікуваної слави. За ним уся офіційна лінія цека й аґітпропу і можна безжально громити цих буржуазних інтеліґентів, що позасідали на ключових позиціях. З якою їддю виступав він проти Зерова! Філіґранну блискучість і діямантовість Зерова він задумав шахувати грубою невігласною пролетарсько-марксистською дубинкою, — студент його! Він мав нахабство лізти на

трибуну із своїми суконними двохверстовими цитатами з Маркса (і пам'ятав же він їх!). З нього реготалися, він вже придбав прізвисько Голобельника, але він говорив своє, мов таран, із обличчям погребника та мішком тельбухів у синій чемерці. Та й діставав же він потім від Зерова, під грім оплесків від усієї публіки.

Я сама бачила, як одного дня в понеділок після такого диспуту ішов Коваленко біля університету, майже на розі Володимирської, а назустріч йому Микола Зеров. Не Коваленко, а Зеров зняв широким жестом капелюха і привітався до Коваленка з усмішкою, де було 99½ відсотків іронії і пів відсотка привітання. Чи зрозумів Коваленко цей джентльменський жест? Не кладіть помаранчів перед свинями, вони думають, що це картопля. Якби Зеров не привітався, то Коваленко й не здогадався б, що з супротивником теж треба вітатися.

Зо мною Коваленко не вітався ніколи, а прошивав ненависним поглядом, наче я йому батька вбила.

* * *

Як же я ставилася до всього того, що чула на всіх тих вечорах і диспутах? Член «Плуга», а належати до «Плуга» почало вважатися просто непристойним.

Моя думка під бомбардуванням дискусій і дійсности двоїлася. З одного боку, я всіма чотирма кінцівками голосувала за вдосконалення, за напрям «до джерел», що проповідував М. Зеров, прагнула осягнути високу майстерність. А з другого... Ось я чула, що якийсь студент-початківець прийшов до Зерова із своїми віршами, просити поради, а Зеров захисно підняв руки й перелякано вигукнув: — Ні, ні! Бога ради, звільніть мене від цих дохлих цуценят! — Почувши цю історійку, я чомусь прийняла й на свій рахунок... Може й мої оповідання — «дохлі цуценята»? Так ніколи я до Зерова не підійшла ні з чим. З його висловів я ж знала, що він зневажає тих, які не володіли чужими мовами, не можуть читати в оригіналі творів світової літератури, що цю частину громадян він вважає неуками, не прощає їм того, що батьки не навчили... Може Зеров був і доступний, он Теліга й Смолинська у його семінарі і говорять про нього з побожністю, може він тільки літературознавство визнає...

Але ж... Якщо мене всі будуть відпихати, бо я не доросла́ до мірки, якою міряють рафіновані, то як же я можу рости? В

діяльності Пилипенка, що ото на нього сиплеться цей весь град ударів Хвильового-Зерова (ще й зневажливий термін видумали — «пилипенківщина»!), я вбачала величезний подвиг. Його опіка над виходцями із села, над початківцями, його вибачливість за невишліфування — просто до сліз зворушливі. Як вони не розуміють, що мусить же бути десь школа для тих, що не мали змоги від папи-мами навчитися по-французькому, а дорослими вже вчаться, борючись із голодом-холодом. І такою школою є «Плуг», оті всі його філії «в кожному селі». Так, це там, у тих філіях прищеплювалася любов до мистецького слова. І тоді я так думала, і тепер бачу, що вірно думала. Це ж ті всі з плужанських масових гуртків поробилися вчителями, прищепили наступному поколінню любов до літератури, а це покоління стало батьками теперішніх Ліни Костенко і Івана Драча...

З історії літератури бачимо, що вершини так нізвідки не беруться, а їм передує клімат, що його створюють оті самі малоталановиті і непомітні літератори.

І як казати щиро, то високомайстерні також перейшли школу «Плуга», з нього починали Панч, Сенченко, Головко, Довженко, Сосюра, — для першого ряду прикладів...

То де ж моє місце? — роздумувала я після всього цього. — Де я маю бути, як не в «Плузі»? Чи ті б допустили мене, отаку, що не пускає пари з уст на зборах?

31

Це, здається, тієї зими хтось сказав мені, що в редакції *Пролетарської правди* виступатиме Володимир Маяковський. Ось бачу перед собою сценку. Мала кімната напхана народом. Редакція містилась у колишньому приватному мешканні, тому не диво, що тут ще збереглися кахляні груби з амурами у центрі. На тлі такої груби стоїть величезний, широкоплечий дядько і громовержно читає протяжним басилищем свої віршилища. — «Облако в штанах». — Вот ана-а, савєтская паспортіна! Сматрі-ітє, заві-ідуйтє! Чітайтє! — Оце я побачила той стиль у першородному виконанні, що потім став зразком деклямацій на сценах різних клюбів.

Стиль самолюбування.

Скінчив Маяковський читати — як посипались запитання! Записочки. Маяковський почав відповідати — без затримки, без надуми, точно, дотепно, глузливо. Навіть вводив у лябораторію своєї творчости. Я запам'ятала, що він має «заготовки», які

використовує, як треба. Що творчість це — ремесло, а не надхнення. І що стару естетику треба вже здати на брухту. Особливо ж усім сподобалось, що підтвердилося реготом публіки, як Маяковський, лаючи стару естетику, показав на купідона в центрі кахлі та назвав його: «етот рахітіческій нєдоносок»...

Як же було дивно почути пару років згодом, що цей повний самолюбування, вібруючий психічною й фізичною силою дядько покінчив самогубством. Маяковський!?

* * *

А то приїхала до Києва Наталя Забіла. Про неї ми вже в Києві знали, бачили не раз її чудові світлини на обкладинці журналу *Плуг*. Звідкілясь я вже знала, як творилась літературна біографія Наталі Забіли.

Була вона непомітною студенткою харківського ІНО і тремтіла, бо походження її, ой, далеко не пролетарське! Мало не генеральського роду... з дворян Забєлло. Жила вона тоді в гуртожитку й трусилася, що от-от на якійсь чистці її викинуть з ІНО. На якомусь літературному вечорі «Плуга» в ІНО плужани помітили красу-дівчину і взяли її під свою опіку. Дивись — красуня, тайноаристократка — вже дружина члена партії Сави Божка, плужанського світила! Відкрили в ній талант, дивись, — уже й вірші друкуються в журналі *Плуг*. А що така гарна дівчина, то непогано її світлиною оздобити обкладинку журналу. У подружжя Савки й Наталі з'явився син Тарас, а тоді Божко десь повіявся. Та не пропала Наталя. Знайшлися інші опікуни, інші чоловіки. Як не помиляюся, то ще три. В послідовності, не всі три зразу.

Вірші її відбивали модну тогочасну тему. Не то що еротизм, а просто таки сексуалізм... Ось запам'ятала я уривочок: «Любий мій! Я перш за все самиця...» Це була тоді така мода, крім неї відзначались ще й Раїса Троянкер і Людмила Піонтек, дружина І. Кулика. На Заході Наталя Холодна теж писала тоді поезії від імени «вампи». Це вже потім Н. Забіла переключилась на дитячі вірші. Поки до того вона дійшла, то витягали її за вуха в літературу коханці. В появі й утвердженні цього імені велику ролю відіграли краса й протекція.

Я завжди вирішую якесь питання, треба б перелічити їх. Але тоді, вдумуючись у секрети швидкопіднесної літературної кар'єри цієї авторки, я розв'язувала таку: чи це гідний таланту шлях — пробитися на вершини під протекцією коханців? Ні, ти до-

сягни їх своїми власними силами, своїми власними важкими зусиллями й працею! В цьому цінність успіху, в цьому пункт амбіції, а не в дешевих засобах жіночої кокетерії. Тому я не дуже високо ставила Наталині успіхи.

Але ось вона в Києві, знайомиться зо мною, говорить, — справді надзвичайно гарна! Найбільше краси було в її великих синіх-синіх очах. Щось вона тоді робила в Держвидаві, була й у редакції *Пролетарської правди,* там Шмигельський нас і познайомив. На правах плужанської родини ми дуже скоро перейшли на «ти» і дружньо розмовляли. Я навіть не бачила в ній ніякої кокетерії, — така задушевно проста й скромна людина, своя... Хто б подумав, що вона така «самиця», як вона про себе пише...

Щоб відзначити її перебування в Києві, ми влаштували вечірку в нашій 19-й кімнаті. Головним ініціятором був Шмигельський, накупив усякого гастрономічного. Я тоді була здивована одним «винаходом». Наталя вмочала в вино хліб і їла — щоб більше витворилося алькоголю. Справді, розглядаючи її, вдивляючись у побутовій обстанові — чарівна, недаром Шмигельський доходить до максимуму свого ласкавого підкупливого уміння. Така красуня, а він — такий поношений з безформенним носом, очі ховаються десь у глибині зморшок, як сміється, — він дивився з такою непереможною ніжністю, ласкавістю. І голос, і слова... Ні, я таки не знаю нікого такого, що міг би так передавати зеленими очима свою ласкавість...

Ночувала Наталя не в нас, а в Шмигельського.

Так починався роман, який закінчився шлюбом. Прийшов час, Антось виїхав до Харкова і став її законним чоловіком.* Та літо він ще був у Києві.

32

Про іншу вечірку я пам'ятаю теж через алькоголь. Було так, як у тій пісні: «А нас, братці, п'ять, будем пить-гулять, коло мене товариші все вірні сидять!» Це мене й Василину десь на провесні запросили наші ставищанські товариші. Максим Тхорівський і Степан Кашперський вчились у Кооперативному інституті. З ними був і Захарко Задорожній, ніби-то той, з ким мала

---

* Чи здивована я, що в теперішніх публікаціях чоловіком Н. Забіли — якийсь маляр Шавикін? (М. Анікіна, Ф. Уманцев «Український живописний портрет», стор. 72). Ані трохи.

Василина одружитися. З чого видно, що він — Василинин жених? Ніякого сліду роману, просто дружність.

Ми гойно споживали наїдки і напої, співали наші пісні, Захарко при цьому говорив мені «компліменти»... — Читав я ваше писання і не подобається мені, так наче на котурнах... — Тхорівський, виявляється, вже одружився з дочкою Сліпанського, відомого кооператора з Ненадихи, а Петро Огородник помер. От тобі й маєш! Це ж він таке приказував: «Земля над нами не порозумнішає...» Кашперський весь час припрошував до горілки й тістечок, а серед цього всього сумбуру Захарко торочив про якісь підсочки.

— Чи ви уявляєте собі, як можна ціле літо прекрасно жити в сосновому лісі і нічого не робити, тільки читати собі книжки та дихати сосновим повітрям? — питав він не то мене, не то Василину, такий дуже подібний на свою сестру Зіну. — Ще й заробимо...

— Де ж це таке щастя може бути?

— Та тут недалеко, під Києвом!

— За що ж це нам платитимуть?

— Та дуже просто, — переконливо малював картину Захарко. — За те, що ми збиратимемо живицю з сосни. Це ж нічого не треба робити. Тільки підсікти сокирою, підв'язати посудину, а живиця сама буде з сосни текти. А ти тільки сиди та читай книжку. Тільки забирай повну посудину, підв'язуй порожню...

Справу підсочок ми того вечора не вирішили тому, що було забагато або горілки, або тістечок. З тістечкової закуски витворився в роті і в шлунку такий огидний посмак, що вже немилі були і співи, і підсочки, і давні товариші.

Від Наталі Забіли набула я досвіду, як хлібом підсилити алькоголь, а тепер ще знаю, що не можна докупи мішати горілку й солодкі тістечка. Досі не знала, отака невторопа! А ще й з п'яницького роду.

Але коли пройшло це неприємне і забувся кінець вечірки, то я собі не раз уявляла таку картину: ми, я й Василина, сидимо десь у сосновому лісі біля шатра, поглядаємо на «кімнати з дерев», стовбури сосон ближчі й дальші, вгорі між сосновим гіллям просвітки сонця. Кинемо яке слово одна до одної і знов читаємо, а там десь Захарко порається біля сосон, цюкає, чути сюди удари, луна відбивається...

33

Коли скінчився академічний рік і ми поздавали іспити, то всі кудись роз'їхалися, а я з Василиною сидимо в Києві. Я себе бачу, як їду Володимирською вулицею до кінця, а тоді пішки беруся на блакитну гору. Там на горі — селекційна станція. Там між бабами сиджу й я на підлозі у великому гамазеї та й латаю циганською голкою мішки з цибулі та картоплі. Мішки лежать при стінах стосами, а перед нами — купами. Невеликі ті заробітки, а їхати та йти — далеко. Може з тиждень я там попрацювала. Зате ж як гарно за Києвом! Блакитні далі... Якби не ходила на цю роботу, то так би й не знала.

Цікаво, що перебило мені ходити на ці заробітки? Не пам'ятаю. Може я допомагала Василині перекладати, себто ділили порцію надвоє, щоб швидше здати? Ми, головним чином Василина, перекладали, а переклади звідкілясь брав Шмигельський і кудись здавав, як від себе. Це були твори Леніна, з російської на українську.

Зайшли якісь дивні стосунки у Антося з Василиною. Там щось було, але що — не знаю. Василина ж нічого ніколи не скаже! І хоч переклади ми робили й далі, а Антось часто забігав до нашої кімнати, але з якогось часу він відчував до неї огиду й то неприховану. Мені казав, що вона — б-р-р! Розумій, як хочеш.

І от оцей самий Антось учинив мені з Василиною підлість. Переклади ми зробили, а грошей не бачили. Шмигельський їх не дав нам. А ми ж цілу весну й півліта гнули над ними спину! Не віддати зароблених грошей — це ж пограбувати! Недаром я завжди відчувала у Шмигельському нечистоту, зло, яке може кожної хвилини вийти із сховку наверх.

Якби ж ми хоч знали, звідки він їх брав, ті переклади! Ото й тільки, що ми, особливо Василина, набили руку в перекладах. Василина плекала особливий смак у доборі нюансів української мови та витягала зі свого підсвідомого багажу безліч народніх виразів, придатних передати найтонші звиви думки. Я мала ще раз нагоду чудуватися з її обдарованости. Воістину, Василина була моя найбільша любов, не зважаючи ні на що. Я в ній любила те, чого не було в мені: відзіґорність, швидкість, дотеп.

Ото тоді Шмигельський і виїхав до Харкова. А ми вирішили, що треба таки приєднатися до Захаркового «пекельного пляну» (висловлюючись по-нашому ставищанському). Він же торочив,

що ми можемо скласти бриґаду, за сезон заробимо купу грошей. Він буде підсікувати, а ми збиратимемо в бочки те, що натече з сосон.

* * *

Захарко поїхав раніше. Він нам сказав, що це треба їхати пароплавом до Лютежа, а там уже будуть і ліси з підсочками. Але біда! За що ж я куплю квитка на пароплав, як не маю грошей?

І гроші знайшлися. Са́ме, знайшлися! За день до виїзду йду я біля парків, де так пахнуть маслини, повз пам'ятник Хмельницькому і розв'язую цю проблему. Хто б це міг мені позичити? Коли дивлюсь униз — на хіднику лежить зелений папірець, п'ять карбованців, наче їх хтось для мене поклав. Навколо — ні душі, нема того, що згубив.

П'ять карбованців тоді була велика сума.

Я завжди тримаю в пам'яті цей дивний випадок, це чудо. Тепер, коли набралося багато таких феноменів, я думаю, що то не був випадок, а вияв присутности опікуна. (Він? Вона? Воно? Хто? Що?). Воно весь час присутнє біля мене, скеровує мої дії і утворює ситуації, те, що зветься долею, а насправді доцільно обдуманий візерунок моєї біографії. Для чого? Тоді я вже думала про м і с і ю, але яку? Я знала, що хочу й мушу стати письменницею, але гай-гай! Як же далеко була дійсність від мрії-місії! Ще ж нічого не створила, «ялівка», нічого не маю сказати пролетарського, як не силкуюся.

Словом, доля пустила мене на заробітки в чернігівські ліси. Я й Василина попливли пароплавом угору по Десні, спочатку дивились на чудесну сильветку Києва здаля, а потім впірнули в чар річкової тиші після міста, дихали річковим озоном, дивились на береги, білі піски, очерети, лози, що пропливали повз нас. А як уже смеркло й нічого не видно, то як же чудесно спати на пароплаві, під плюскіт ріки! Дурні люди не знають, що найкращий курорт — оцей маленький пароплавчик, який не поспішаючи несе нас кудись у невідоме...

Нас висадили удосвіта до сходу сонця на якомусь пустельному піщаному березі і сказали, що це й є Лютеж, той самий, куди ми взяли квитки. Ніякого Лютежу тут нема, самий ліс нагорі. Не знаємо, що робити. А ми ж набрали з собою всього, особливо книжок, що маємо читати під соснами. Тя-ягнемо свої корзинки вище від берега, нагору, там отаборюємось і досип-

ляємо на свіжому повітрі, як і обіцяв Захарко. Навколо — дрімучий сосновий ліс, унизу — спокійна вода Десни, ми з Василиною, хоч і сонні, — повні безжурности, раді. Я — дуже, бо завжди любила оці непевні, неясні дорожні пригоди, коли не знаєш, що тебе ось-ось чекає. Може навіть трохи й страшновато, але ж ніде ніякої людини!

Як сонце підбилося, ми з корзинками на плечах рушили в дорогу. Я вже почала філософувати про те, що хотіла б бути коровою, бути весь час на такому повітрі серед зелені і відчувати все так, як корова, без людських тонкощів... Але корзинки під гору муляють, ні Лютежа, ані Захарка не видко. Ох, і далися ж нам у знаки ті книжки! А Лютеж був за останніми соснами, загублений серед лісів. Знайшли й Захарка. Тут же всього кілька хат.

Але... Ніхто ніколи про жадні підсочки в цьому селі не чув. Господиня, де зачепився Захарко, змилувалась і нас також пустила в комору, де він уже отаковився. Але з великим підозрінням. На її думку, то був парубок і його дві коханки, а такої розпусти вона в своєму обійсті не допустить. Підозріння її трохи розвіялися, як Захарко поцюкав ще день-два дрова та й ганебно зник, навіть нам не сказав... Навіть сокири не взяв... Більше ніколи в житті ми його не бачили, ні я, ні Василина. Певно, з сорому не показався...

А ми зосталися «на заробітках». Щоб ми не пересиділи її комори, господиня послала нас підгортати картоплю в просіці, серед лісу. За це ще й харчі нам давала.

То ж ми їй напідгортали!

Воно чудово було б у цьому лісовому селі, з просіками, з самотніми хатами де-не-де, в сусідстві з жовтими латками жита та городами. Небо пресинє, латки жовті-жовті... А луна! Десь хтось вимовив слово — а ми його чуємо. Тільки чому це ця луна нам весь час матюки посилає? І чоловічими, і жіночими, і дитячими голосами. В цьому селі без матюка не скажуть. От тобі й поезія села! Чи це вже тут близький вплив Московщини? У нас же такого нема, ні на Першій, ні на Другій Дачі Жашкова, ні в Розкішній... А як усе тут здифтинґоване! Не тільки на лекції професора Євгена Тимченка, а й у житті чуєш не «кінь», а «куиїнь», не «віл» а «вуиїл», пуїп»... І цікаво, що тут подекуди ще не перейшло «о» в «і», ще кажуть «пойшов», а не «пішов», «возьми»... Та й у Жашкові цей перехід не зовсім відбувся, бо й у нас почуєш «возьми»...

Воно чудово було б тут, ось за кілька днів скільки вже

найцікавіших спостережень набралося. Все навколо незвичайне, наче неймовірний сон, — але ж ми з Василиною виснажені, голодні, з шаленим апетитом. За ці київські роки ми взагалі поробилися, як здохлиці, а тут ще й господиня годує нас самим кисляком. Бо й нема за що! Нашої роботи й не видно, хоч ми дуже щиро трудимося. Сільська дівчина до обіду зробить більше, ніж ми вдвох за цілий день.

Їсти так хочеться, що ми, вірніше я, пригадуємо про оту торбу з пирогами. Це Василина розповідала, як були ми літом у Високому, яка то іронія долі з нею приключилася. Ішла вона з якогось села до другого голодна. Дивиться, — а на шляху лежить торба, повна пирогів. Василина до неї, зраділа, а то... пироги з буряковою начинкою, чого вона страх не любить!

Я пригадую це Василині і кажу, що нам здалася б така торба. Це нічого, що пиріжки з буряками, ой, які ж смачні солодкі цукрові буряки, як їх спекти на черені...

А далі... Від голоду, дзвінкого лісового повітря чи може від незвичного ритму праці мені почало ввижатися. Вмить усе реальне зникло. Серед блакитного й червоного палахкотіння наша господиня на кочерзі летить у небо, а ось уже скаче шаленого танцю... Потім — знов усе, як було: ми сапаємо, навколо ліс, у животі смокче... Що це таке? Галюцинація? Це вперше в житті. І як! Наче ось-ось було.

Чи може таке ввижається тому, що все тут — середньовіччя, хоч це тільки 60 кілометрів від Києва. Лютежські молодиці возять щодня молоко до Києва, отим самим пароплавчиком, що й ми припливли. Ще в перші роки мого київського життя я часто бачила цих молочниць. Вони були в довгих квітчастих юпках до стану з рясними складками, з коміром великим, круглим, як на фресках у Софії. Це певно одежа ця не мінялась із княжих часів. Ці ж самі молочниці були увічнені на барельєфах басарабського Критого Ринку, з коромислами й дзбанками... (Тепер їх уже нема там. Шкідники й варвари з комунального відділу Міської управи всі ті барельєфи позбивали десь так у 30-му, 33-му році.)

А може цей образ — господиня-відьма — продовження тутешніх повір'їв, що ними переткане це лісове життя? Вчора купили ми в господині літр молока, посідали на ґанку вечеряти, а вона нас прогнала. Після заходу сонця ніхто не їсть надворі, бо тоді збирається звідусюди нечиста сила, на все сідає. А тут пішов дощ. Бачимо: винесла наша молодиця кочергу й пікну лопату, поклала навхрест серед подвір'я, перехрестилася і по-

чала заклинати, щоб град не йшов. Якби я власними очима не бачила цього, то не повірила б, що таке діється в XX-му столітті, під самісіньким Києвом.

Побули ми з Василиною там тиждень та й побачили: треба змиватися, поки ноги тягнуть. Радять нам (чи не сама господиня?), що в Бучі приймають на роботу до торфяних розробок. Це недалеко. Але як же ми ті корзинки потягнемо з книжками? Ще й на додачу Захаркову сокиру. А що ж, залишати її господині?

* * *

Як добралися ми до Бучі? Певно хтось підвіз без пригод, бо інакше пам'ятала б. У Бучі справді приймають на торфяні розробки і жити можна в гуртожитку для сезонових робітників. Тільки вперед треба пройти медогляд. І на наше спільне здивування, Василину лікарська комісія забракувала, знайшла в неї міокардит. А мене прийняла. Тож Василина поїхала. Я почала працювати.

Торфяне поле це колишнє болото. Машинами зрізали це болото зверху, воно вже цеглинами лежить-просихає, а наше, робітниць, діло — складати їх у п'ятки, п'ятки в штабелі, такі малі пірамідки. Як уже цеглини просохли — складати їх у коші, ці коші переносити на плечах до збірного місця і там уже з цеглин робити великі піраміди. Торф колючий, руки від нього вже зашкарубли, а босі ноги всі поколоті, в остюках, робота непосильно важка, ще й спека.

Після одного такого довгого жаркого дня я разом із робітницями скупалась у ставку, а на третій день злягла. Простудилась, гарячка. Повезли мене до лікарні в Радомишль і там зоставили, бо лікарі виявили, що в мене мокрий плеврит. Старий знайомий! Це ж у мене вже не раз ці плеврити та запалення були, тільки ще мокрого не було.

В радомишльській лікарні все лікування складалося з того, що щодня міряли температуру. Ніяких ліків, процедур. Лікарі призначили мені дієту: літр молока й булочку на цілий день. Більш нічого. Простирал міняти не належалось. Бідна, бідна лікарня і бідні її пацієнти! Атмосфера безнадійности... Я вже приготувалася помирати.

А тут несподівано входить у палату Ганя. Де вона взялася? Як вона знала, що я тут? Та дуже просто. Це я послала Коберникам листівку, де я і що зо мною. А Ганя якраз на цей тріп

приїхала до Києва розвідувати, як би вступити на курси бухгальтерії та знайти для Дмитра роботу. Ну, чи не замисел це опікуна?

Словом, Ганя забрала мене з радомишльської лікарні до Києва. Якось я добралася до лук'янівської лікарні і там мене відразу прийняли (робітниця ж з виробництва!), поклали в палату. Мокрий плеврит не жарт. Іншим пробивали дірки в спині, щоб випомпувати воду з легенів, а моє лікування обмежувалось баньками, вода мусить зійти так, серце мусить розсмоктати. Головне ж, було в тій лікарні те, чого мій виснажений організм найбільше потребував: їжа. І досі пам'ятаю той неймовірно чудовий запах свіжого огірка, що приносили в час обіду... Але чи хто з вас був у лікарні? Чи ж не правда, що в такому оточенні, серед хворих, видається, ніби весь світ хворий, здорових зовсім нема.

Одного дня прийшла медична сестра і сказала, що зараз мене побриють, знімуть з голови все волосся. Я — в плач! Нізащо! (І чого це я така вражена була?) Ні, не помогло. Зробили мене голомозою, я просто боялась на себе дивитися. Якогось чепчика дали мені.

А другого дня — одвідувач. Як цей Євген Щербаківський довідався? І взагалі — чого прийшов? У такому вигляді мене побачив. Я з ним ніколи не приятелювала, рідко коли бачила на літературних вечорах і знала тільки, що він член «Гарту», а чи поет, чи прозаїк, так і не знала. І хоч був це випадковий хлопець, але мені не байдуже було, як виглядаю. Посиділи ми на веранді, він пішов... І в голову не прийшло, що це — поклонник.

Скоро моє видужання пішло на добрий лад, мене з лікарні виписали. Так, набравшись нових вражінь з батрацько-робітничого побуту, поїхала я додому вилежуватися на свойому твердому тапчані. Вже не стало кругленької рожевощокої Явдоні, що всі горшки перепробує в хаті, Хватохи. А стала суха, як дощечка, Докія. З коротким волоссям — брита ж, — воно відростає поволі.

Вдома я інстинктовно накинулась на цибулю. Правда, воно в хаті й так не було присмак, але картопля й олія були. Я ж мала своєю основною стравою цибулю, тушену в олії. Накришу повну риночку цибулі й ставлю її наніч у піч, щоб стушкувалася, і нічого смачнішого за це для мене не було.

Так що, — думала я, відлежуючись на тапчані, — як не поривай з домом, а все ж таки він єдиний тебе прийме і вигріє.

Моя горда автобіографія в 1923 році до «Плуга», де я писала, що порвала і ідеологічно, й матеріяльно з міщанськими тенденціями й батьками, не виправдала себе. Звичайно, що я не могла наслідувати ідеологію батька («Бандити! Грабіжники!») і не могла примирити її з ідеологією київської пролетарської студентки, але все більше і більше била мене по голові кричуща розбіжність між дійсністю й тим, що щодня писалося в газетах, що настирливо вносила у вуха пропаґанда навколо. Я вже не могла казати мамі, що так і треба, щоб у нас відібрали майно. Не мала тихого жалю до «доми», що забули про мене в ці роки, не цікавились, як я там, нічого не висилали. Що ж, як самі ледве животіють за картоплею-цибулею.

А тут ще й дітей виганяють... Льона ще якось там тримається в канцелярії суду, але ось Колю викинули з піонерів, ледве дали закінчити двоклясову школу. Це була травма, що боліла не тільки хлопця, але й батьків. Що ж то його далі чекає? Він же хоче продовжувати освіту...

Ганя вже побачила, що треба мати якийсь фах у руках і лаштувалась до Києва на бухгальтерські курси. Житимуть вони в Святошині, там Дмитро працюватиме в кооперативі продавцем. Вітя вже їздив із Дмитром до Києва і дуже здивувався: «Хата на хаті!» Він уже вимагав: «Де моя читая»? (Це так називав книжечку) «Де моя писая?»... Ганя, вкладаючи спати, гріла йому ліжечко й простиралка-укривалка, щоб часом не простудилась дитина в холодній постелі...

В зовнішньому жашківському світі наче нічого не змінилось, подій особливих не сталося, за винятком одної: отой таємничий чоловік Наці Шепель, що приніс мені колись томик Лесі Українки і що жив інкоґніто, вже він заарештований. Він у домі Шепелів роками ховався, був це учасник п'ятигірського партизанського загону Соколовського, чи не сам отаман Сокіл. Точно не скажу.

В Жашкові після напружень цілого року нападає якась така лінь, що воля руху наче спаралізована. Я збиралась конче піти на Городища до Кухтів-сватів, щоб на власні очі побачити старовинні вали, та так і не пішла. Тоді я вже читала в «Повісті временних літ» про місто Торчеськ, якого археологи й досі не знайшли, і вирішила, що напевно Городища й є Торчеськ. Справді, встановлено, що південніше Юр'єва (себто Білої Церкви), в допливах Росі. На шляху з Галичини до Києва князь Мистислав Удалий зупинявся в Торчеську, а це ж та сама дорога, що й тепер: Київ, Біла Церква, Ставища, Жашків, на

Бузівку, Гумань і далі... Половці обступили Торчеськ... — Можна казати й так: з Гумані наступили половці (кумани) на Городища, і так це описує літописець: «... Половці повоювали і вернулись до Торчеська, і знесилені люди в городі від голоду й здалися. Половці ж, узявши місто, підпалили його, а людей поділили й повели в вежі до своїх родин та родичів. Багато хрещеного люду: стражденні, сумні, замучені, зимном сковані, в голоді, спразі й нещастях, із змарганими лицями, почорнілим тілом, в чужім краю, язиком запеченим, голі й босі, з ногами пораненими терням, із сльозами казали одне до одного: „Я жив у цьому городі", а інший: — „Я з того села"...»

... З Узина, Карапашів, з Кагарлика, Сабадаша, навколишніх сел, де оселив торків Володимир, по Росі та її допливах... Діялося в кінці XI століття (1093), а тепер у цих самих селах живуть нащадки й ото їх можна побачити в Жашкові на ярмарках, Ґорґулів, Бейзаків, Барабашів, Джоґол усяких... Все це діялось між Гуманню і Жашковом-Городищами...

Таку я малювала собі картину. Жашків ще може був по цей бік Володимирового валу (Троянів), а вже дідів хутір — поза ними, вже там були вежі половецькі, Тальне, Гумань...

Та й ось прийшов-підкрався час їхати до Києва і я так і не спромоглася встати одного ранку й сказати: — Зараз іду до Городищ...

34

1925/26. Третій курс в ІНО. Це вже останній рік. Мені вже ІНО була більша «дома», як сама «дома». Тут і постійна хата, оця в Кубучі 19-а кімната, і бібліотеки, і довжелезні коридори ІНО-університету, навіть з отим кривим старим швайцаром, що був сам частиною цього будинку. Був це солдат ще царської служби, на одну ногу припадав. Особливо комічно виглядало, як у місті заходила пробна протиповітряна тривога. Гудуть сирени, міліція заганяє «граждан і гражданочок» у підворіття, щоб на вулицях не було ні душі. Тоді й наш швайцар шкутильгав коридором, калатав дзвоником і вигукував: — Сполняй тривогу! Сполняй тривогу! — Як це так, що ніхто не завважив цієї гуморески в житті?

На нашому курсі залишився до кінця той поділ, що накреслився напочатку. «Непачі-аристократи» і «плебеї-селюки» не бачили одні одних і не віталися. Міські паничі й панни говорили

лише російською, а українською, хібащо, з обов'язку, та й то не дуже. «Селюки» — скрізь і всюди — українською.

Десь там якісь методисти в наближенні до ідеології комуністичного суспільства вирішили запровадити бриґадну методу. Це означало, що студенти проробляють рекомендовану літературу не кожен поодинці в бібліотеках, з особистими конспектами тощо, а гуртувалися в бриґади по 5-8 чоловік і разом читали та обговорювали прочитане. Не сказала б я, що мали ми більше користи для шліфування мозку від цієї методи, але ми більше познайомилися одні з одними — в строгих межах давно встановленого поділу.

Ну, Западинського то я давно знала. Перестав він бути екзотичною постаттю, як скинув свою дивовижну маскувальну кожушину, вдягнувся в чистенький дешевенький костюм із краваткою, а на голові постала пристойна хвилястість стриженої чуприни. А вже на третьому курсі то наш Юліян зовсім позбувся своєї заячої наївно-глумливої посмішки і більше не цікавився, хто була ваша прапрапрабабуня. Посмішка ця змінилася ситим вдоволенням. Це відтоді, як він оженився з жидівкою і перейшов жити на приватку, певно до її папи-мами. Чи так — не знаю, з ним про це не говорила, про цю кар'єру сказав мені його товариш, Іван Теліга.

Теліга мав тоді аж два закохання. Одне — в Миколу Зерова, а друге — в Пантелеймона Куліша. Це Зеров у свойому семінарі поглибленого вивчення української літератури захопив Телігу Кулішем. Теліга тільки ним і дихав та мріяв присвятити своє життя вивченню спадщини цієї суперечливої й багатої постаті. Я з Іваном була у великій дружбі саме за це. Ось і досі бачу перед очима його добро-іронічний чи то вибачливо-глузливий вираз лиця. Радісно було зустрічатися — але не більше. Був це досить великий, вайлуватий парубок із широким «полтавським» лицем, повільною мовою, сильним українським самопочуттям кубанського козака, а тепер ще й з пристрастю до історії української літератури. Я таких людей, що мають пристрасть до інтелектуальних радощів, дуже поважаю, маю собі за рідних. Чи не був Теліга справді найбільшим товаришем тих років? Я знала, що Юровська живе в нього, і питалася, чому таку деґенеративну діву вибрав...

Василинина приятелька й ондокурсниця, Леся Юровська, сутулувата аж горбата, мала довгі розкішні золоті льокони, що трохи прикривали її горб. Маленька, з більшою за неї торбою через плече, з гортанним безапеляційним тоном доброю україн-

ською мовою і з величезним апльомбом та кривими ніжками, — коли йшла, то з виглядом, що весь світ належить їй. Жила вона недалеко ІНО з мамою-вчителькою та сестрами. Василина, хоч і приятелька, називала її «золотокоса фея»... То як міг Теліга вподобати таку «золотокосу фею»? Ніяк вона не підходить кубанському козакові.

— Я її вподобав? — дивився на мене гірко-глузливо Теліга. — Не знаю, як спекатися. Не впускаю — вона вікном улазить, шибку розбиває. Сама лізе... Я вдаю, що сплю, — вона бере щось металеве (ножа, ложку) та склянку і годинами цокотить, стукає над вухом... — Якась садистка... І не можна від неї відчепитися? — Ну, як?

Стала зрозуміла та тонка домішка суму в іронічному виразі. Теліга став жертвою аґресивної самички. Це я вперше зустріла аґресивність жіночої іпостасі. (З роману Уріса «Екзодус» тепер довідалась, що це — риса дочок Ізраїля). Але ж я не знала, що в Теліги такі жахливі обставини, що Юровська кліщами вчепилась у нього. А що я довідалась геть-геть згодом, через роки, — то це вже зовсім дика безглуздість: за кожну розмову зо мною Юровська дряпала йому лице, виривала волосся з чуприни!

Через 40 років я взяла цю бувальщину до «Золотого плуга», а мені не вірять, що таке в житті може бути. І хто ж не вірить? Той, що обох їх добре знав.

Друга пара оформилася на очах: Євгена Смолинська і Гавриленко. Гавриленко був уже цілком дозрілий студент, однокурсник Василинин, Юровської, Костюка, тільки на історичному факультеті. Саме тоді повернувся з еміґрації Михайло Грушевський, його можна було часто бачити на вулиці біля Академії наук. Гавриленко відразу став його учнем і дуже гордився, що належить до школи Грушевського. Василинин приятель, він часто в розмові з нею відзеркалював думки Грушевського, то через Василину і я також часом дещо знала. От, наприклад, Грушевський висловив таку думку: можливо, ми живемо між двома льодовиками. Можливо, прийде час, що вся наша цивілізація зникне, все вкриється новим льодовиком... Справді, як було вже три льодовики, а після першого — на Україні тропіки (оті ліси, що тепер поробилися кам'яним вугіллям), то чому не може бути й четвертого?

Тоді, тією ж дорогою, чула я, що як приїхав Грушевський з еміґрації до Києва, як побачив старців-жебраків, безпритульних на вулицях — став і запитав: — Оце такий рай вони нам

принесли? — Але ні разу ні від кого не чула я тоді осуду, чому Грушевський повернувся з еміґрації. Та повернувся до того ж Гавриленка й інших студентів-аспірантів!

Як заслали Грушевського до Москви, так не стало й Гавриленка, він був заарештований і вже більш ніколи нічого я про нього не чула. Одруження Смолинської було короткотривале. Не зважаючи на особисті переживання, вона хоробро включалася в бриґади й складала іспити.

В цих бриґадах, крім курсової літератури, часом читали не те, що вимагалось. Ось хтось пустив памфлет Хвильового «Европа чи Просвіта» або «Камо грядеши» і він переходить з рук у руки. А то повелася забавка писати експромтом вірші й передавати членам бриґади. Ось бачу — ми сидимо в 14-й авдиторії, це наша купка, там десь інші купки. Час-від-часу хтось пускає якусь штучку. Я ніколи ніяких віршів не писала, а тут заразилась «модою» і собі щось там зліпила. Вірш пішов по руках і повернувся з такою дописскою: «Більш ніколи віршів не пишіть». Так і не знаю, хто це наклав таку «резолюцію». Оришкевич? Був такий межи нас, мабуть галичанин, але акліматизований. Чалий? Старший чоловік, учитель, наче з Грінченкової повісти. Литвинчук? Тинда? Левченко, учень проф. Грунського? Не думаю. А може отой довготелесий рудий Решетник? Оля Корнієнко? Гребінюк? В усякому разі, не Коваленко. Він був уже «визнаним пролетарським критиком» і перестав знатися з будь-ким тут на курсі, навіть рідко показувався на лекціях. Анонім ніколи не був розкритий, а пораду я взяла собі до уваги.

Не була я дуже близька з цими всіма однокурсниками й однокурсницями, не було й мови про якусь приязнь, залицяння, «романи», уподобання. Як завжди, моє найближче оточення було нецікаве мені, таке відоме... Ось старається виходити разом з їдальні АРА один і той же студент нашого курсу з риб'ячими очима, з явним наміром залицятися. Може й дуже порядний чоловік, — а мені так нудно, нудно, не маю що говорити з ним, стараюсь якнайшвидше відкараскатися і почуваю облегшення, коли поклонник втратив інтерес і вже звернув увагу на інший об'єкт... Навіть не бачила нікого, щоб хоч приблизно будив щось подібне до химериків, зв'язаних із Черанівським, Шепелем...

О, ще ж не згадала я, яка драма відбулася восени, як я повернулася з дому. Виявляється, отой Щербаківський не спроста приходив мене одвідувати до лікарні на Лук'янівці. Він за-

кохався, і то люто. Мені й у голову не приходило, що цей типовий попович в окулярах, із профілем вченої сови, з дзобастим носом — заповнений коханням. Аж дав він мені свого щоденника з описом цього закохання. Цікаво було б тепер поглянути на того зошита, записаного олівцем на папері, побухгальтерському розлінованого червоними лінієчками. Чи була в ньому літературна вартість? Я довго берегла його, але він десь загинув разом із іншими «реліквіями» мого особистого архіву. Тоді мене це дуже вразило. Це вперше таке признання прийшло. Але — о, химерики! — я ніяк не була закохана в Євгена, не було тієї іскри чи чогось, що перекидається з одної душі в другу. І щирий щоденник не допоміг. Я дуже жалувала, що Щербаківський таке переживає, але нічим не могла допомогти... Десь він тоді зник. Через кілька років бачила його на Володимирській Гірці — дивився на мене вороже. А я ж йому ніяких надій не подавала. Було не до того. Я вже дістала тоді стипендію, 17 карбованців на місяць, і вперше за ці роки відпала журба за матеріяльне, я з насолодою впірнула в навчання. Останній же рік я біля криниці мудрости!

Тому такі взаємини, які утворилися при бриґадній системі, були саме добрі. Не приятелі, але приязні товариші, у кожного є щось на душі, що не бажає бути розкритим, як моя комнезамська брехня. Вона мене всі ці роки мучила, була вічним тягарем, що не дозволяв дуже зближатися. Правда, я вже останнім часом звикла, що якась рука це робить і не моя тут воля. Починала я помалу відпружуватися від вічного тремтіння...

Були на останньому курсі студенти, які самі десь викладали, — такий Шабельницький. Він найреґулярніше приходив на лекції. Мабуть, був партійний, але ніколи не виявляв цього у поведінці. Навпаки, дуже товариський, завжди трошки з гумором, погідний, із слабою, дуже тонкою осугою лестощів. Мені він часто повторював: «Неповторний розріз очей!» — або: «Леся Українка в новому виданні...»

Був ще такий Яременко, завідувач школи десь на Лук'янівці. Він зрідка приходив на лекції, в бриґадах я його не пам'ятаю. Це він ще минулого року сказав мені ту новину... У травні сиджу я сама на кам'яному заокругленні перед фасадом університету, що розходиться в обидва боки від головного входу-колонади. Підходить і сідає оцей Яременко, говорить теє-сеє, щось незначне, а тоді запитав: «Чи ви вже чули, що в Парижі на вулиці якийсь жид забив Петлюру?» І відразу перейшов на іншу розмову. Цікаво те, що про трагедію в Парижі ніхто

вголос не говорив, але як уже й я довідалась! Видно, що естафета облетіла негайно всіх, хто вартий довір'я. В газетах же не було вістки про це, а вона таки прийшла...

Були й такі студенти, що рідко з'являлися на лекції, а тільки складали іспити. Отой Гаєвський, що його ім'я часто зустрічалось під театральними рецензіями. Фелікс Якубовський, один з редакторів *Пролетарської правди* і критик, що виступав у літературній дискусії. Був це саркастично усміхнений панич, про якого казали, що збудіть його о третій годині ночі і загадайте виголосити промову на тему «Цвяхи й література» — без вагання, і оком не зморгне, «сказанé» блискучу промову.

Каганович — один з тих Кагановичів, що найбільший пуриц межи ними був Лазар у Кремлі. Містечко Хабне під Києвом, звідки вийшли Кагановичі, вже було перейменоване на Кагановичі, а мама цієї династії жила у царському палаці біля Маріїнського парку. Ось які достойні височества були на нашому курсі! Він, правда, цей каґановичський «отприск», ні разу не сидів з нами в авдиторії, а переходив з курсу на курс невідомим для нас способом. Того 1926-го року закінчив і він літературно-лінґвістичний факультет.

Агата Турчинська також була студенткою ІНО, але на старшому курсі. Вона сама підійшла раз на хіднику біля університету і без тіні вимушености познайомилася зо мною. Це був у неї такий дар — входити в приятельсько-товариські взаємини з першої хвилини. Так і зо мною. А ось із Марією Галич я знайома вже три роки і ще слова не промовили, крім отого «прямо», що вона поправила на «просто». А тут — із першої хвилини стали ми товаришками, мали багато спільного. Пізніше я зрозуміла, чому так.

Ця дружба відразу створилась на реґістрах однакових літературних захоплень. Гася ж поетеса і вже деякі її поезії покладені на музику. Наприклад...

— А-а, так, ми цю пісню співали в хорі. «Барабани б'ють, барабани б'ють, сурмлять сурми...» А як дійшло до цього?

— Дорошкевич. Я ж училась у семилітці, де викладав Дорошкевич, він представив мене Загулові, а Загул...

— Загул? Це ж і мій учитель! Він подарував мені «Поетику»...

— І мені!...

І так з першого ж разу ми багато чого довідалися одна про одну. Гася вже кінчає ІНО і працює вчителькою в залізничній

школі. А головне, з неї гарячим струменем б'є життєрадісність, так вона й переливається з неї на тебе. І не диво! В усьому, за що не візьметься, вона має успіх.

Другу істоту, що була наче протилежністю успішній у всьому Агаті Турчинській, я часто зустрічала на тому ж біляуніверситетському пішоході на цілий квартал. Всі знали, що її звуть Дозею. Зимою й літом ця Дозя ходила в червоному картатому пальті. Історія її така, що вона була студенткою ІНО, але її викинули в одну із чисток, вже перед закінченням. Ото вона й не може від цього місця відірватися, якась наче непритомна. Не всі вдома. Кажуть навіть, що їй пропонували роботу вчительки, заміняти когось, а вона вигнала ту вчительку, що прийшла з такою пропозицією. Кімнату свою вона вже продала, щоб за щось існувати, а сама тиняється. Вважали її ненормальною просто. Оця Дозя наче близько моєї уваги тоді не проходила, але коли я через 40 років писала «Золотий плуг», то вона виплила перед моїми очима...

* * *

На цьому третьому курсі найбільш мені пам'ятний професор Федір Савченко, що читав чужоземну літературу. Не зважаючи на українське прізвище, українське обличчя й карі українські очі та й загальну тенденцію викладачів переходити на українську мову (навіть Якубський!), читав він російською мовою, з вишуканим акцентом, але однаково неприродним для нього. А що я завжди низько вклоняюсь західно-европейській літературі, то ці лекції були для мене цікаві. Відкрив мені Джозефа Конрада, П'єра Бенуа, Роні Старшого, Альфонса Доде... Руссо я читала ще на першому курсі і довго вважала найкращою книжкою його «Сповідь». Проспер Меріме вразив мене своєю кутою скупою фразою і став зразком економії слова. Анатоль Франс чомусь тоді мені дуже підходив, я вважала його улюбленим, я навіть вибрала тему для дипломової праці: «Вселюдське, клясове та індивідуальне в творчості Анатоля Франса». Тепер мені дивно те, що я тоді з втіхою перечитала всього Франса, а тепер не пам'ятаю змісту ні одного твору, крім загального відчуття: дуже елеґантний стиль, у нього вчитися і вчитися. Цікаво розповіджено щось ні про що, — так би можна схарактеризувати.

Я раз складала Савченкові іспит удома. Тут Савченко заговорив зо мною зовсім природною (а не вивченою) українською мовою. Я почала хвалитися, що дуже добре знаю україн-

ську мову. — Ні! — заперечив Савченко. — Не можете всієї знати. — Як? — обурилася я. — Та я ж з дитинства тільки нею говорю! — А ось побачимо!

Узяв словника Грінченка, знайшов одне, друге, третє слово. Жадного з них, на мій сором і провал, я не знала.

На третьому курсі стало нам відомо, що треба обов'язково знати одну чужоземну мову, а для цього кожен студент може записатися на додатковий курс. Я вибрала собі французьку. Ще ж Ганя вчила мене цієї мови, вона мені дуже подобалась і подобається досі. А ще — я вважала французьку літературу короною всіх західно-европейських літератур. Викладав французьку Федір Савченко десяткові студентів у одній з малих авдиторій. Я так до французької прихопилася, що вже читала легко Мопасанові новелі і навіть прочитала роман «Життя». Вимога Зерова здійснювалася, навіть нелюбі студенти, автори «дохлих цуценят», починали читати світову літературу в оригіналі.

Чомусь нічого не залишилось у пам'яті з лекцій Дорошкевича. Якусь частину української літератури читав він. Може тому, що його розкішні вуса затемнювали зміст лекції. Я про себе називала його за ці вуса «карась у сметані».

Крім дисциплін з літератури, мови й історії, були ще зовсім непотрібні, як от «Воєнізація», НОП, ще якась ерудна. Все це був «примусовий асортимент». А одночасно ж, за чотири роки в ІНО я не довідалась нічогісінько про стародавню літературу, от хоч би про асирійсько-вавилонську, сумерійську, єгипетську. Я, що закінчила літературний факультет, лише в нью-йоркській бібліотеці в п'ятдесятих роках довідалась про поему «Ґільґамеш» та про сумерійські перекази, що потім увійшли до Біблії, як жидівські...

Я почувала, що тільки но починаю серйозно вчитися, а тут уже й випихають тебе. Я любила вчитися, відчувати себе в організованій групі... Жаль мені було, що ось скоро доведеться кидати ці стіни, цю бордову озію, а тому — треба хапати, що ще можна...

35

З моїм письменництвом, я тоді вважала, все покінчено. Повне фіяско. Особливо, після Бучі. З мене вимагалась робітничо-батрацька тематика і я мучилась. Ніяких таких тем не було в мене і нічого в житті такого, що варте літературної обробки, я

не бачила навколо. Що я знайшла у Бучі, гідне оповіді? Праця в спеку, загрубілі жінки, лаються, їдальня годує помиями, всі хочуть їсти, сплять у гуртожику на незастелених сінниках. Де там ентузіязм праці? Я щось не помітила. Всі потомлені, жадного цікавішого обличчя.

А що ще могла я убрати в форму й слово? Цілковита порожнеча. Оті з десять оповідань і нарисів, друковані в журналах *Сільсько-господарський пролетар, Плуг, Глобус, Жіночий збірник,* — оце й усе, на що я здобулась, а далі — порожня дошка. І навіть не пам'ятаю тогорічних зборів «Плуга», тільки одні якісь весною, у якомусь садку. Там був Щупак, П. Лісовий, Качура, Марченко — новий член, якась солідна постать... А слідом за цим чую, вже Марченко заарештований...

З одного боку, оці непосильні вимоги, що вдовольнити я була неспроможна, а з другого — оте зневажливе ставлення від тих, що вважалися майстрами, скажімо, «попутників»... Ні, нема мені місця в літературі! Як у Жашкові після закінчення ставищанської педшколи я була примирилася, що треба готуватися до вчителювання на селі, так і тепер я психологічно підготовляла себе до вчителювання після закінчення ІНО. А з письменництвом уже розпрощалася.

Ну, справді, кому потрібні оці мої писання, що ними я заповнюю свій щоденник? Оця торба почувань нерозказаних. Писала, як мені чогось не вистачало, щось дуже вдаряло, як мусіла поговорити з кимось, — та не було з ким.

Або — оці не події, а настрої, що розлиті в атмосфері, кому вони потрібні, якщо не настромлені на стрункий сюжет? Безсюжетних оповідань я сама не хочу читати. Ось запам'ятався якийсь світанок у нашій 19-й кімнаті. Ми, дівчата, сидимо і ще два хлопці, сидять тут із нами всю ніч, Щербаківський і... неважливоо, забула. Важлива якась сумно-жагуча атмосфера. Сходить сонце, небо червоне, а ми сидимо. І так сумно, містично сумно. Тут є жаль у хаті. Хтось когось безнадійно кохає. Оці два хлопці сидять тільки тому, що один другого хоче пересидіти, один з розпачу, а другий із зухвалости, бо він зовсім не закоханий, а випадковий тут. Головне ж, атмосфера жалю, що ось уже й світанок, ось уже й схід сонця, і що це все ніколи не вернеться, оця хвилина світання,.. оця літня київська ніч над Дніпром у Михайлівському монастирі...

Або оця емоційна гострота весною, коли звідкілясь беруться п'яні настрої, просто з повітря, без напоїв...

А ота маслина, що дурманить у травні, як повертаєшся додому увечорі повз парки...

Ну, та це якісь мимолетні етерні ефемери. Але ось навіть сюжетні ходи, що самі влізли в руки, й то я не вмію їх схопити мистецьким пером. Оце: я сповідалася якійсь невідомій людині в поїзді у темну ніч. Їхала я з Києва додому через Погребища. В купе поруч сидів якийсь незнайомий молодий чоловік, я навіть лиця не бачила. Мене залляв порив непереможної щирости і я почала йому розказувати про мій «злочин», про моє фальшиве комнезамство. Ширість мене розпирала і як не було кому, то розкрила свою біографічну пляму невідомому. Зовсім не думала я, що це може обернутися фатально для мене... І от така ніби багата сюжетними можливостями жила зосталася невикористана, я не зуміла перетворити її в новелю.*

Ні, з мене ніяка письменниця, не будемо себе дурити, — все більше переконувалася я.

36

Коли ми поздавали всі іспити й були абітур'єтами, хтось довідався, що є можливість екскурсії в Крим. Зібралося нас таких сім осіб: Тинда, Западинський, Чалий, Гребінюк, Литвинчук, Ольга Корнієнко і я. Кожне з нас ходило особисто до ректора Карпенка, щоб він пересвідчився, що ми дійсно пролетарські студенти і нам можна дати півплатний екскурсійний квиток на проїзд туди й назад. Пішла й я. Ректор запитав мене, чи не приховала я свого соціяльного походження, але так добродушно, наче на жарт, не вимагаючи моєї відповіді.

Поїздом ми доїхали до Севастополя, білого південного міста з пласкими дахами, що були одночасно й подвір'ями. Там ми ночували в «Базі екскурсантів». Чи це тоді я бачила морське дно? Справжнє натуральне морське дно, відгороджене склом, з усіма морськими квітами, медузами й рибами. Чомусь ніде більш такого не бачила...

Але мета наша була не Севастопіль. Звідти можна морем пливти до Ялти, а можна й сухопуттям їхати, через Байдарські ворота. Їхали ми автобусом під гору і все чекали воріт, але ніяких там воріт не було, а просто: раптом гора на найвищому шпилі ввірвалась і тут ми ахнули. Звідси видно безконечну

* Цей мотив з'явився в 4-му томі «Діти Гумацького шляху» у останньому розділі, через 20 років.

синяву Чорного моря. Ефект приголомшливий! Заради такого дива наш автобус постояв пів години, дозволив нам намилуватися незабутнім краєвидом, а тоді крученими дорогами покотився вниз до Ялти.

Це смішно, але перше, що ми навчилися в Ялті й чим збагатилися, то це була б у з а. Це ж слово так увійшло в тодішній побут, що на кожному кроці чути було: «Буза!» (в розумінні: «дрантя»), або «Нє бузі!», що означало: «Не говори дурниць». А що воно за буза — хто його знає. І от ми, голодні, подалися на базар, щось купити їсти, та й купили бузу, найпоширеніший тут молочний продукт, кисле кобиляче молоко. Найсмачніший, найпожиточніший і найдешевший продукт, даремно так його деґрадували й образили безпритульні, що рознесли це слово по всьому СРСР.

Оце ж тобі Крим, та сама Ялта, з різними пристанями, причалами, ресторанами (але ми на них не дивилися) з будинками в садах, що пнулися в гори. Інший світ! Все цвіте. Ми ж — «літератори», то пішли шукати віллу Чехова. Всі, кого питали, люб'язно нас справляли, а в домі зустріла сестра Чехова. А тепер ще треба побачити царський палац у Лівадії, що за три кілометри від Ялти. Тепер там санаторій... Але ж грошей у всіх чортма, то довго не доводилося затримуватись у цій країні сонця, краси й здоров'я. Найголовніша мета нашої екскурсії — вибратися на гору Ай-Петрі, що височить над Ялтою. Це — сім кілометрів.

Над вечір вийшли ми з Ялти і йшли цілу ніч. Нас, пішоходів, обганяли авта вантажні й легкові, а ми хоробро дерлися вгору пішака. Все вгору та вгору, лісом, що пахне перепрілим листям, іншим якимсь зіллям — дичина ж! А серед цієї дичини прорізана оця дорога.

Десь опівночі ми вже дуже потомилися й запалили ватру в лісі. Оце ж уночі, в лісі, серед невідомої природи. В мені прокинулося атавістичне шаленство, я почала навколо вогню танцювати й гасати маючи себе за первісну дику людину. Налетіли на мене радість і екстаза. От такого життя хотіла б! Хотіла б пережити все, що пережило людство, всі стани. І так було в ту мить, я всіма людьми була.

Потім, погасивши ватру, знов ішли все вище. Почала мінятися природа. Нема вже лісу, трапляються самотні хижі для перепочинку. Але наше завдання — поспіти до сходу сонця. Це ж усі, що нас переганяють, того й їдуть на Ай-Петрі.

Ще не сіріло, як ми вже там були, — але як же тут сибірно!

Якісь тіні сидять усюди, посідали й ми. А як почало розвиднятися, то побачили ми навколо себе тундру, північну тундру. Саме каміння, обросле лишаями, мохами, якимись розетками з сірим пушком. Та як же це так? Внизу ж усе буйно цвіте! На цих мохах і сірих каменях — скрізь людські постаті сидять і дожидають чуда. Обкутані, загорнуті в пледи, хустки, пальта, в хто що мав.

А сонце того ранку сходило не так, як нам треба було. За хмарами, замість вилізти з моря й відкрити нам панораму безмежного синього поля. Ні, все сіре, ми дригоніємо, але все таки радіємо, що ми на Ай-Петрі, бачимо сиву велич моря внизу. Одно було зле — не мали чого їсти, — але нам усім не звикати до того. Не щодня ж маєш змогу побувати в Криму, цілу ніч іти до альпійських вершин... Ото там, у такій незвичній атмосфері, відкрились у нас поетичні таланти й ми почали писати насмішкуваті епіґрами одне на одного. Такі комічні були наші фігури, перемерзлі й нещасні в тій дюді. Деякі епіґрами в мене довго зберігалися, ще й з рисунками, і були б і досі, якби я сиділа на місці, а не тинялась світами. Зосталися десь на Дорогожицькій і напевно давно знищені, тільки не знаю чиєю рукою...

Вже ми не хотіли вертатися до Ялти тією ж дорогою, що прийшли, а манила вже нас Алупка, що мріла отак просто під нашими ногами, треба йти навпрошки. То що ж, ще й краще! Думалося, що це легше — йти вниз, а не нагору. А воно якраз навпаки. Навпрошки — це через нетрі, колючі кущі, бездоріжжя. Камінь тільки зачепиш, а він уже шугнув із гуркотом додолу, ще й тебе за собою тягне... Та вже як пустилися, мусимо того триматися.

Ішли довго, прикро, позбивали собі ноги, пообдряпувалися об держидерево, але таки до Алупки дійшли. Це — замість бережком, дорогою понад море з Ялти. А до Алупки нам треба конче, бо ми хочемо побачити палаци. Палац князя Воронцова-Дашкова в англійському дусі з потемнілою дерев'яною різьбою. Просто аж дивно, як цей похмурий палац потрапив на ці веселі береги. Палац еміра Бухарського, де треба скидати взуття й у якихось лапацонах ходити по тих мозаїках, — ось де краса! Або отой, «Ластівчине гніздо», що здалека височиться на неприступній скелі, яка виступає в море... Це я вперше бачила пишні палаци. Царський палац у Лівадії, з лябіринтом кімнат і хмарою відпочивальників у білих халатах поміж рожами та водограями, не справив на мене великого враження, особливо,

як показали нам спальні царя й цариці, ніби збережені в натуральному вигляді. Були без розкоші, в буржуазно-міщанському стилі.

Слово «Крим» з того часу для мене рівнозначно слову «перлина». І чого та Іфігенія бунтувалася, коли її послала сюди Артеміда? Якби так на мене — я була б щаслива.

І є там скелі-гори, що вийшли з моря. Між ними одна зветься Діва, справді подібна. Чи має це якесь відношення до історії Іфігенії? Так я й не довідалась. Ми були дуже бідні, щоб затримуватися на цих місцях. До Севастополя ми вже верталися морем. Е, що за кілька днів побачиш з дірявою кишенею й п'ятаком?

37

З перлини Криму я потрапила просто в блощичник.

Коли я виїжджала в екскурсію, то в останню хвилину чогось такий жаль вхопив мене за цією кімнатою з вікном у монастирський сад, хоч я певна була, що повернусь до неї з екскурсії, як поверталась раз-у-раз з усіх виїздів цих років. Не здогадувалась, що то було передчуття — більш я вже цієї кімнати не побачу. Коли я повернулась, — вона була вже не наша. Кубуч заселив іншими, а наші речі складено в мішок і були вони тут десь у підвалі. Ото тоді я й позбулась перший раз своїх щоденників, бо в мішку їх не було. Але Захаркова сокира була.

Василину я знайшла в іншому місці. На Думській площі був якийсь третьорядний готель, то тепер він обернений на приміщення Кубуча. Ото там Василина й кімнату мала. Покищо, була сама, то я в неї перебула, поки прийшов час їхати на працю. Але яка це була мука! Коли надходив вечір, то всю постелю обсипали блощиці, і рятунку від них не було ніякого. Вже придумали від них оборонний пояс: ми стелилися на підлозі і постелю оточували рівчачком води — не перелізе через воду. То хитрі вороги-кровососи вилазили на стелю і звідти падали на нас. От, жах! З блощицями я познайомилася була у Фузіків, але то було невинне проти тутешньої армії. Як бідна Василина може тут витерпіти? Єдине — вона має надію переселитися в Мотрину кімнату, ось та тільки влаштує свої справи перед виїздом на працю...

* * *

Так закінчилася наука, студентство. Треба було думати про працю. Найщасливіші були ті, що мали змогу дістати в самому Києві учительську посаду, щоб відбути стаж. Відбувати ж мусіли всі, хто діставав стипендію. Та про Київ мені й мріяти не доводилось, тут влаштовувалися упривелійовані, із зв'язками. Таким, як Білякович, — прошу, двері відкриті, недаром вона так самовпевнено несе свої коркотяги... Але не мені. Чи яку іншу роботу придумати? До редакції *Пролетарської правди* мене ніяк не тягнуло, та й проґавила я час, коли пропонували. От би перекладала... Писати на робітничо-пролетарські теми, виявилося, я не вміла. Після моєї торфяної Бучі я побачила, що ніякого патосу праці ані в мене, ані там нема. Словом, я потребувала романтики, а тому вибрала собі з усіх визначних міст України Запоріжжя. Хоч побачу, як то тепер там, у тому місці, де творилася козацька слава.

Три роки ходила я по Володимирській в усі пори року, дня й вечора. Скільки різних емоцій! Їх можна б поділити на дві половини: як із природою, — щасливі, а як із людьми, — покусана.

38

А тепер бачу себе в поїзді до Запоріжжя з великим клунком (десь уже корзинку відбігла), усім своїм майном. Їду і з здивованням помічаю, що в мене попухли ноги, такі грубі стали, як колоди. Від чого? Серце чи нирки? Чи може була я така голодна? Ніколи ж досі цього не було.

Ось і Запоріжжя. Яке розчарування! Це не місто, а якась солдатська рота. Посеред степу шахівницею розташовані вулиці з множеством акації, тільки не на вулицях. Все місто — партерові будиночки з подвір'ячками. Тільки всередині — квадрат площі, а в цьому квадраті церква, кілька поверхових будинків. Таке все скучне, нецікаве. Не Запоріжжя це, а Александровск, оплот «вєлікой русской імперії». Саме тут за Дніпром на острові Хортиці й була Запорозька Січ. То й це імперське місто-рота було потрібне.

Моє відрядженя до Наросвіти дуже офіційно і строго прийняв завідувач обласної Наросвіти і того ж дня я вже була призначена до трудової школи викладати мову й літературу в старших клясах. А крім того, ще й вчити мови дівчат у кравецькій школі. Де я маю жити? Знайшли родину робітника металюрґійного заводу на одній з тих одноманітних вулиць,

розлінованих перше, ніж ці будиночки були побудовані. Родина з дивним прізвищем Була складалася з трьох осіб: сухорлявого, законсервованого роботою біля металу батька, дебелої й розсипчастої матері та стрункої білявки-підлітка Олі, що мала золотого зуба і завжди трохи недовірливо всміхалася, коли говорила. Крім мене, на мешканні в них була ще молдаванка Клава, пишна панна з трошки вивернутими губами, службовка якоїсь установи. Клава й Оля спали в кімнаті, а мені поставили в сінцях ліжечко і то там я жила майже рік. В них же й харчувалася.

Навіть нема чого згадати з того Запоріжжя, таке там нецікаве, провінційне життя. Хіба те, що в перші ж дні запросив мене в гості директор моєї школи, Петик. Зайшов за мною Андрій Щучка, інспектор Наросвіти. Справді — Щучка. Дрібнокаліберний, пишноодягнений, у добірновишиваній українській сорочці з широкими рукавами-манкетами та китичкою, замість краватки. Із щучим писочком і густими зморшками під очима. На лиці усмішечка, начебто запобіжлива, начебто протекційно-всезнаюча, не розбереш...

У Петиків за столом сидів уже й завідувач Наросвіти. Я ще в Наросвіті помітила, що в нього одна рука — калічка, і то — права. Прізвище його було великоруське (от, забула!), але з усього видно, що він українець, говорить не вивченою, а стихійною українською мовою. На півдні України часто трапляється: прізвище чисто кацапське, а душа українська. Плоди колонізації Катерини Другої? В гостях у Петиків він виявився не таким грізним, як у кабінеті Наросвіти, але й підступним. Він приніс якогось рожевого винця, поналивав усім маціпусінькі чарочки, мені казав випити цей наперсточок одним духом. Я ковтнула, а він тоді: — Скажіть «а»! — Та мені забило дух, я закашлялась. Не можу! Всі вони вдоволені, а я, провінціялка з Києва, присоромлена, що не розуміюся на винах. То не вино, а лікер. Спирт.

Приблизно з того часу вчепився до мене Щучка. Насамперед, почав протеґувати, зобов'язувати всякими учинностями, заходити до хати. Щедро сипав грішми, де тільки можна було. Він, крім інспекторської посади в Наросвіті, набрався по вінця лекцій українізації в установах і грошей мав багато. На тлі Запоріжжя він видавався фігурою, та я й не бачила інших «фігур», взагалі. Ніколи ніхто так навратливо не атакував мене, як цей.

А з яким балянсом приїхала я до Запоріжжя?

Скінчилась наука, почалася проза життя. Я — доросла, вже

маю 22 роки. Нічого не вийшло з мене, письменницею не стала. Ті кільканадцять оповідань, друкованих у газетах і журналах, треба знищити й забути, що ти колись їх писала. Ніхто не побачив у тобі здібностей і ти їх, мабуть, не маєш. Тож човпи... Нічого не вмію, от і цього вчителювання: боюся, не люблю, не йде мені... Щоранку, йдучи до школи на працю, наче підвішуюсь на шибеницю. Повертаюсь із школи — наче вирвалась із тюрми. А що є інше для мене? Якби я жила в атмосфері уваги, любови й віри в мої сили, — може й розцвіли б мої здібності. Але хто мені такий тут дуже близький і кому — я? Отже, розрив із мріями, їх поховання, духовна самотність, бо чогось я такого хочу, сама не знаю, чого... Як колись у дитинстві. Незмінне, наче я не підросла й на йоту душею.

Вже всі оповідання подерті. Кінець. Я — не письменниця.*

На цей грунт падає велика увага й наполегливість Андрія Щучки на тлі розлитого навколо вакууму, без вражінь. Ніяких інших знайомств, бодай співрозмовців, як не друзів-однодумців, літераторів. Жадної бібліотеки, де б одвести душу. І ніде від Щучки не сховаєшся... Ось сценка: іду увечорі вулицями Запоріжжя-центру, купила собі шоколядної хальви (вже гроші маю, можу порозкошувати!), ласую нею... і думаю про поезію Павла Тичини, мовляв, він же з неба готовий не впав, не взявся нізвідки, а має поетичних батьків, виріс на поезії попередників... Я ніби продовжую якусь лекцію в ІНО... А тут де не взявся Щучка і з виглядом родича вітає мене та журить-докоряє.

— Ай-ай-ай! І як же це так? І чого ж це ви самі їсте хальву? Таж ви могли сказати мені і ми разом би посмакували, і в кіно пішли б... От, як негарно, не по-товариському! Чи не сором?

Словом, щоб швидше цей час переглянути, не вельми то цікавий, скорочуюсь: Щучка уперся одружитися. Він, як досвідчений стратег, все робив, щоб відрізати мені шлях від відступу, використовуючи всі мої послаблення віжок. А в мене склалася теорія шлюбу така: нема щасливого! В який бік не гляну, все так, що одна сторона страждає і терпить. То що краще? Чи

---

* Жаль, я все те в нападі зневіри понищила, а цікаво було б тепер поглянути. Ось одне пам'ятаю: антирелігійне. Комсомольці хуліганять, перешкоджають великодній заутрені і розклали велике багаття за оградою та там ревуть під гармошку антирелігійні частушки: «Далой-далой монахов, раввінов і папов...» Десь я таке бачила, чи не в Жашкові. Але тоді я не знала, чого й комсомольці не відали. Вони, власне, творили поганський обряд, тільки додали ще совєтські частушки. У давніші часи за церковною оградою у великодню ніч запалювалась ватра. Це — рештки давнішої релігії...

коли ти любиш, а тебе не хочуть, чи коли т е б е хтось любить, тобі байдужий і нецікавий? Обидві перспективи невтішні, але ж усі одружуються і якось живуть. То може краще когось зробити щасливим? Як Щучка хоче і добивається, і це йому щастя мною піклуватися, то й хай, я буду рада й тому, що хтось через мене щасливий. А я ж якраз і потребувала, щоб хтось мною піклувався, бо я почувалася безпорадною дитиною. І це було точ-у-точ те, чого хотів Щучка. Це бажання він безперестань виявляв, радів, коли може виявити... Не був це цікавий індивід, ні зовнішньо, ні внутрішньо. Мої обрії ширші. Але хай! Щучка із середньою освітою, але він збирається восени вступити до ІНО, ось він дістане вищу освіту і наші обрії зрівняються. Хай! Однаково, не маю куди пнутися.

Було й вирішено, що ось тільки я кінчу цей рік «педагогічного стажу» — їду до Києва, а Андрій восени теж приїде, вступить до ІНО, «а там видно буде». Бо стало вже зовсім ясно, що я не маю жадних педагогічних здібностей, ох, і не миле ж мені це вчителювання! А зошити! Цілими вечорами сиди й виправляй. З усіх учнів трудової школи не завдавали клопоту тільки два хлопці з 4-ї кляси. Микола Корінь і Микола Нагнибіда. Ці два хлопчаки по 12-13 років, плекані й гарнесенькі, як янголята, сиділи на першій парті, завжди кихкотіли з якихось своїх справ, називали один одного «мій кореш», «корешок» (з жарґону уркаганів) та завжди подавали письмові роботи перші, без єдиної помилочки. Я часто милувалася цими хлоп'ятами, — якщо судити з прізвищ, козацькими нащадками. Особливо Нагнибідою,* таким самим біленьким і ніжненьким, як наш Вітя.

Ще більша мука була вчити отих дівчат — майбутніх кравчинь. Їм і не в голові була якась там мова! Ледве дотягнула я до кінця навчального року. Коли б швидше з цього глухого Запоріжжя! Нема тут чим дихати!

Та щоб не поїхати з Запоріжжя без запорізьких вражінь, я якоїсь неділі майнула пароплавом на острів Хортицю, в якійсь груповій екскурсії. Як це мені тоді вдалося самій чкурнути? То ж не можна було й хвилини дихнути без настирливого Щучки.

---

* Кілька років згодом, вже в Києві на якомусь концерті бандуристів я бачила Миколу Нагнибіду, — молодого поета в матроській блюзці з синім відкладним коміром та в безкозирці. Надзвичайно гарний юнак. Він мене не впізнав, а вірніше не признався до мене, я вже тоді була парія. А тепер часом бачу в *Літературній газеті* цього ж Миколу Нагнибілу... — Де поділася краса? Забрезклі, поморщені, обвислі щоки ситого дядька — без тіні поетичного надхнення. Отакі три образи одної людини на протязі мого життя.

Це було пізньою весною, вже майже літом, ще перед будівництвом Дніпрельстану, все було в первісному стані. Такого високого буйного зела, такого цілющого запаху до того й після того часу я ніколи вже не вдихала. Дихай і хочеться, не надихаєшся! От, розкіш! Само повітря п'янить і веселить.

Але історичних слідів... Ні печенігів, що засіли на Святослава, вбили його, а з черепа зробили чашу, ані Олега, що приносив на цім острові в жертву богам півнів, ані козацьких паланок, ні церкви... Ніяких людських слідів не видко було в цім первіснім заповіднику дикого степу, тільки тирса й татарське зілля про щось шелестіли та легіт пускав сиву шовкову хвилю по виднокрузі.

А дуб ріс. Могутній, кремезний, розложистий. Читаю в газеті, що йому 700 років.

Останні враження від Запоріжжя... Я написала звіт про свій «педстаж», як вимагалося, і понесла до Наросвіти. Там це має підтвердити інспектор себто той самий Щучка. Треба ще й на машинці передрукувати, та цього я вже не можу. Щучка обіцяє, що друкарниця Наросвіти це зробить, але чую: Андрій говорить зо мною протеґуюче і навіть покрикує: — Чого така тороплена? Чого парка париш?

Е, це вже то ні!

Мені такий тон, гей, не сподобався! Хто це має наді мною старшувати? Чому, яким правом? Я тут у Запоріжжі лише практикантка і сама собі господиня. Ще ж було тільки мене прошено, я милостиво згодилася на жертву бути дружиною чоловіка меншої за мене мірки і ось... ще не стала дружиною, а вже маю над собою господаря... Е, це вже то ні...

Еге, щось моя «теорія ущасливлення» слабо витримує іспит реальности!

39

До Коберників я заїжджала, як до своїх, там опинялася серед великої родини, — Наді, Ліди, Ярини Михайлівни... Ваня оженився з Лідою, дочкою священика з Бесітки, до Сергія приходили товариші, як от Міша Кривенький та інші, народу тут оберталось завжди багато, то не диво, що я не пам'ятаю цих днів у Коберників по приїзді до Києва із Запоріжжя. Нічого там мене не вражало.

Але яскраво пам'ятаю чудовий літній день, отой київський благостний день, коли почуваєш себе не в місті з душним ас-

фальтом, а в курортній місцевості. Я підходжу на зеленій, захряслій у липах вулиці до будиночка, тримаючи в руках адресу: Левашівська 20/3. Таку адресу дано мені в бюрі підшукування мешкань, тут ніби хтось продає кімнату. Я вже кілька таких адрес обходи́ла і не мала й тепер великої надії, — але шукати кімнату треба.

Дивлюся, на ослоні біля залізних штахетів у тіні віковічної липи сидить... хто? Спектор, один із студентів літературно-лінґвістичного факультету, що кінчав разом зі мною і був у групі Савченка — французької мови. Я часто дивувалася з цього Спектора, який він африканець. Якби ще до цього кучерявого волосся і до випнутих губ чорна шкіра, був би етіоп. То є така серед жидів інша раса. Але нема часу про це думати, я рада, що все таки якесь знайоме обличчя, вітаюся (в ІНО ніколи не віталися) і питаю його, де тут є мешкання ч. 3.

— Я живу в мешканні ч. 3.

— Я чула, що там продається кімната.

— Так, — каже Спектор, — я продаю кімнату. Я знайшов собі більшу і маю там заплатити, то цю продаю. 100 карбованців. 80 карбованців мені, а 20 — господині за вселення.

Я привезла з собою із Запоріжжя приблизно стільки, ну, трохи більше, — і торг блискавично відбувся. За півгодини я вже була мешканкою малесенької кімнатки, але... але в таємниці від сусіда Зубова, що посідав у цьому ж мешканні дві кімнати і мав око на Спекторову-мою. Отже, Спектор навчив мене: я маю казати Зубову, що я — Спекторова родичка.

Кімнатка на поверсі була не тільки маленька, але й темна, вимальована в темнобордовий колір. То найперше, що я зробила, це перетворила її на білу. Найняла майстра, який випалив спеціяльною машинкою олійну фарбу, а тоді побілив, при цьому розповідаючи мені свої спостереження. Він знає, до якої національности належать його замовці, тільки по їх смаках. Жиди люблять стіни кольоровані олійними фарбами, росіяни — люблять «обої», де заводяться блощиці. А він уже знає, що я українка, бо хочу мати білі стіни. А що ж, у нас хату білять два рази на рік. В хаті має бути ясно...

І ось я вже живу. Щоб було на чому спати, купила розкладачку. Щоб було на що сісти і до чого присісти, купила в комісійній крамниці стола та два віденські кріселка, старі звичайно. Оце й усі меблі. І живу. Сусіди Зубові дихають ненавистю. І як це воно сталося, що жид жида обдурив, а якась «шиксл» опинилася в ролі Спекторової родички?

А кімнатка — побілена, із бордюром угорі й блискучо натертим ясним паркетом, — стала гарнесенька. На всю одну стіну — широке венеціянське вікно, все закрите зеленим листом віковічної липи, що росте зараз таки за вікном. Все подвір'я на фасаді теж у густих крислатих деревах, ще й груша є. Шпориш вкриває все подвір'я, видко, тут колись були і клюмби. Фігурні залізні штахети на фасаді надавали будиночкові вигляду багатого осібняка. Він стояв не впритул до вулиці, а в глибині цього зеленого подвір'я. На ньому було взористе облицювання з квадратиків бордово-салатної майоліки і майже всі кахлики ще цілі...

Сусідом цього подвір'я був якийсь молодий гай. Почав хтось будувати дім, — та на фундаменті розпочатої будівлі за ці роки повиростали вже більші й менші деревця. Зате другий бік садиби був обмежений високою стіною новітнього високого дому, тільки вузький прохід веде всередину дворів-лісу, ще не зачеплених новобудовами.

Дивись, яка в цьому Києві розмаїтість життя і вражінь! Тут тільки про цю кімнату, про цей будинок, про це подвір'я, про цю вулицю, про ці Липки розказати, то вийде ціла історія, це не те, що в степовій провінції Александровську-Запоріжжі, у сінцях хатини Булів.

А що я дуже любила й досі люблю ту кімнату, те подвір'я, ту вулицю, той район, та що я прожила там 14 років (1927-1941), то не можу втриматися, мушу вигребти з пам'яті навіть найнезначніші деталі, пригадати собі все «до титли, ніже тії коми». Вік би жила там, то хоч уявою побродж у...

40

Власна кімната! Та ще й де?! В найкращому районі, у Липках. Що тут ще в минулому століті був ліс, я трохи знала, а ще розказала мені господиня цього дому, Костюшко. Я прийшла заплатити їй 20 карбованців у третьому будинку цього ж подвір'я. Це була широченька старша жінка, без слідів якогось аристократизму. А тим часом вона розповіла, що вся ця садиба належала її батькові, царському полковникові, і спочатку тут був тільки один отой на фасаді дім, побудований ще в минулому столітті, а вся решта маєтку — просто ліс. Щоб усі три його дочки мали спадщину, він вибудував у подвір'ї-лісі ще два партерові будинки, оце ж у одному вона живе, а решту наймає.

Словом, був це колись затишний і багатий маєток у лісі-

місті. Але порівняно з сусідами-палацами в різних стилях будиночок із майоліками видавався бідною родичкою. В тих палацах Липок, казали, часто бувало так, що проживала одна аристократична особа і біля неї — п'ятнадцять слуг. Як прогреміла революція, ще довго там жила двірня князів і баронів, поки не прийшла «пролетарська аристократія» та перейняла спадщину.

Але застала я ще багато й просто «дворянських гнізд», як ото в поміщицьких маєтках — білих домів з колонадою на фасаді. На розі Левашівської й Лютеранської на такому домі висіла меморіяльна таблиця: «Тут проживав О. Пушкін, коли приїздив у гості до декабриста Пестеля»... На Лютеранській, там, де вона ламається й біжить сторч униз до Хрещатика, був ще такий самий «ветхий деньми», а колись пишний поміщицький осібняк з колонами й верандами. Ці будинки на очах позникали дуже скоро, навіть при тодішньому убогому темпі житлобудівництва.

А колись же це був дрімучий ліс, за княжих часів. Сюди їздили на лови, дорога через цей ліс із Гори до Печерська-Лаври була тільки одна — теперішня Інститутська вулиця. В цім дрімучім лісі тільки подекуди спасалися у відлюдних пу́стинях іноки і ченці. У літописі «Повість временних літ» під роком 1108 згадується урочище і ручай Клов, там закінчено побудову церкви святої Богородиці, що заклав ігумен Печерського монастиря, Стефан. То цей Клов ось тут у сусідстві, тільки пройди одну прямовисну до Левашівської вуличку і побачиш у глибині лісу солідну церкву та будови Кловського жіночого монастиря, а тепер Науково-дослідного інституту геології...

У цих липових лісах в минулому лише столітті почала оселюватися імперська знать. Цар Микола Перший вислав сюди різних «обрусітєлєй юґо-западнаво края», надавав їм посілості. Це він збудував форти над Дніпром, що на Аскольдовій Могилі, Арсенал...

Революція розгородила внутрішні сади-парки, рештки колишнього дрімучого лісу, й можна було ходити навпрошки, коли треба до Хрещатика, а не обходити вулицями. Так я й робила, за прикладом усіх: вийшла з дому і не йшла вулицею у один чи другий бік, а зразу впірнала в глибину подвір'я-лісу, там переходила у друге таке — і вже на Банковій, тоді бігла сторч протоптаною стежкою, яка виводила на Миколаївську біля театру, колись Соловцовського, тепер Франківського.

О-о-о! Тепер я пригадую! Це ж я колись уже бігла цією

стежкою, як ночувала у Ніни Таращук, після ювілейної вистави в театрі ім. Заньковецької. Оце ж я ночувала в цьому самому домі, де живе господиня Костюшко. Я тоді ще зчудувалася тим палацом, що повз нього я тоді бігла. Чудо! Мабуть, найкращий палац на всі Липки. Стоїть він на цім взгір'ї, фасадом виходить на Банкову, «партерно», а ззаду є до нього сходи.

Весь будинок обліплений наядами з риб'ячими хвостами, рибами в тенетах, раками, дельфінами, китами, медузами, — а ось і сам Нептун, бог цього морського дна, спирається на тризубі. Якорі. Будинок цей так і зветься: «Морське дно». Всі ці скульптури, що чудують око, — витвір ума колишнього власника його, морського адмірала. Оточив він свій палац садом із крученими стежками-серпентинами, де грають водограї та стоять замріяні німфи. Всю оцю мальовничу кручу було обнесено залізними штахетами. Та гай-гай! Як я бігла вранці від Ніни Таращук, то вже цих штахетів не було, водограї замовкли, німфи деякі ще стояли, але з відбитими руками й носами, за колись плеканий сад ніхто не пам'ятав, а вдячні кияни ото й протоптали стежечку, просто кручею з Банкової на Миколаївську.

Нині, як я оселилась на Левашівській... (Тепер — Карла Лібкнехта. І генерал-губернатор Левашов, і Карл Лібкнехт — наші приятелі, в їх честь названа така розкішна вулиця столиці України). Нині круча-стежечка уперто існує, узаконена, але колишній сад прийшов уже в крайній занепад, німфи позникали. Зате внизу біля Франківського театру завівся чудовий вишневий садочок і в ньому — пасіка, так таки поруч театру та за три кроки від найшикарнішого київського готелю, «Континенталь». Приємно було пройти біля шматочка села в центрі міста. За НЕПу хтось то цей куточок відгородив, опорядив, доглянув... Потім вишневий садок із пасікою зник, натомість був зроблений скверик, де висиджували няньки з дітьми нової аристократії та виспівували підкиївську пісню «Гей, вітер з поля...»

Як же хочеш іти до Хрещатика вулицями, то є чотири шляхи. Горбатою Лютеранською, що йде-йде ніби рівно, а потім різко вламується і показує частину Хрещатика. Можна й Інститутською. Це значить — треба повернути ліворуч, впірнути в гущу крислатих каштанів і лип на вулиці і пройти глухо обгороджений високим парканом сад (Колись резиденцію губернаторів, а тепер засекречену, невідомо чию) і... вниз. То вже краще дійти до Олександрівської, увійти в Пролетарський (Царський) сад і доріжками-алеями, горбатим місточком увійти до того

самого Хрещатика, якраз біля музею та публічної бібліотеки, ніби перенесених сюди з Греції храмів.

Але найчастіше ходила я (вірніше — б і г а л а) Крутим Узвозом, серпентиною на Басарабку. Зимою там було дуже слизько, то як поволі — швидше впадеш, ніж збігаючи. А перебіжиш через Басарабку (Площу Богдана Хмельницького), входиш в урочистий Шевченківський Бульвар з двома рядами могутніх тополь, зеленими ослонами, може хто втомився...

Оце там, на будинку Критого Ринку, бачила я барельєфи із задніпровськими й задеснянськими молодицями у ряснованих до стану юпках, із глечиками на коромислах. Зовсім так убрані, як за гетьманщини. І кому це потрібно було ці барельєфи збити? Осліпили будинок, а натомість нічого не дали. І нащо? Це ж було так гарно!

Коли ж не треба до Хрещатика, а йти просто Левашівською, то по обидва боки відкривається ген-ген далеко уся Україна. Ну, нехай пів, то й то ґрандіозна панорама. Ось пройди но в напрямку в і д Дніпра. За 13-и поверховим рожевим будинком Левашівська руба зламується і падає вниз. Там стань і дивись на далекі поля-лани за Києвом. Як же повітря прозоре, то побачиш навіть будинки селекційної науково-дослідної станції, де я колись мішки латала. Оце стоїш у Києві й бачиш Україну.

Другу половину України можеш зараз таки побачити, повернувши назад Левашівською в напрямку д о Дніпра. Треба тільки обігнути блакитно-білий царський палац у глибині, за широким розгоном ґазонів, відділений від простих смертних високими узорчастими штахетами. Сміливо проходиш повз резиденцію царів, згадуючи при цьому, що цей палац збудував італійський архітект Растреллі для цариці Єлисавети Петрівни з таким розрахунком, щоб цариця могла з своїх вікон бачити Андріївський собор, наче завішений у небі... По другий бік сірого асфальту горять вогнями пишні купи кан... Минаєш їх, аж до самого урвища доходиш і — ах! — внизу стелеться синім шовком Дніпро, оперезаний жовтими пісками, замережаний лісами, що далеко на обрії стають синіми. Ген-ген — далека Чернігівщина...

Це ж тут за Маріїнським садом (чомусь називалось не «парки», а «сади») вже й славнозвісна Аскольдова Могила, що з нею зв'язано стільки київських подій. Це тут ніби стояли полки і вежі угрів, коли вони йшли на захід. Тут ніби похований князь Аскольд, хоч ніхто могили не може знайти. Може ота каплиця,

що посеред тутешнього кладовища? Тут можна бачити укріплення Миколи Першого — цегляні червоні стіни з бійницями, що підпирають яри та урвища... Отож звідси весь Дніпро лежить на долоні, з усіма мостами, Дарницею, пісками, набережною дорогою... Прийдеш сюди, сядеш на краю урвища — і нападає мрійливий настрій, нічогонедумання, блаженство. Недаром сюди спасалися від світської метушні іноки, літописці, аскети... Це ж те саме повітря, що й у Лаврі, яка ось за цими ярами вже золотіє своїми верхами...

І все це — за десять-двадцять хвилин ходу від моєї кімнати!

41

Таке відмінно-чудове самопочуття в цьому місті-лісі, Липках, наче в свята, наче на курорті. І це ж правда, хіба ж усе це навколо не курорт? Повітря санаторійне, зозуля десь кує, куди не повернешся — зелені масиви, Дніпро безперестань присилає свою прохолоду. На цих вулицях не дозволено жадних крамниць, кіосків, яток. Як ідеш хідником Левашівської під липами, — аж луна розлягається, від кроків...

У моїй маленькій кімнатці повно зеленавого світла. Липа пахне, цвіте. Крізь мереживо липового листя видно на протилежному боці вулиці сірий замок у мавританському стилі, за ним — обгороджений високим парканом сад і це доповнює враження, що живеш у якомусь зачарованому царстві.

А хто ж мої сусіди в мешканні ч. 3, з ким це я маю зустрічатися щодня, ходити одними дверима, брати з одного кранту воду?

Квартира складалась із чотирьох кімнат, кухні, ванної, туалету, кімнатки для служниці і вхідного коридорчика, що переходив у довший. Колись призначене для одної родини, тепер живе чотири.

Мій найближчий сусід, стіна в стіну, Зубов із жінкою й дівчинкою 3-4 років, посідав дві кімнати і підручну кімнатку для служниці. Йому було тісно, бо служив він у музичній фабриці касиром і купував «по собівартості» піяна, які продавав за ціну нефабричну, знов купував... Кімната, що я зайняла, мала бути його, а не моя, тому вічно між нами були напружені взаємини, трохи зм'ягчені тим, що мала Фаня любила приходити до мене і я з нею мала якісь там маленькі справи.

Дальшу одну кімнату займав Рожков із жінкою й такою ж

маленькою дівчинкою, Валею. Рожков був типовий москаль, що й не пробував українізуватися, а Марія Рожкова — з єлісаветградського міщанства, говорила отим українським жарґоном російської мови. «Для краси» вона не вимовляла літери «р», але любила поговорити. Оце від неї довідалась я, що Рожков «работнік ҐПУ», ночами не може спати від нервів. Справді — молоде обличчя, а весь сивий. Може з рік ще жив він тут, а потім десь дівся, нібито відпросився на кооперативну роботу, мотивуючи тим, що має сухоти. Відтоді я його не бачила, а Рожкова з Валею жили вдвох, тільки все якісь інші кавалери приходили. Рожкова працювала робітницею, але де — ніколи не почула від неї... Одна з найраніших сценок: з мого вікна я бачу, як Рожкова поставила під липою балію і пере, а мала лялька й собі крадькома від матері щось віджимає...

Кухня квартири була не кухня, бо в ній жила богомолка Євдовкимівна. Там було повно образів, за ними сухі квіти, зілля, лямпада, свічечки. Обличчя її тихе, «великомученицьке», приматкобожене...

Воду ми всі брали з ванної. Дрова можна було тримати у подвірї, в дровітничках, варити кожне могло в себе в кімнаті на примусі.

Тісно, але треба миритися й пристосуватися. В Києві всі так. По кілька родин у одному мешканні, а ще навіть із диктовими перегородками... Дістати в Києві кімнату — щастя.

* * *

Отож оселилася я — а грошей чортма! На що я надіялася? Як могла я так сміливо витратити на кімнату збереження цілого року? Що я собі думала?

Та це ж мені не первинá! А як я пішки йшла до Києва, то на що я надіялася? Найбільша моя опора — невибагливість, намагання бути без потреб, нікому не робити клопоту. Ось це, що є, що зосталося від купівлі кімнати, треба розтягти якнайдовше і старатися не витратити останнього карбованця. Може знайдеться для мене яка вчительська посада, хоч навряд... Тепер, взагалі, безробіття. Та й не дуже я до неї... Одне ясно: з Києва нікуди не поїду. Несила жити в тюрмі-провінції. Тут зустрінеш на вулиці Гасю Турчинську, поговориш із нею, то й то вже стане ширший світ. Від неї довідаєшся про всякі новини, бо вона якось уміє бути скрізь своя.

От пробувала я колись писати рецензії — чому тепер не

спробувати? І вже несу до редакції *Життя і революція* рецензію на книжку М. Галич «Друкарка». А другу висилаю до журналу *Плужанин* на книжку Д. Тася «Ведмеді танцюють». А може який переклад зробити? Я вже зневірилась у своїй белетристичній здібності, уже все порвала, а нового нічого не виходить у мене. Але працювати над словом можна і в інших формах. Хай, я не белетрист. Але я так безконечно люблю літературу, що на все життя мені вистачить черпати з її бездонної криниці. А по-студентському жити мені не звикати.

Тут сталося таке:

42

Якогось серпня, біля дванадцятої години у мою чистеньку, аскетично безїжну кімнату несподівано приходять гості. Ярина Михайлівна Коберничка із дочкою Надею і її нареченим Мішею Кривеньким. Цього Мішу, студента Медінституту, я давно знала, бачила не раз у хаті в Коберників, він там був ніби ще один син. Вже тому, що це був друг-приятель Серьожі, він не викликав моїх симпатій. Той Сергій був «шматок дерева», — ані вчитися не хотів, ані читає, ані про щось цікаве поговорити. Я жила в Коберників колись до Різдва, то надивилась і наслухалася. «Скажи мені, хто твій друг, я тобі скажу, хто ти». Оце таку сентенцію почуєш від цього Міші: — За гроші все можна купити. — Я була ворогом такої нецікавої банальности. Мішанин. Для Наді саме добре. Оці наче плюшеві карі очі, оця добродушна усмішка на лиці, щось із картини, на якій ви бачите, який має бути гарний український козак, ще й ставний, рослий. Ніколи я з Мішею слова не промовила, то диво, що прийшов. Мабуть, Надя попросила...

Прийшли вони, принесли із собою півлітра горілки і закуску, — щоб справити мені входини. Навряд, чи було в мене тоді що їсти, бо я купувала собі сто грам чайної ковбаси і відразу з'їдала з чаєм і хлібом, це було на цілий день. За яку годину, як випили й закусили принесеним, Міша десь вийшов. Гаразд, Ярина Михайлівна й Надя, ще побули, почекали, не діждалися, пішли. Я поприбирала після «входин», знов стало зеленкаво-затишно в кімнаті. Минуло ще кілька годин.

Годині о п'ятій стукає хтось. Хто? Міша. Де це він узявся?

— А я оце весь час сидів під деревами на лавочці у глибині двору. Стало мені недобре, ото я й вийшов. І досі нездоровий, трусить... А де Надя, Ярина Михайлівна?

— Вже давно пішли.

Справді. Блідий, у очах хвороблива мізерність. «Ляжте, полежте», — кажу я, може б і мені так сказала Ярина Михайлівна, це ж з тієї самої сім'ї... Міша простягнувся на розкладачці, а я сиділа на стільці, щось говорили. Він своє розказував, як тяжко бути без матері й матірньої теплоти (Сирота, майже в Коберників виріс), а я своє: як хочу ще рости, чогось хочу, а сама не знаю, чого, того нема... Отой мій сум ще з дитинства... Це я часто говорила, аби тільки торкнув хто цю струну. Щирости в мене було понад верх, мусіла її вихлюпувати, аби було кому. (Як ото я цілу ніч у поїзді сповідалася незнайомому чоловікові...) Була так щира й довірлива, так цінила чиюсь щирість.

Як це вийшло, що я провела рукою по Мішиному волоссю? Це ж чужа зовсім людина, просто випадково тут, наречений Наді Коберник. З жалощів, що признався в своїй таємній тузі за матір'ю? Чи з родинних почувань до Наді пожаліла я її нареченого? А воно вийшло, що Міша поцілував ту мою руку вдячно. І без тієї бичачої навратливости, що мене завжди відкидала й ображала. Словом, зайшла така інтимність і душевна близькість, якої я ніколи не знала. Я й зараз у цю хвилину плачу, бо й після вже, і досі не було такого. А в ту хвилину плакав Міша. Не міг же він бути п'яний, бо ж минуло багато годин, вже було над вечір, вже й світло засвічене. Не міг він бути й тонким спокусником, щоб виробити собі такий плян. Він, хоч і мав наречену, а почувався дуже самітним... А я йому про свої ранньодитинські і юнацькі переживання тієї ж самотности, отого гострого почування, що я тут чужа, в чужому світі...

Так і далі ми говорили, окутані не фізичною змисловістю, а теплом знайдених і впізнаних душ. Я ж така голодна на людське, а до мене всякі оті кашперські та коваленки кидалися з грубими парубоцькими вихватками. Тут — нічого цього не було.

Ми собі так розмовляємо без поспіху, само в'яжеться... Коли тут стук у двері.

— Ввійдіть!

Входить Андрій Щучка і якийсь другий (того не знаю), просто з поїзду, з валізами. Це наче в п'єсі? Ні, так воно було. Значить, у мене на ліжку лежить якийсь рослий чорнявий парубок?

— Ми, здається, перешкодили? — каже Андрій. — Що ж, ми підемо, переночуємо у Лярві.

Це він навмисне сказав замість «Лавра» — «Лярва». (В Лаврі була гостинниця). — Який же ти примітивний! — думала я в цю хвилину, — Навіть дотепи тупо брутальні. Та й справді, де тут удвох мають вони поміститися? Я не заперечувала. Міша лежав тихо, наче не чув і не бачив сцени. Нові гості пішли.

Не пам'ятаю, щоб у мене були тоді якісь муки сумління чи почуття якоїсь провини супроти Андрія. Навпаки, та «лярва» мене обурила. Це ж слово негарне, кажеться на ознаку неморальної жінки. Воно в цій хаті і в такій ситуації не повинно було прозвучати.

Вони пішли, а я стала ще щиріша з Мішею, розказала йому, що без жадного внутрішнього зацікавлення вирішила ощасливити цього, що пішов, відданого, невідчіпного, вірного. Але...

Може й краще, що так вийшло, може Андрій відчепиться? Бо мені треба жару душі, а не ситого задоволення. І цей жар душі тут у хаті палав, ось як несподівано. Ніяких атак, що мене сполошили б, не було. Було Боже право, моє право від Бога бути такими радісними та повними і без цебрів змисловости. Досить було й того аромату, що вже пройняв нас і обох переповнював. Плюшеві карі очі, лагідне, хороше лице. Як я досі не помічала цієї української краси?

Міша пішов пізно, може на світанку. Що було б, якби я несподівано для себе не сказала тих слів: — Більш ніколи не приходьте! — Може це був той, що мав би йти зо мною все життя? Чи може, одружившись ми, пішли б незлагоди, сварки, розрив? Чи діти? Не уявляю тих доріг. Я ж так таки й сказала: — Більш ніколи не приходьте. — Чому?

По-перше, якийсь голос у мені: «Як же це я буду слово Андрієві ламати? Я ж наче зобов'язана слово дотримати». По-друге: «Як же це я буду відбирати в Наді нареченого?» По-третє: «Якщо це така доля, то вже її не омину. І як цей хлопець мене любить, то тоді лише я буду це знати, коли він шукатиме мене, хоч би що». Я ж такої лихої думки про свою зовнішність і так потребую знати, що я — люба! По-четверте, я злякалася за свою волю, за свою незвичайну долю. Словом, я таке сказала. — Чого ти мене гониш? — застогнав Міша, і не знаю, чого було більше в тому вперше сказаному «ти» — болю чи ображености.

Так, наче хтось дужчий за мене сказав моїми устами ці слова. І я вважаю, що весь цей день з усіма подіями аранжувала якась свідома інтеліґентна Істота з початку до кінця. Вона не хотіла пустити мене дорогою, що привела б до ролі Щуччиної

дружини, і влаштувала оцю «виставу з трьома відслонами». Але коли я знов схибила з дороги, яку мені ця Істота призначила, і ось-ось таки вскочу в родинне життя, що втягне мене всю, Істота втручається, скеровує в ту стежку, якою я маю неухильно йти.

А яка мета? Не знаю. Щоб відігнати плюгавого Андрія, показавши, — ось що таке любов і право в Бога? То чому ж тоді заборонила й це право? Чи щоб я перейшла й через дальші муки-страждання? Бо ніколи вже не було, щоб моє право в Бога збіглось із таким самим правом іншого. Як досі, так і все життя потім якесь чортибатьказнащо признавалося, закохувалося, чіплялося, перешкоджало, навіть гіпнотизувало, а ті, кого любила я з правом у Бога, ті мене не бачили, були недосяжні, відгороджені неприступними безоднями-скелями...

Бо Міша так і зробив, як я казала. Більш ніколи не прийшов. Що ж було зі мною? Я аж тоді закохалася, люто. Коли я приходила до Коберників (часом із Жашкова хтось приїздив), — ловила кожне слово про нього, безмежно дороге мені. Інколи я й його бачила, його благущий погляд, таке ж страждання. Але ні я, ні він не переступили невидної стіни, лінії відчуження, не було й натяку на зближення, — тільки уклін здалека. Дійшло до того, що я навіть украла із стіни в Сергієвій кімнаті групову світлину, бо там був Міша. Сидів серед дітвори на поваленому дереві, а на звороті напис: «Колись і ми, старики, були такими щасливими...» Ліричний, як і сам Міша.

Міша Кривенький видужав від цього страждання. Хоч з Надею не одружився. Якось переключився, а на що — не знаю. А я — ні. Через рік написала йому листа з усіма моїми стражданнями. Прийшов — офіційний, холодний спостережний. «У якому душевному стані писали ви того листа?» — запитав, як лікар на прийомі пацієнта. Ось, який він був уже далекий. Я ж кілька років ще билася об стіну (ой, це сильний фігуральний вираз, але психічно так!) з болю кохання. І ще багато-багато років у думці я з ним розмовляла, наче продовжуючи ту незабутню розмову. Листи писала — і не відсилала.

Оце таке зо мною може вийти. Що я за людина?

* * *

А з Щучкою далі пішло так: він таки перебув кілька днів у мене, поки перейшов у студентський гуртожиток на Думській площі. (Вступив у ІНО на відділ Соцвиху). Але жінкою йому я

не стала. Ще приходив, переслідував... Але ні! Щучка — огидний, гірший за отруту. Вся його провінційність і недалекість вийшли наверх тут у Києві. В Запоріжжі цього не видно було за його добірно вишитою українською сорочкою, поблажливо-протекційною усмішкою інспектора Наросвіти.

Ось сценка. Рання мрійна осінь за вікном, така ж і в мене осіння мрійна жага до праці. Я сиджу в своїй кімнаті за столом і працюю. Хочеться мені перекладати, аж пахне, а тут прийшов Андрій і перешкоджає. Стоїть за спиною і розхитує стільця, що на ньому я сиджу. Як заважає мені цей чоловік! Який мізерний, порожній, провінційний півник! Що я зробила? Допустила його до межі одруження. Я хочу бути сама, сама! Я хочу працювати, щоб ніхто мені оце зараз не перешкоджав!

Словом, Щучка — гріх на мойому сумлінні. Я повинна була відразу немилосердно йому відрізати. А то — милосердилася, хотіла себе в жертву принести заради Ідеї любови, бо мені видавалося, що цей чоловік несамовито любить. Найгірша ж о р с т о к і с т ь відмови, коли тебе люблять, а ти — ні, це закоханому найвище б л а г о. Бо як змилосердування затягнеться, тоді рана закоханого невигойна.

І як колись Євген Щербаківський (якому я зла не зробила, ніколи не милосердилася), так і цей Щучка. Через роки, коли побачив мене на вулиці, вороже подивився і далеко обійшов.

43

А що я тоді робила в Києві? Тоді здавалося — порожнє життя з тягучими інтервалами і застоями, без перспектив. А як тепер оглянусь, то повно всього різного було. Писала рецензії (щось тоді кілька їх було надруковано), носила до редакції *Життя й революція,* деякі приймали, деякі повертали. Редактором журналу був М. Терещенко, а секретарем — В. Підмогильний. Я, принісши своє, рвучко втікала, боючись зарозумілої атмосфери, не знаючи, що з світилами говорити.

Висилала я й до Харкова рецензії. А раз навіть до редакції *Червоний шлях* — уявіть собі — вислала вірша! Не в цьому вірші справа, а в тому, що прислав мені листа П. Тичина, і то якого! Говорив зо мною, неначе з чимось путнім, вводив у таємниці віршування. Пишучи поезію, дається багато «риштовань», які в остаточній обробці усуваються, — так писав Тичина. Шкода, що довелося й цього листа згубити, а це ж цікаво, який Тичина був уважний до початківців і які цінні давав поради...

Перекладала я повість Свен Гедіна «У пісках пустелі Ґобі», — з російської, звичайно. Бо ця подорож мені дуже подобалась, я сама хотіла б подорожувати, то хоч перекладом надолужувала бажання. Як ніхто мені цього перекладу не замовляв, то я сама собі замовила. Та гай-гай! Занесла я переклад до Держвидаву — там не було потреби в ньому. Нема в видавничому пляні. Але працював там симпатичний і доступний літературний редактор Новоселецький і сказав, що потрібні переклади з французької. От якби я знала французьку мову...

А я ж трохи знаю французьку мову, треба тільки її вдосконалювати. Я вступаю на курси Берліца, ходжу, поки вистачає сил і кишені. Аж зустрічаю на вулиці Гасю Турчинську, виявляється — вона також вивчає мову, тільки англійську — «ту бі ор нот ту бі?» — на курсах чужоземних мов. — Є такі курси? — Так, на Фундукліївській, нижче Володимирської — То й я вступаю на ці курси, на французьку, викладач — француз Картьє...

Саме тоді прийшов до мене офіційний лист, запрошення зайти до київської філії ДВУ. Прийняв мене Аркадій Любченко, що завідує, виявляється, сектором чужоземної перекладницької літератури у харківському Держвидаві, а до Києва приїхав у видавничих справах. Коли я прийшла, питає мене, чи не взяла б я перекладати роман Роні Старшого «Ксипеґуси». Я ніколи не чула про таку книжку, але з радістю взяла це замовлення. І от вже й перекладаю, щасливо мучуся, бо багато невідомих слів, зворотів, весь час звіряю із словниками, підбираю найвідповідніші українські вирази. Мучуся, але вперто перекладаю і навіть здаю цей переклад, і навіть одержую за це гонорар. Але мабуть моє знання французької мови було дуже недосконале, бо вже ніколи я не одержала запрошення на перекладання. Думала навіть, що «Ксипеґуси» забраковані і не побачили світу, десь утонули в нетрях ДВУ... Яке ж було моє здивовання кілька років згодом, коли в одній сільській бібліотеці на півдні України побачила я книжку «Ксипеґуси», досить уже зачитану, з написом на титульній сторінці: «Переклад з французької Докії Гуменної». А мені навіть авторського примірника не прислали!

Я не пам'ятаю зустрічей з Василиною, мабуть, вона була тоді в інших сферах. Але з Гасею Турчинською ми тоді дуже часто зустрічалися. Оце йду Хрещатиком, — назустріч Турчинська. — Куди йдеш? — Та там десь біля тебе в Марксо-Ленінській катедрі доповідь Шабльовського. Ходім!

Я перший раз чую, що біля мене щось подібне є, а виявля-

ється, — справді біля мене. Лише через один будинок. Поруч шостиповерхового житлокопівського стоїть аристократичний осібняк-палац, оздоблений ажурними штахетами. Один з найкращих палаців на цих вулицях, у легкому ренесансовому оформленні. Двері відкриті, можна зайти, а в вестибюлі можна бачити себе з усіх боків у перехресних дзеркалах. Можна й сісти у невеликій залі, оформленій дубовою різьбою. Це я вперше в такому київському палаці (і востаннє!). Ми втрапили на засідання. Виступали Шабльовський, Борис Якубський, Самійло Щупак та інші, а для мене було важливо не те, щó вони казали, але я́к вони казали. Релігійно, наче в церкві чи синагозі молилися. Я навіть, після закінчення, хотіла була перехреститися, та вчасно схаменулася. Всі інші плескали, теж ритуально.

От, якби не Гася, то я навіть не побувала б у цьому будинку, не знала б ніколи розкоші всередині. А щодня ж ходила повз нього.

Вчащали ми на інші доповіді, на концерти, до ДВУ, до редакцій, — де тільки пускали, де відчинені двері.

Десь Гася викопала нову письменницю, що ще недавно була черницею. Вона написала книжку про життя в монастирі, про розбещеність там. Читала нам. Це вона, здається, казала, що половина мешканців Микільської Слобідки за Дніпром — діти ченців? Скоро ця Ткачик померла, а що сталось із її повістю — не знаю.

Пам'ятаю також авторський вечір Наталі Романович-Ткаченко. Читала вона повість «Роман-зілля» і нам повість видалась тягучою, без дії, але ми ввічливо слухали. А може видалось нам безвиразним тому, що її мучив весь час тик, вона безвідгалу моргала й смикала м'язами обличчя. Внедовзі вона й померла. Хоронили її на Байковому кладовищі, чоловік 60 ішло за труною. Мжичило... Савченко, Терещенко...

Це тоді десь зимою сиділа я увечорі в хаті, світла не запалювала. І уявилась мені баба на печі. Я почала записувати навпомацки, а вранці розібрала по пам'яті каракулі та назвала тоді «Покинута баба». (Потім я переназвала: «Сосна чекає чуда»). Послала Пилипенкові, а він надрукував у журналі *Плуг*. Чомусь ця невеличка річ викликала аж два відгуки. Один — «новеля розміром мала, але враження від неї, як від великої повісти». А другий — дуже зневажливий. Як казали тоді, — «нищівна критика».

З плужанами я ніколи ніде не зустрічалась. Чи й були такі в Києві? «Плуг» це ж щось дуже соромне. Я аж здивувалась, як

зустріла на розі Левашівської й Інститутської О. Корнійчука (біг кудись) і він, тепер уже член ВУСПу, по-давньодружньому запитав, звідки-куди, а як почув, що я тут живу, напросився: «Я прийду читати п'єсу...» Тоді ще Корнійчук був звичайна людина, це був останній раз, що я його звичайною людиною бачила.

* * *

Вже вичерпувалися мої ресурси, а підійшла зима. Починало ставати дуже круто, а виглядів на переклади ніяких. Моє півголодування наближалося вже до часів першого року студентства на Паньківській. В хаті ніколи не було ніякого запасу на другий день. Купила — з'їла. Про таку розкіш, як молоко, не було й мови. Чай з хлібом — ранковий режим. Лягала спати з почуттям голоду, бо не вечеряла.

В ці дошкульні дні зустрічаю Шабельницького, що колись був на нашому курсі. Чи й тут діяв замисел Істоти? Шабельницький дуже уміло випитав мене про мої катастрофальні ситуації, запросив мене на обід, познайомив із дружиною, що звалася Нехама. Ця Нехама теж десь викладала, розмовляла тільки російською й ані слова не говорила українською. В ній уже виразно відчувалося, що вона — член партії, в чомусь невловному. Отже, Шабельницькі запрошують мене приходити обідати щодня, це для них нічого не складає, бо вони обоє працюють, заробляють, а щоб не було мені прикро, то я буду з Нехамою два рази на тиждень мати зайняття української мови. Я мала її українізувати. Може їм не так треба було тієї лекції, як хотіли мене підтримати. Так тривало досить довго, щось тільки ззовні розбило цю угоду і я ходити до них на обіди перестала. Здається, це Шабельницькі постаралися мені працю — три тижні заміняти вчетельку на Звіринці у школі.

Як делікатно й непомітно для вразливого самолюбства підтримали вони мене в ту важку хвилину. Взагалі ж, я не раз на собі відчула, що жиди-приятелі — найкращі приятелі і це відчуваєш найбільше тоді, коли тобі біда. Своїх тоді нема. Хто ж мене тоді запитав, — чи тобі потрібна яка допомога, чи маєш працю?

Я навіть соромилася признаватися в цьому, щоб не вийшло, що я скаржуся та клянчу. Одного разу стоїмо ми втрьох на вулиці, я, Марія Галич і Гася, а надходить Качура. Галич — з місця в кар'єр: «Гуменна потребує роботи!» — А я крутнулася й побігла від них, так мені стало недобре від цього «потребу-

вання». Качура кинув мені услід: «От, дурна коза!» І на цьому скінчилося. Нікому й у голову не прийшло, що моя поведінка — наслідок напруженого відчаю, нервова реакція на безвихідність.

Ото тоді я написала «Синій зошит» — повість, яку я ніколи не друкувала, вона ж була зовсім в розріз із вимогами пролетарської критики. Занепадництво. Декадентство. Психоложество. А що тоді синій колір був мій улюблений, то й «Зошит» був названий синім.

Взагалі, тоді вже сильно в'їлася в душу депресія, пригноблення. Я старалася знайти причину, щоб позбутися, а щоб повернутися до таких веселих і повноводних настроїв, як були до студентського часу. Тому думала й думала — від чого цей сумерк у душі? Недоїдання? Безгрошів'я, непевний стан і безперспективність? Крах письменницької мрії? Чи це може я сама винна і більш ніхто, щось у моїх клітинах є таке, якийсь токсин, що затруює? Навіть не знаю, як це в мене клеїлась дружба з такою життєрадісною і закоханою в себе Гасею.

44

Щоб боротися з депресію, я робила, що могла. Курси французької мови. Курси англійської на Мерингівській... Ця мова дивувала мене триповерховими минулими часами та вимовою, зовсім іншою, ніж написання.

Одного такого дня, як я йшла на курси англійської мови, мене давила така депресія, що я не знаходила собі місця. Туга, просто фізична мука, я звивалася під нею, як вуж. Це було між четвертою і п'ятою годиною. Через тиждень дістаю телеграму з Жашкова: «Приїжджай на похорон Колі».

* * *

Це в той час, як я мучилася болем душі, особливо, коли підходила до курсів англійської мови о 4-5 годині, Коля був удушений. Ще недодушений, він повз у недобудованій залізничній будці за двоє гонів від Кравченківського хутора, може ще надіявся доповзти?..

От що застала я в Жашкові. Плач, ридання. Коля замордований. Не тільки він, а й ще троє.

Діялося ж таке: Коля, Андрій Кравченко і ще один хлопець, всі по 17 років, працювали в районового фінінспектора. Він

висилав їх на села робити якийсь там облік. Від села до села вони їхали найманими кіньми і вже скінчили своє завдання, верталися до Жашкова. У Кривчунці в суботу, за 10 верстов від Жашкова, вони приговорили одного дядька, що завезе до Жашкова. І вже були запряжені коні, як щось в упряжі ввірвалося. Селянин сказав:

— Не повезу вас! І вам не раджу їхати. Переночуєте, поїдете взавтра.

Е, що там! Якісь темні забобони! Не послухали хлопці поради і найняли другого візника. Біля Кравченківського хутора і недокінченої залізничної будки напала на них мандрівна банда циган і всіх чотирьох удушила зашморгом накинутого на шию мотузка. Коні й усі речі з удушених пограбували. Грошей хлопці не везли.

Хлопці в суботу не приїхали, ніхто нічого не знав. Аж у четвер їхали люди на ярмарок повз ту будку, — і що за диво? Усі коні хропуть, стають дибки, лякаються, не хочуть далі йти, як тільки наближаються до будки. Хтось здогадався заглянути в будку. Чотири замерзлі трупи...

Оце таку трагедію застала я вдома. Всі плачуть. Плаче й батько та просить у нас прощення. «Простіть, діти, може я коли був важкий! Може я казав якесь лихе слово!» На маму нарікає: чому вона не спинила його, щоб не їхав? Коля ж мав передчуття, бо перед виїздом казав: «Чогось так не хочеться їхати, як на смерть...» Треба було тільки сказати: «То й не їдь!»

Троє подушених лежали в будці там, де їх застала смерть, а Коля був трохи віддалік, як би повз. Може був ще свідомий і хотів доповзти до хутора, до того хутора, де пройшло колись стільки щасливих часів... Де рідня... А я в той час корчилась від непоясненої муки у Києві, на Мерингівській. Скидала все на мій депресивний стан...

Як я приїхала, Коля лежав у церкві. Тут відбувся конфлікт між мамою і жашківською владою. Колю хотіли разом із Андрієм і третім товаришем покласти у волості та зробити громадський похорон з музикою та без попа. Це — жертви, що загинули на радянській роботі. Мама ж запротестувала. Ті двоє були комсомольці. Колю ж гнали, наївся вже він лиха від радянської влади. Вигнали з піонерів, не дали закінчити семилітку, все через «соціяльний стан», роботи не давали, вчитися, як мріяв, не було змоги, мусів іти на оцю роботу, де спіткала смерть. То всюди гнали, через них він не раз уже проклинав своє життя. А тепер хочуть забрати собі? На його смерті ро-

бити собі капітал? І мама настояла, щоб Колю поховано було церковним обрядом.

Поки мене не було в Жашкові, Коля виріс на ставного хлопця з високим батьковим чолом. Він тому й був піонервожатим, що виявляв організаторські здібності, умів гуртувати навколо себе, викликати довір'я й признання, — але ж «соціяльний стан»... Та Коля думав все таки прорватися якось далі, вчитися, хоч уже в 17 років ходу йому не було. І така безглузда жертва! Кому? Нащо? Кому ці діти зробили щось злого? Що чекало їх далі — інша справа. Але вони ж ще й не розцвілися добре.

Коля лежав у труні, у вишитій сорочці, що йому вишивала дівчина та лише на смерть встигла подарувати. Страшне, удушене синє обличчя, з виваленим язиком. Тіло дуже велике, наче не 17-літній хлопець лежить, а велетень... Оце — мій брат! Єдиний, більш нема. Були, але мене ще на цьому світі не було, як вони немовлятами повмирали.

Мама була зломана найбільш за всіх. То була її надія. Не дівчата. Ми не були їй у помочі, тільки оцей наймолодший допомагав, такий був добрий, як дівчина. А ми — порозліталися. Ганя — замужем і має свої турботи. Я — у світах, женуся за ефемерою. Льона ж... хоч і плекана в хаті, хоч батько й «пхав її між пани», хоч намагалась говорити «по-русскі», але їй теж було не з медом. З одної роботи вже викинули за «соцстан». Тепер не знає, де притаковитися. І їй нема місця...

Справді, якась вся наша родина нещаслива! Тато й мама вродилися в попередню епоху і все життя робили не те, що хотіли, мов заблудили не туди, куди треба. Ми попали в іншу епоху — і всі в цій новій епосі зайві. Ганя... з отим своїм нещасливим шлюбом, із Дмитром, що вже починав випивати. Льона, найкраща з нас усіх, з пишним золотим волоссям, — і вже відразу у бездоріжжі... Я — з моєю упертою візією нездійсненного, з моїм фанатичним письменництвом, що не має в жодних очах вартости... Кинута напризволяще у найтяжчі злидні без захисту. Хто мав захищати? Батьки беззахисні перед наступом совєтської влади, що підкопує їх рік-у-рік і змітає. Тепер Коля лежить у церкві, сімнадцятилітній мученик...

Це не було політичне вбивство. Всі знали, що це не «шалений наступ куркуля». Циганська банда, що замучила Колю і ще трьох, була скоро зловлена. Ця банда заскочила на Жашківщину десь із Басарабії чи Поділля. Був суд, родичі впізнавали пограбовані речі з убитих, бо це не одне злочинство цієї

зграї. Мама теж була на суді, упізнала Коліну шапку... Але що — суд, що — шапка, як Колі вже нема...

45

З Гасею Турчинською зв'язані в тій чи іншій формі спогади про Київ років 1927-42. То за такий час можна багато довідатися про людину. А що ми обидві були відчайдушно фанатичні у своїм бажанні пробитися в літературу, то це головно й зблизило нас на всі ті роки. Неоднакові були ми: у неї багато успіхів усюди, а я... перманентна невдаха. Але ми якось дуже весело приятелювали (я позичала цю веселість у неї), одна одну вголос нещадно критикували, а то навіть і обзивали. Гася дуже чепурилася, гарно вдягалася, міняла капелюшки, підтанцьовувала з надміру біологічної енерґії і любувалася собою, — я називала її самозакоханою. Я носила все ту саму синю спідницю і блакитну блюзочку із великим чорним бантом — то Гася називала мене мопсом. Але це нічого! Якщо ж я з Гасиного мажору збивалась на мій мінор, то Гася не знаходила для мене іншого слова, як: «Ти — зайва людина! Ти несучасна!»

Гася навіть біографією своєю величалася. Вихованка ж дитячого будинку на Лук'янівці! А потрапила в дитячий будинок з вулиці. Але народилась вона в Галичині під Львовом, у містечку Куликові. В тому містечку Турками звався цілий куток, — і все це була її рідня. І справді, щось було тюркське в її галицькому обличчі, в розрізі очей. Батько її не мав «ґрунту», був бідняк, а мати носила за 15 верстов до Львова молоко й масло перепродувати, бо треба було прогодувати п'ятеро дітей. Часто згадувала Гася, яка то смачна була булка, що мати приносила зі Львова. Їли ту булку, наче сало, з чорним хлібом. А основна їжа була бараболя.

Батько її був русофіл і це визначило всю біографію Турчинської. Під час першої світової війни, коли відступала з Галичини російська армія, виїхав на схід і він. Склав на воза свої манатки, посадив дітей і вагітну жінку та й подався слідом за царською армією, боючись репресій Австрії. В дорозі на возі народилася шоста дитина — і так доїхали до Києва. Опинилася сім'я на Подолі, деякий час жила разом із іншими біженцями в Контрактовому домі. Як почав батько працювати робітником, жили на Юрківській. А далі — нещастя. За тиждень — уся сім'я вимерла від тифу. Зосталася на вулиці вона, найстарша, і брат Іван. А ще була маленька сестричка, то згубилася. Ото з вулиці

їх двох і забрали до дитячого будинку. Та брат скоро звідти втік, маючи 13 років, і подався до Галичини, а вона, — тут голос Гасин стає урочисто гордовитий, — а вона ось уже закінчила ІНО, вчителює, пише поезії, друкується, член літературного об'єднання «Західна Україна» і чоловік Володя дуже її любить.

Так, Гася й тут витягла щасливу карту. Одружена вона з полтавським козаком, Володимиром Дем'яненком, студентом Медінституту. Був це ставний, кароокий із м'якою усмішкою молодий чоловік, а козак він тому, що походив з козацького стану, який ніколи не зазнавав панщини. І це завжди підкреслювалося. Коли Гася з Володею, то він тільки на неї й дивиться, безмежно закоханим поглядом.

Жили вони на Пушкинській, завжди можна по дорозі зайти. Як Гася дома, то рада. І завжди екзальтовано-бурхливо розповідала про свої чергові успіхи або підсміювалася з власних невдач. Завжди з нею було мені цікаво (вона ж усе найперша знає!) і я, зберігаючи мою критичність до неї, милувалась її бурхливою життєрадісністю.

Чия це була ідея? — Написати привітального листа Ользі Кобилянській. Почула я її від Агати і ми навіть збиралися, писали. Ми дві, Галич і ще чомусь Бульдін. Чому в нашу компанію затесався Бульдін? То диво! Але листа написали й вислали.

Без неї я ніколи не попала б у таке цікаве товариство, як Михайло Івченко, Меженко, Антоненко-Давидович. То було раз, що після якоїсь літературної вечірки нас (себто Гасю і мене вже разом з нею) запросив до себе Івченко. Тоді ж я побачила й Людмилу Коваленко, дуже гарну, молоду, пухнасту молодицю. Я не знала тоді, що вона — письменниця. Івченко був також красунь, із плеканою каштановою бородою і дуже синіми очима. Хоч гостей почастували бідним чаєм, але винагородили духовним бенкетом. Вечір цей згадується мені, як фоєрверк цікавих розмов, дотепів, сміху. А особливо запам'ятався тонкий дотеп Антоненка-Давидовича.

Говорили про недобудований будинок Академії наук на Володимирській. Більшовики не поспішають з будівництвом, а особливо в Києві, тоді призначеному на провінційне животіння. Ця недокінчена будова починає вже заростати травою, ось який уже рік революції. Антоненко-Давидович зауважив: «Так же й сказано в „Інтернаціоналі"»! — І проспівав бравурно-швидко: «Ве-есь мір насільєм ми разрушім, до основанья...» — а тоді

нудно-пренудно, тихо й розтягнено, пома-а-алу: «а-а-а затєм....» Коли то те «затєм» буде? Важливо насильством зруйнувати весь світ...

Згадали, що хтось злостиво назвав цю недокінчену будову — «трон Грушевського». А хто це здогадався вивісити у шевченківські дні над Академією величезного транспаранта?

Отак би взять
Та нагострить сокиру,
Та заходитись, та й рубать,
Рубать...
(З недрукованої спадщини Т. Шевченка).

Справді, пригадую! Чогось цей транспарант, нема-нема, та й встане перед очима...

Говорили й про творчі проблеми, про композицію твору... Чомусь таки Антоненка-Давидовичеві думки запам'яталися, вони мені потім були дороговказом. Він тоді був прославлений своїми нарисами «Літературне козакування», «Землею українською». То ось як він висловився: «Нариси — найлегша річ, „сємєчкі".* Штука написати роман. Для роману найголовніше це і д е я. Як є ідея твору, тоді все інше приложиться».

Це я одним-однісінький раз потрапила в товариське коло рафінованих письменників, у ту атмосферу, що за нею побивалася. І якби не доскоцька-допитацька Гася...

Вона якось з усіма знайде, що говорити, всіх знає, з усіма має гарні стосунки. Після вечора в залі, у вестибюлі, в коридорах ще довго стоять купками й говорять. Вийшовши — при входах, на вулиці... Між ними й Гася. А я відразу ж додому, бо осоружно, соромно й ніяк стовбичити отак, ніхто до тебе ні слова, ні ти ні до кого. Оце прикре почуття, що самотня, в атмосфері панування гуртового життя ще загострюється.

Я колись питала Гасю, як це вона вміє. А вона пояснила. Головне — усмішка. Як всміхнешся до кого, тоді та людина відразу добрішає. Цього вона навчилась, як була безпритульна. Бувало — дощ, нема де подітися, а всміхнешся до сторожа, він тебе пустить у будку.

Але де взяти усмішку, коли в душі її нема?

Це ж вона звела мене ближче з Марією Галич. Хоч Галич не

* Себто все одно, що лузати насіння. Ці «сємєчкі» - зернята продавалися склянками на кожному розі 5 копійок за склянку.

була така доступна й притульна, проте зустрічалися ми радо. Десь на вулиці постояли, поговорили — і вже з приємним леготом у душі йдеш далі.

Уривалося наше приятелювання з Гасею тільки літом. Вона з Володею завжди кудись їздила: або в екскурсію на Кавказ, у Крим, або на Полтавщину до Володиних батьків...

46

Одного разу ранньою весною потягла мене Гася на якісь збори, на другому поверсі Дому профспілок, на Володимирській. Гася сама толком не знала, що то за збори, але там мають бути літератори. А то було не просто собі щоденні сходини, а установчі збори Місцевого комітету письменників. Цей комітет був лише відгалуженням Спілки поліграфістів, тим що продукція письменників мала відношення до друку. Письменники мусять належати до якоїсь профспілки, от їх і притулено до поліграфістів. Мета була далекосяжніша, ніж простим оком було видно звичайній людині. А вже найменше розуміла те я.

Головою цих зборів і організаційного комітету був Антоненко-Давидович. От у перерві він до мене підходить і питає, чому це я досі не подала заяви про вступ до МК письменників. А можна? Хіба мене приймуть? — здивовано питаю, сама ж думаю: «Що я таке написала?»

— Подайте!

Я була неймовірно улещена такою увагою до мене, бо це ж було рівнозначно визнанню мене письменницею. І від кого? Від самого майстра слова Антоненка-Давидовича! Ото відтоді МК письменників став для мене центром, де точилося організоване життя письменницького колективу, куди я мала право входити не як інтруз, а як повноправний член. Бо в редакції *Пролетарської правди, Життя й революції* чи до Держвидаву заходила я боязко, з почуттям, що я тут — чуже тіло. Зайшла, сказала своє — і виходь! Звичайно, я там наштовхувалась на яку пару знайомих облич — але й відразу відчувала на собі їх зарозумілу пиху. — «І чого воно отут плутається, оце ніщо? Плужанка! Це наше, талантів, діло і ми її не впустимо між себе». — Я почувала себе скрізь зайвою.

Але в Місцевкомі письменників — тут зовсім інакше. Хай собі пиндючаться, а я буду так само звисока на них дивитися. Я тут такий самий член і можу бути тут, скільки захочу, —

спостерігати, дивитися, сидіти мовчазно й тихо, як і завжди в громаді. Розглядатиму оцих задавак.

І все це дякуючи тому фактові, що головою був Антоненко-Давидович, а не якийсь шкідник, з тих, що потім хмарами нахляли до цього колективу.

А задавак розвелося чимало. Ось хоч би Грицько Косяченко. Я ж знала його куцим, неоковирним селянським хлопцем, а це — диви! Що за денді пливе? Він щойно видав книжку поезій і з гордощів землі під собою не чув. Як ішов вулицею, не впізнавав нікого, так чванно ніс свою кирпу із зачіскою а-ля Єсєнін. Білий комірець, краватка, новий сірий костюм. Де ж він хоче з тобою говорити, такий геній? З Жигалком він і досі був нерозлийвода, навіть покинув уже «Плуг» і опинився разом із ним у ВУСППі.

Я також уже не почувала себе членом «Плуга», з того часу, як подерла свої друковані оповідання. Я навіть написала заяву до Харкова, що вже не хочу бути членом. Та й розсипався «Плуг» у Києві. Навіть не знаю, чи хто коли збирається...

9 листопада 1972

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

5 Докія Гуменна. 1925 рік.

203 Докія Гуменна з матір'ю.

Докія Гуменна зі своїми товаришками. Зліва: Докія Гуменна, Ніна Орел, Василина Ставниста, Тося Прокопович.

204 Докія Гуменна з групою письменників. Фото появилося на першій сторінці ж. «Глобус» (No. 8, грудень 1924 р.). Сидять (зліва): Д. Гуменна, Я. Качура, С. Щупак, А. Шмигельський, В. Нечаївська. Стоять (зліва): Б. Коваленко, Д. Фальківський, Е. Брасюк, Г. Косяченко, Ю. Будяк.

209 Свідоцтво Докії Гуменної від Київського Інституту Народної Освіти, яке надало їй кваліфікацію викладача літературно-лінгвістичних наук.

210 Список дисциплін, які вивчала Докія Гуменна.

227 Сергій Пилипенко, голова письменницької організації «Плуг», який увів у літературу Докію Гуменну.

Письменник Дмитро Загул, учитель Докії Гуменної.

ЗМІСТ

7 Передмова — *Осип Зінкевич*

КНИГА ПЕРША

КИЇВСЬКІ КРУЧІ

13 ЖАШКІВСЬКІ ЧЕТВЕРГИ — *частина перша*

99 СТАВИЩАНСЬКА РОЗКІШ — *частина друга*

169 МРІЯ, ЩО ЗВЕТЬСЯ КИЇВ — *частина третя*

ІНШІ КНИЖКИ ДОКІЇ ГУМЕННОЇ

Ех, Кубань, ти Кубань, хлібородная...— нариси (1931)
Стрілка Коливається — нариси (1931)
Кампанія — повість (1931)
Діти Чумацького шляху — роман у 4-ох томах (1948-1951, 1983)
Мана — повість (1952)
Велике Цабе — повість (1952)
Багато неба — збірка нарисів (1954)
Хрещатий Яр — роман-хроніка (1956)
Епізод із життя Европи Критської — феєрія (1957)
Вічні вогні Алберти — репортаж (1959)
Жадоба — оповідання (1959)
Серед хмаросягів — новелі й оповідання (1962)
Скарга Майбутньому — роман (1964)
Благослови, Мати! — казка-есей (1966)
Золотий плуг — роман (1969)
Чотири сонця — новелі й оповідання (1969)
Родинний альбом — есей (1971)
Минуле пливе в Прийдешнє — розповідь про Трипілля (1978)
Внуки столітнього запорожця — українські новелі американського походження (1981)
Небесний змій — фантастична повість на тлі праісторії (1982)
Прогулянка алеями мільйоноліть — мікроновелі (1987)